

ᠮᠣᠩᠭᠣᠯ᠎ᠠ ᠨᠢᠤᠰᠤ ᠲᠣᠪᠰᠣ

МОНГОЛОЙ НЮУСА ТОБШО

МОНГОЛОЙ НЮУСА ТОБШО

I. Тэмүүжинэй уг гарбал, бага наһанайнь үе

- § 1. Чингис хаанай уг изагуур гэхэдэ, дээдэ тэнгэриһээ заяатай түрэнэн Бүртэ-чино өөрынгөө һамган Гуа-Маралтай хамта уһан далайе гаталжа ерээд, Онон мурэнэй эхиндэ Бурхан халдун уулада нютаглажа, Батцагаан гэдэг нэгэ хүбүүтэй болоһон юм.
- § 2. Батцагаанай хүбүүн Тамача, Тамачын хүбүүн Хоричар мэргэн, Хоричар мэргэнэй хүбүүн Уужам буурал, Уужам бууралай хүбүүн Сальхачау. Сальхачаугай хүбүүн Ехэ нюдэн, Ехэ нюдэнэй хүбүүн Шинсочи, Шинсочын хүбүүн Харчу.
- § 3. Харчугай хүбүүн Боржигидай мэргэн байһан юм. Боржигидай мэргэнэй һамган Монголжин гуа, тэрээнһээ түрэнэн хүбүүн Торголжин баян. Торголжин баян Борогчин гуа һамгатаяа, Боролдайсуялби гэдэг залуу зарсатай, дааритай боро хоёр хүлэг моритой һэн. Торголжин баянай хүбүүн Дува сохор, тэрэнэй дүү Добу мэргэн байһан юм.
- § 4. Дува сохор магнай дээрээ ганса нюдэтэй аад, гурбан нүүдэлэй газар харадаг байгаа.
- § 5. Нэгэ үдэр Дува сохор Добу мэргэн дүүтээ Бурхан халдун уула дээрэ гараба. Дува сохорой Бурхан халдун дээрэһээ харахадань, Түнхэлэг горхо руу нэгэ бүлэг хүнүүд сүлөө забгүй нүүжэ ябаа һэн.
- § 6. Дува сохор хэлэбэ: «Эдэ нүүдэлшэдэй дунда тэргэ дээрэхи бүхөөгэй урда тээ нэгэ сэбэрхэн басаган һуужа ябана. Хүнэй һамган болоогүй байгаа һаань, Добу мэргэн дүүмни, шамдаа нүхэр болгохонни» гээд, тэрэниие харахыень Добу мэргэн дүүгээ тэрээ руу эльгээбэ.
- § 7. Добу мэргэн тэрэ нүүдэлшэдтэ хүржэ, үхиние хараба. Үнэхөөр алдар нэрэ ехэтэй һайхан басаган, үшөө хүнэй һамган болоогүй. Нэрэнь Алун-гуа гэнэ.
- § 8. Энэ үхин хори түмэдэй ноён Хорилардай мэргэнэй һамган Баргужин гуаһаа хори түмэдэй (хори буряадай) нютаг — Ариг ус гэдэг газар түрөө. Тэрэнэй эхэ Баргужин гуа холо газарай Баргужин түхүмэй эзэн Баргудай мэргэнэй үхин. Тэдэ бүлэг хүнүүд Хорилардай мэргэнэйхид байба.
- § 9. Хорилардай мэргэн хори түмэдэй газарта булга, хэрмэ зэргын ан гүрөөһэ агнахые хориходонь буруушаан муудалсажа, тэндэһээ халажа, хорилар обогтой болоод, Бурхан халдун уулада ан гүрөөл элбэг гэжэ дуулахадаа, тэндэхи эзэн бурхан

бодхоон Шинч баян уряанхайтай уулзахаяа нүүжэ ерэнэн юм. Энэ хори түмэдэй ноён Хорилардай мэргэнэй үхин, Ариг усанда түрэнэн Алун-гуае гуйжа, Добу мэргэнэй намган болгоон ушарынь тиимэ юм.

- § 10. Алун-гуа Добу мэргэндэ ерээд, Бүгүнүтэй, Бэлгүнүтэй гэжэ нэрэтэй хоёр хүбүүдые түрэбэ.
- § 11. Дува сохор ахань дүрбэн хүбүүдтэй байгаа. Дува сохорой үхэнэн хойно тэрэнэй дүрбэн хүбүүд Добу мэргэниие абга гэжэ тоохоёо болин доромжолжо, халажа нүүхэдээ, дүрбэд обогтон болобо.
- § 12. Тэрэнэй һүүлээр нэгэ үдэр Добу мэргэн Тогоцог үндэр дээрэ агнажа ябатараа, ой соо нэгэ уряанхай хүнэй гунжан буга алаад, хабһа, соройень шаража байхадань уулзаба.
- § 13. «Шараһан мяханһаа намда үгыш» гэжэ Добу мэргэнэй хэлэхэдэ, тэрэ хун уушха зурхыень, арһыень өөрөө абаад, бэшэ үлөөшынь Добу мэргэндэ үгэбэ.
- § 14. Добу мэргэнэй тэрэ бугынгаа мяха абаашажа ябатар харгыдань хүбүү хутэлһэн нэгэ ядуу хүн ушарба.
- § 15. «Ши юун хүмши?» гэжэ Добу мэргэнэй асуухада, тэрэ хүн хэлэбэ: «Би Малиг баяуд обогой хүмби. Мунөө ехээр ядаржа ябанаб. Энэ гүрөөһэнэйнгөө мяханһаа намда үгыш. Би энэ хүбүүгээ шамда үгэһүү».
- § 16. Добу мэргэн зүбшөөжэ, бугын үрөөһэн гуяые тэрэ хүндэ үгөөд, хүбүүень гэртээ абаашажа зарса болгобо.
- § 17. Тиигэжэ байтар Добу мэргэн үгы болобо. Добу мэргэнэй үхэнэнэй һүүлээр тэрэнэй бэлбэнэн намган Алун-гуа Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг гэдэг нэрэтэй гурбан хүбүүдые түрэбэ.
- § 18. Урдань Добу мэргэнэй амиды мэндэ байха сагта түрэнэн Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй гэдэг хоёр хүбүүдынь Алун-гуаһаа нюусаар иигэжэ хөөрэлдэбэ: «Манай эхэ ойро түрэлэйшые хүнгүй, эрэшьегүй һаа эдэ гурбан хүбүүдые түрөө. Гэртэмнай гансал Малиг баяуд обогой зарса хүн байна. Эдэ гурбан хүбүүд тэрэнэй гэшэ бээ». Иигэжэ нюусаар хэлсээшэнь Алун-гуада дуулдаба.
- § 19. Хабарай нэгэ үдэр хониной хатаһан мяха шанажа, Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй, Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг табан хүбүүдтээ эдюулээд, тэдээнээ ээргэлүүлжэ һуулгамсаараа, нэгэ нэгэ нариихан мүшэр хухалагты гэжэ үгэбэ. Тэдэнь бэлээр хухалжархиба. Удаадань баһал тиимэ табан мүшэрые ниилүүлжэ баглаа болгоод, хухалагты гэжэ үгэхэдэнь, табуулаа удаа дараалан туршабашье, хухалжа шадабагүй.
- § 20. Тиихэдэнь Алун-гуа эхэнь хэлэбэ: «Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй та хоёр намайе энэ гурбан хүбүүдые яажа түрэбэб, хэнэй хүбүүд бэ гэжэ һэжэглэн хөөрэлдэнэт. һэжэглэхэтнайш зүб.
- § 21. Теэд таанар ушарыень мэдэхгүй байнат. һүни бүри сагаан шара хүн гэрэймнай үрхэ, тотогоор гэрэл туяа сасаруулһаар нэбтэрэн орожо минии хэбэлые эльбэхэдэнь, элшэнь орожо шэнгэдэг һэн. Тэрэ хүн һара наранай туяарха үеэр шара нохой мэтэ шарбалзаһаар гаража ошодог бэлэй. Дэмы яахадаа таанар хэлсэнэбта. Тэрээнһээ бодобол, тэнгэриин хүбүүд болоно бээ. Хара толгойтой хүнтэй адлидхажа яажа болохоб. Хамагай хаашуул болохо сагта жиирэй хүн һаял ушарые мэдэдэг» гэбэ.
- § 22. Баһа Алун-гуа табан хүбүүдээ һурган иигэжэ хэлэбэ: «Таанар табан хүбүүдни минии нэгэл хэбэлһээ түрэнэн бэшэ гүт. Таанар ганса гансаараа һалаа һаа, нэгэ нэгэ мүшэр шэнгээр хүндэ бэлэхэнээр диилдэхэт. Таанар эбтэй эетэйгээр нэгэдэбэл, тэрэ баглаа болоһон табан мүшэр мэтээр бүхэжэжэ, хэндэшые бэлээр диилдэхэгүй болонот» гэбэ. Тиигэжэ байтараа Алун-гуа эхэнь үгы болобо.

- § 23. Эхэ Алун-гуагай үхэнэнэй һүүлээр аха дүүнэр табуулаа адуу малаа хубааха боложо, Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй, Буха хатаги, Бухату салжи дүрбүүлээ зөөриез хубаажа абаад, дүү Бодончар мунхагаа ураг түрэл гэжэ тоолонгүйгөөр адуу малһаа хуби хүртээбэгүй.
- § 24. Бодончар ураг түрэл гэжэ тоологдохогүйдөө, «эндэ юу хэжэ һуухабиб» гээд, голдоо дааритай, годли һүүлтэй орог-шонхор морёо унажа, «үхөө һаа үхүүжэб, амидараа һаа амидаруужаб» гээд, Онон мурэн руу зорижо ошобо. Тэндэ Балжиин арал гэдэг газар хүрэжэ, үбһэн шохогор гэр барижа һууба.
- § 25. Тиигэжэ байтараа хара хура шубууе боро харсагын барижа эдихые үзэжэ, голдоо дааритай, годли һүүлтэй һаарал моринойнгоо хилгаанаар урьха хэжэ, тэрэ боро харсагые барижа асарба.
- § 26. Бодончар эдихэ юумэгүй тула шонын жалгада туужа оруулһан гүрөөһэ маряжа харбан алажа эдидэг гү, али шонын эдихэн һэеые оложо гэдэһээ дүүргэһээр, харсагаа тэжээһээр он жэл гаргаба.
- § 27. Хабар боложо, нугаһанай ерэхэ сагта харсагаа һойжо табяад, галуу, нугаһа олоор алажа эдижэ үл залгадаг болобо.
 Мүшэр бүриһөө
 Мүсэ гуя үлгэжэ,
 Хуурай гозуулиһаа
 Хоёр гурбан шубуу үлгэһэниинь илзарха болобо.
- § 28. Бүтүү модотой уулын саанаһаа нэгэ бүлэг хүнүүд Түнхэлэг руу нүүжэ ерэбэ. Бодончар харсагаа табин үдэр бүри тэдэ хүнүүдтэ ошожо сэгээ гуйжа уугаад, һүни үбһэн шохогор гэртээ ерэжэ хонодог байба.
- § 29. Тэдэ хүнүүдэй Бодончарай харсагые эрихэдэнь үгэбэгүй. Ерэһэн улад Бодончарые хэн юун хүн бэ гэжэ асуунагүй, Бодончар баһа тэдэ уладые юун зомта гэжэ һурадаггүй байба.
- § 30. Гэхэ зуура Буха хадаги ахань Бодончар мунхаг дүүгээ энэ Онон мурэн руу ошоо гэжэ бэдэрһээр Түнхэлэг горхондо нютаглаһан тэдэ уладта хүрээд, тиимэ моритой, тиимэ хүн үзэгдөөгүй гү гэжэ һурагшалба.
- § 31. Тэдэ хүнүүд хэлэбэ: «Үдэр бүри нэгэ хүн манда ерэжэ сэгээ уугаад ошоно. Тэрэ хүн, унаһан моринииншые шинии һурадагтай адли байна. Тэрээндэ нэгэ харсага бии. Тэрэнэй һүниндөө хаана хонодогые мэдэнэгүйбди. Баруун хойноһоо һалхинай үлеэбэл, тэрэнэй харсагаараа барюулһан нугаһа, галуунай үдэ һодонь саһан мэтээр бутаржа хиидэн ерэдэг. Тухайлхада, тэрэнэй гэр холо бэшэ бээ. Одоо тэрэнэй ерэдэг хаһа болоо. Ойр зуура тэсэжэ хүлээ» гэбэ.
- § 32. Удангүй Түнхэлэг горхо өөдэ нэгэ хүнэй яаран ябахань харагдаба. Хүрэжэ ерэхэдэ Бодончар мүн байба. Буха хатаги ахань танижа абаад, Онон мурэн өөдэ дахуулан дабхиба.
- § 33. Бодончар Буха хатаги ахынгаа хойноһоо дахан хатаруулхадаа хэлэбэ: «Ахаа, аха, хүн ахатайдаа, дэгэл захатайдаа һайн». Ахань энэ үгыень хайхарбагүй.
- § 34. Бодончар энэ үгээ хоёрдохи удаагаа дабтаба, ахань харюу үгэбэгүй. Үгээ гурбадахяа хэлэхэдэнь, ахань харюусаба: «Ши энэ үгээ юундэ дахин дахин дабтанабши?».
- § 35. Бодончар урдаһаань хэлэбэ: «Һаяын тэрэ Түнхэлэг горхоной хүн зон эзэнгүй, ехэ бага, һайн муу илгаагүй, толгой бүхэниинь нэгэн адли сасуутан байна. Иимэ хялбар хүнүүд хадань тэдэниие бидэ эзэлжэ абая».
- § 36. Ахань хэлэбэ: «За, тиимэ һаань гэртээ хүрэжэ, аха дүүнэртэйгээ зүблэжэ, тэдэ уладые эзэлэе» гэбэ.

- § 37. Гэртээ хүрөөд, аха дүүнэртээ хэлсэжэ мордобод. Түрүүлэн хинагшадые, мүн Бодончарые ябуулба.
- § 38. Бодончар түрүүлэн ябажа нэгэ жэрмэнэн эхэнэрые барижа: «Ши юун хүмши?» гэжэ асуухадань, тэрэнь урдаһаань: «Би жарчиуд аданхан урианхайн хүнби» гэбэ.
- § 39. Тэндэһээ аха дүүнэр табуулаа тэдэ уладта добтолжо, адуу малыень абаад, хүн зоииень зарсанар болгобо.
- § 40. Тэрэ жэрмэнэн эхэнэр Бодончарта ерэжэ, хүбүү түрэбэ. Тэрэниие хари обогой хүбүүн гэжэ Жажардай гэжэ нэрлэбэ. Жадаранай үбгэн эсэгэнь тэрэ болобо. Тэрэ Жажардай хүбүүн Тугудай нэрэтэй һэн. Тугудайн хүбүүн Бурьбулчиру. Бурьбулчиругай хүбүүн Хархадаан. Хархадаанай хүбүүн Жамууха. Жадаран овогтон тэдэ болобо. (Жада гэдэгынь хари бусад гэнэн үгэ болоно).
- § 41. Тэрэ эхэнэр Бодончарһаа нэгэ хүбүү түрэбэ. Тэрэниие барижа абаһан эхэнэрэй хүбүүн гээшэ гэжэ Баарьдай гэжэ нэрлэбэ. Бааринай үбгэ эсэгэнь тэрэ болобо. Баарьдай хүбүүн Зүтгэлбүхэ. Зүтгэлбүхын олон һамга абаһан тула манан мэтэ элбэг хүбүүд түрэбэ. Манан баарин обогтон тэдэ болобо.
- § 42. Бэлгүнүтэйһээ бэлгүнүд обогтон, Бүгүнүтэйһээ бүгүнүд обогтон болобо. Буха хатагиһаа хатагин обогтон, Бухату салжиһаа салжид обогтон болобо. Бодончарһаа боржигин обогтон болобо.
- § 43. Бодончарай түрүүшын һамганһаа гараһан хүбүүн Барим ширату Хабич нэрэтэй һэн. Тэрэ Хабич баатарай эхын энжэдэ ерэнэн эхэнэрые Бодончар хуулита бэшэ гэргэн болгожо, нэгэ хүбүү түрэхэдэнь, Жаурьдай нэрэ үгэбэ. Бодончар амиды байха сагтаа Жаурьдаие тайлга тахилгада орохо эрхэтэй болгобо.
- § 44. Бодончарай үгы болоһон хойно тэрэ Жаурьдаие гэртэ гансал аданхан урианхадай хүн байһан тула тэрэнэй хүбүүн гэжэ тайлгаһаа үлдэжэ гаргаба. Тэрэ Жэүрэдэй үбгэ эсэгэ болобо.
- § 45. Хабич баатарай хүбүүн Мэнэн тудун. Мэнэн тудунай хүбүүд Хачи хүлүг, Хачин, Хачиу, Хачула, Хачиун, Харалдай, Начин баатар долоон байһан юм.
- § 46. Хачи хүлүгэй хүбүүн Хайду, Намулун эхэнээ түрэнэн юм. Хачинай хүбүүн Ноёгидай. Ноён шэнги абари зантай тула ноёхон обогтон болобо. Хачаугай хүбүүн Баруладай нэрэтэй һэн. Томо бээтэй, эдээ хоол барихадаа хомхой хобдог тула Барулас обогтон болобо. Хачулагай хүбүүн баһа эдээ хоол барахадаа хобдог тула ехэ барула, бага барула гэдэг хошон нэрэтэй боложо, саашадаа эрдэмтэ барула, тодойн барула түрүүтэй барулас обогтон болобо. Харалдайн хүбүүд будаа мэтэ эхи захагүй худхалдадаг тула будаад обогтон болобо. Хачиунай хүбүүн Адархидай. Аха дүүнэрэй дунда адаряатай, хэрүүлтэй байдаг тула адархин обогтон болобо. Начин баатарай хүбүүд Уруудай Мангудай хоёр. Урууд, мангуд обогтон болобо. Начин баатарай түрүүшэ һамганһаа гараһан хүбүүд Шижуудай Доголдай хоёр һэн.
- § 47. Хайдугай хүбүүд Байшинхор дошхон, Чирхай лянхуа, Чаужин үртэгэй гурбан. Байшинхор дошхоной хүбүүн Тумбинай сэсэн. Чирхай лянхуагай хүбүүн Сэнгүн билэг, амбагайтан тайчууд обогтон болобо. Чирхай лянхуа ахынгаа гэргэнээр һамга хэжэ, нэгэ хүбүү түрүүлбэ. Нэрэнь Бэсүдэй гэнэ. Бэсүд обогтон болобо. Чаужин Үртэгэй Зургаан хүбүүдтэй, нэрэнь: Оронар, Хонхотан, Арулад, Сонид, Хабтурхас, Хэнигис гэдэг тула иимэ обогтон болобо.
- § 48. Тумбинай сэсэнэй хүбүүд Хабул хаан Сэмсэчүлэ хоёр. Сэмсэчүлын хүбүүн Бүлтэху баатар. Хабул хаан долоон хүбүүдтэй. Тэдэнэй нэрэнь: Охинбархаг, Бартан баатар, Хутугту Монхор, Хутула хаан, Хулан, Хадаан, Тодойн отчигин гэнэ.
- § 49. Охинбархагай хүбүүн Хутугту Жүрхи. Хутугту Жүрхиин хүбүүд Сэчэбэхи Тайчу хоёр. Тэдэ жүрхи обогтон болобо.

- § 50. Бартан баатарай хүбүүд Мэнгиту хиан, Нэгүүн тайжа, Есүхэй баатар, Даридай отчигин эдэ дүрбэн. Хутугту Монхорой хүбүүн Бүри бүхэ. Онон мурэнэй шугыда хуримаа хэжэ байхадань (Чингисэй дүү) Бэлгүтэйн мүрые тэрэ таһа сабшанан юм.
- § 51. Хутула хаанай хүбүүд Зочи, Хирмау, Алтан гурбан. Хулан баатарай хүбүүн Ехэ Чэрэн. (Ехэ Чэрэнэй богоол) Бадай Хишлиг хоёр (Чингисэй үедэ) Дархадай ноёд болобо. Хадаан Тодойн хоёр үрэ хүүгэдгүй байгаа.
- § 52. Хамаг Монголые Хабул хаан захиржа байба. Хабул хаан долоон хүбүүдэйнгээ байһаар байтар Сэнгүн билгээгэй хүбүүн Амбагайе хамаг Монголой хаан болгохоор хэлэнэн байгаа.
- § 53. Буйр Хүлэн хоёр нуурые холбожо урдаһан Оршуун мурэндэ айргууд, буйргууд обогой татаар аймаг нутаглана. Тэдэндэ Амбагай хаан үхинөө үгэжэ, өөрөө басага хүргэжэ ошоод, татаарта баригдаба. Татаарнууд Амбагай хааниие барижа, Хитадай Алтан хаанда хүргэбэ. Бэсүд обогой Балхачи гэдэг хүниие элшэ болгожо, Амбагай хаанай хэлэһэниинь: «Хабул хаанай долоон хүбүүдэй дундахи Хутулада, минии арбан хүбүүдэй дундахи Хадаан тайжада ошожо хэлэ. Хамагай хаан, уласай эзэн болоод байхадаа нам шэнги басагаяа өөрөө үдэшэжэ хүргэхээ сээрлэгты! Би татаар аймагта баригдабаб. Табан хурганайнгаа хюмһанай хэмхэртэр, арбан хурганайнгаа барагдатар минии түлөө үһөөгөө абахые оролдогты» гэжэ эльгээбэ.
- § 54. Тэрэ үедэ Есүхэй баатар шубуу агнажа ябаха зуураа олхоноуд аймагһаа һамга абаад бусажа ябаһан мэргидэй ехэ Чилэдү гэдэг хүнтэй уулзажа, тэрэнэй эхэнэрые тонгойжо харахадань, үзэсхэлэнтэ һайхан хатан байба. Есүхэй баатар гэртээ дабхижа ерээд, аха Нэгүүн тайжа, дүү Даридай отчигин хоёроо дахуулан мордожо, ехэ Чилэдүүе хүсэжэ ошобо.
- § 55. Тэрэнь айжа хурдан ухаа моринойнгоо гуяые ташуурдажа, уулын үбэрөөр зугадаба. Тэрэниие гурбуулаа субалдаһаар намнахадань, саашаа тэрьедэһээр нэгэ хушуу тойроод, эрьежэ тэргэдээ хүржэ ерэхэдэнь Оэлүн үжин (фүжин гэжэ хитадаар хатаниие хэлэнэ) иигэжэ хэлэбэ: «Тэрэ гурбан хүнэй бодолые ши мэдэбэ гүш? Тэдэнэй шарай һэжэглэмээр байна. Шинии аминда хоро хүргэжэ болохо. Амиды мэндэ үлдөө һаа, эхэнэрые олоходо бэрхэтэй бэшэ. Мухалай бүхэндэ үхид бии. Тэргэ бүхэндэ хатад бии. (Нам шэнги сэбэр эхэнэр олдохо. «Алтан тобшоһоо»). Хэрбээ намайе һанаа һаа, дахин абаһан һамгаяа минии нэрээр нэрлээрэй. Одоо амияа аршала. Минии үнэрые үнэрдэжэ ябаарай» гээд үмдэжэ ябаһан самсаа тайлажа үгэбэ. Ехэ Чилэдү тэрэ самсыень морин дээрэһээ тонгойжо абахатайнь адли, нүгөө гурбан тэрэ хушууе тойрон дүтэлжэ ябаба. Чилэдү хурдан ухаа моринойнгоо гуяые ташуурдажа яаран Онон мурэн өөдэ зугадаба.
- § 56. Тэрэниие гурбуулаа хойноһоонь намнажа, долоон дабаа дабатараа үлдөөд, Оэлүн үжиниие абажа, Есүхэй баатар жолоодон хүтэлжэ, аха Нэгүүн тайжа түрүүлжэ, дүү Даридай отчигин хажуудань дахажа (тэмээнь туужа. «Алтан тобшоһоо») ябаба. Энэ үедэ Оэлүн үжин хэлэбэ: «Минии эрэ Чилэдү,
 һэрюун һалхинда
 һэбхэгэр үһээ хиидхэжэ,
 Хээр хүдөөдэ
 Хэрхэн үлэдэжэ яажа зобохобши?
 Одоо би хоёр һэбэрхэй үһээ хойшо урагшань
 унжуулжа яажа ошохобиб?» гээд Онон мурэнэй долгилтор, ой шугын ганхатар ехэ шангаар уйлахадань, [Даридай отчигин хажууһаань иигэжэ хэлэбэ:
 «Тэбэрхэ хайрата эрэшни
 Тэрэ саадахи дабаа дабаба.
 Уйдажа һанаха эрэшни
 Уһан голые гаталба.
 Хайлажа уйлабашье,

Хаража шамайе шадахагүй.
Хайшаашье бэдэрээ наа,
Хаалга замынь олдохогүй.
(Гурбан гол гаталба.
Гурбан гурба дабуулба.
Хайбал мүргүй,
Харабал бараагүй,
Хайлабал шэмээгүй. Чи, Цэ).
Дуугай боло»

гэжэ ойлгуулба. Оэлүн үжиниие Ехүсэй баатар тиигэжэ гэртээ абаашажа, намган болгоһон ушарынь иимэ байгаа.

- § 57. Амбагай хаан баригдаад, Хадаан Хутула хоёрой нэрые зааһан хадань хамаг монгол, тайчууднар Онон мүрэнэй Хорхонагай хүнды гэдэг газар сугларжа хэлсээд, Хутулые хаан болгобо. Монголой жаргалан-хатар зугаа, хурим наада хэбэ. Хутулые хаан болгон үргэмжэлөөд, Хорхонагай наглагар модод доро хабирга газарай халсартар, үбдэг газарай үлтиртэр хатар наада хэжэ зугаалбад.
- § 58. Хутула хаан болоод, Хадаан тайжатай хоюулаа татаар уладһаа үһөөгөө абахаар мордобод. Татаарай Хотон бараг, Жали буха хоёртой арбан гурба удаа байлдабашье, Амбагай хаанай үһөөе найса абажа шадабагүй.
- § 59. Тэрэ үедэ Есүхэй баатар татаарай Тэмүүжин-үгээ, Хори-буха зэргын татаар уладые барижа ерэхэдэнь, жэрмэнэн байһан Оэлүн үжин Ононой Дэлюун болдог гэдэг газарта Чингис хааниие түрэбэ. Чингис түрэхэдөө, баруун гартаа шагайн шэнээн нүжэ адхаад гараһан юм. Татаарай Тэмүүжин-үгээе барижа ерэхэ сагта тохёолдожо түрэнэн хадань Тэмүүжин нэрэ үгэбэ.
- § 60. Есүхэй баатарай Оэлүн үжинһөө Тэмүүжин, Хасар, Хачиун, Тэмүгэ дүрбэн хүбүүд түрэбэ. Баһа Тэмүлүн нэрэтэй нэгэ үхин гарабэ. (Есүхэй баатарай нүгөө намган Сочигэл эхэнэ Бэгтэр, Бэлгүтэй хоёр хүбүүд түрэнэн юм. «Алтан тобшоһоо»). Тэмүүжинэй юһэн наһатай байхада Зочи-Хасар долоон наһатай, Хачиун алчи табан наһатай, Тэмүгэ отчигин (одхониинь галай хаан, гуламтын эзэн гэнэн үгэ болоно) гурбан наһатай, Тэмүлүн үлгытэй байһан юм.
- § 61. Есүхэй баатар Тэмүүжинэй юһэн наһатай байхада, Оэлүн эхынь түрхэм олхуноуд угай айлда хүбүүнэй нагасанарһаа үхин гуйя гэжэ Тэмүүжиниие абаад ошобо. Ябаха замдаа Цэгцэр Чихургу гэдэг газарай хоорондо Хонгирадай Дэй сэсэнтэй уулзаба.
- § 62. Дэй сэсэн нураба: «Есүхэй худа, хаана хүрэхөөр зорижо ябанабта?» Есүхэй баатар хэлэбэ: «Минии хүбүүнэй нагаса олхуноуд иргэнһээ үхин гуйха гэжэ ябанабди». Дэй сэсэн хэлэбэ: «Энэ хубүүншни нюдэндөө галтай, нюуртаа гэрэлтэй хүбүүн байна.
- § 63. Есүхэй худа, би энэ хүни нэгэ зүүдэ харабаб. Сагаан шонхор шубуун нара нара хоёрые адхан ниидэжэ ерээд, минии гар дээрэ бууба» гэжэ зүүдэлээб. Нара, харые бидэ нюдөөрөө харадаг гээшэлди. Гэбэшье нара, харые шонхор шубуун адхажа минии гар дээрэ буухань гайхалтай. Ямар найхан ушар тохёолдохо болобоб. Би бусадта дуулгааб. Есүхэй худа, хүбүүгээ дахуулжа ерэншани үнэхөөрөө минии зүүдэнэй тайлбари болобо. Танай хиад аймагай хүлдэ ерэжэ, зүүдээр дохёо үгэбэ гээшэ бээ.
- § 64. Манай хонгирад хэдынһээ хойшо бусадтай нютаг, хүнийе буляан тэмсэлдэдэггүй.
Хариин уладые добтолонгүй,
Хасар найхантай үхидөө
Хасаг тэргэдэ нуулгажа,
Хара буура хүллэжэ,
Хатаруулан абаашажа,
Хаан болоһон таанарай

Хатан нуурида дэбжүүлжэ
 Хамта нуулгадаг,
 Өөрэ эрхэтэнтэй тэмсэнгүй,
 Үнгэ найхан үхидөө
 мандалитай тэргэдэ нуулгажа,
 наарал буура хүллэжэ,
 Үүсхэн абаашаад,
 Үндэр нуури эзэлэгшэдэй
 Үрөөлэ хани болгодог.

Манай хонгирад хэзээнхээ хойшо хасар найхан хатадтай, үнгэ найхан үхидтэй тула зээгэй зүһөөр, үхидэй үнгөөр ябадаг.

- § 65. «Нугын хүүгэд нютагаа эзэмшэхэ. Үхин хүүгэд үнгэ шэлэгдэхэ. Есүхэй худа, минии гэртэ ошо. Намда бишыхан үхин бии. Та ошожо харагты» гэжэ Дэй сэсэн хэлээд, Есүхэйе гэртээ дахуулан абаашаба.
- § 66. Есүхэй худа үхиниень хаража, нюуртаа гэрэлтэй, нюдэндөө галтай үхин байхадань ханаандань таараба. Тэрэнэй нэрэ Бүртэ гэнэ. Тэмүүжинхээ нэгэ наһа аха, арбатай байба.
 Дэй сэсэнэй гэртэ хоноод, үглөөндэнь үхиниень гуйхадань, Дэй сэсэн иигэжэ хэлэбэ: «Олон удаа гуйлгажа үгэбэл эрхимдэ сэгнэгдэхэ, үсөөн удаа гуйлгажа үгэбэл доромжологдохо гэдэгшье наань, үхин хүнэй заяа түрэнэн үүдэндээ үтэлхэгүй тула үхинөө үгэе. Ши хүбүүгээ хүрьгэн болгожо манай гэртэ үлөө» гэбэ. Тиихэдэнь Есүхэй баатар иимэ харюу үгэбэ: «Би хүбүүгээ орхихоб. Минии хүбүүн нохойһоо сошомхой юм. Эрхим худа, ши минии хүбүүе нохойһоо бү сошоогоорой!» гээд хүтэлжэ ябаһан морёо бэлэг үгэжэ, Тэмүүжинээ орхёод, Есүхэй баатар бусаба.
- § 67. Есүхэй баатар Цэгцэрэй шара талада ябажа байтараа, татаар уладай хурим хэжэ байхадань дайралдаад, амаа сангаад ябаһан тула тэндэ бууба. Татаарнууд Есүхэйе танижа, «Эрхим Есүхэй ерэбэ» гэлдэжэ хуримда нуулгаад, урдын дайлагданан үһөөгөө ханажа, нюусаар хэлсэн, хоол соонь хоро холижо үгэбэ. Есүхэй тэндэнхээ мордожо ябаха замдаа бээнэ муудажа, гурбан хоног арай гэжэ ябаад, гэртээ хүрэбэ.
- § 68. Есүхэй хэлэбэ: «Минии зосоо муу байна. Дэргэдэмни хэн байнаб?» гэжэ асуугаад, «хонхатанай Чирха үбгэнэй хүбүүн Мэнлиг ойрошни байна» гэхэдэнь, тэрэниие дууджа захиба: «Хүбүүмни, Мэнлиг, ши соносо. Минии хүбүүн балшар ябана. Тэмүүжин хүбүүгээ урагтань орхёод ерэхэ замдаа татаарнуудта хорлогдобоб. Зосоомни муу байна. Үншэн үлдэнэн дүүнэрээ, ахынгаа бэлбэнэн хамгые харалсахаяа мэдээрэй. Тэмүүжин хүбүүе ошожо түргөөр асара! Хайратай Мэнлигни!» гээд наһанһаа нүгшэбэ.

II. Чингисэй эдир наһан

- § 69. Мэнлиг Есүхэй баатарай захиһан ёһоор Дэй сэсэндэ ошоод хэлэбэ: «Есүхэй аха Тэмүүжиние ехээр һанажа хараха хүсэлтэй байхадань абаашахаяа ерэбэб» гэбэ. Дэй сэсэн иимэ харюу үгэбэ: «Худынгаа хүбүүн тухайгаа һанаата болоо хадань ябуулая. Харин удангүй гэдэргэнь ерүүлхэ хэрэгтэй» гэбэ. Энэ үгыень дуулаад, Мэнлиг Тэмүүжиние гэртэнь абажа ерэбэ. (Есүхэй баатарай тэнгэридэ ошоһондонь Тэмүүжин газарта хэбтэжэ байгаад гасалхадань, хонхотанай Чирха тэрэниие һэргээхэ гэжэ идхан иигэжэ ойлгуулба:
 «Тула загаһан мэтэ юундэ
 Тулгардан гасална гээшэбши?
 Торгон сэрэгээ бэхилэе гэжэ
 Томоотой үгээ хэлсэһэмнай дээрэ гү?
 Уһанай загаһан мэтэ юундэ
 Уяран гасална гээшэбши?
 Улас түрэээ байгуулая гэжэ
 Ушартай үгые хэлсэһэмнай дээрэ гү?» гэжэ хэлэхэдэнь, уйлахаяа болиһон гэдэг. «Алтан тобшоһоо»).
- § 70. Тэрэ хабар Амбагай хаанай хатан Орбай, Сохатай хоёр ехэшүүлэй газарта (үбгэдэй хүүрые хүдее табидаг газар) тайлгын эдээ үргэхэдэ, Оэлүн үжинэй хожомдожо ошоһон тула тайлгын эдээнэй хубаариһаа хүртээбэгүй. Орбай, Сохатай хоёрто Оэлүн үжин хэлэбэ: «Есүхэй баатарые үхэбэ гэжэ, хүбүүемни балшар гэжэ тайлгын хэшэгэй архи һархаһаа хүртээбэгүй гэшэ гүт? Нюдөөрөө. уулзахадаа үгэхэгүй, нүүжэ ошоходоо хэлэхэгүй болобо хаяат таанар».
- § 71. Тэрэ үгэдэнь Орбай Сохатай хоёр хатан иигэжэ харюу үгэбэ:
 «Урижа шамда үгэхэ ёһогүйбди,
 Ушарбал ши эдихэ ёһотойш!
 Хүргэжэ шамда үгэхэ ёһогүйбди,
 Хүртэбэлынь ши эдихэ ёһотойш!
 Амбагай хаан үхөөд, Оэлүндэ иимээр хэлэгдэхэ болобобди.
 Мүрыень оложо, эдээнэй эхэ, хүбүүдыень нютагтань орхижо нүүе. Бү абажа ябая» гэбэ. Тэрэнэй үглөөдэр тайчуудай Таргудай—Хирилтуг, Тодойн—Гиртэнэр Онон мүрэн руу зөөжэ гараба.
- § 72. Оэлүн үжин хүбүүдтээ хамта орхигдоходонь, хонхотанай Чирха үбгэн нүүжэ ябагшадта ошожо, бурууень ойлгуулхые оролдобо.

Тиихэдэнь Тодойн Гиртэ:
«Сээлэй уһан шэргэбэ,
Сэгээн шулуун хахарба» гээд,

Чирха үбгэнэй үгые хайхарангүй, сааша нүүжэ, «Ши иигэжэ идхахабши» гэж тэрэ үбгэнэй зоо нюрга руу жадаар хадхан намнаба.

§ 73. Чирха үбгэн шархатай боложо гэртээ ерээд зобожо хэбтэхэдэнь, Тэмүүжин уулзахаяа ерэбэ. Хонхотанай Чирха үбгэн Тэмүүжиндэ хэлэбэ: «һайн эсэгыншни суглуулһан уладай таража нүүхэдэнь ойлгуулха гэжэ ябаһаар иигэжэ жадаар хадхуулбаб» гэхэдэнь, Тэмүүжин уйлажа гараба. Оэлүн үжин өөрөө туг барижа мордоод, орхижо нүүһэн хүнүүдэй заримыень бусажа асарба. Гэбэшье бусажа ерэнэн уладууд баһа тогтоогүй, тайчуудай хойноһоо нүүбэ.

§ 74. Иигэжэ тайчууд аха дүүнэр бэлбэнэн Оэлүн үжиние бишихан хүбүүдтэйн хамта нютагтань орхижо нүүһэн юм.

Оюун ухаатай
Оэлүн эхэ
Оёдолто дэгэлээ тааруулан үмдэжэ,
Охотор хормойгоо шуун бүһэлжэ
Онон мүрэниие үгсэжэ уруудажа,
Үлир мойһо түүжэ ябажа,
Үрбэгэрхэн хүбүүдээ хайрлан тэжээжэ
Үдэр һүниие аргаа олон үнгэрүүлбэ.
Шадалтай түрэнэн үжин эхэ
Шаантагтай гаһана барин ябажа,
Сабшахаар газарые үгсэжэ уруудажа,
һүдэ гэшэгэнээнэй үндэнэ малтажа,
һүни үдэрые хатуужан үнгэрүүлжэ
Суута хүбүүдээ тэжээн үсхэбэ.
(Хатан түрэнэн үжин эхэ
Хайлааһан шоро барин ябажа,
Халдун уулые үгсэжэ уруудажа
Хабиин мангирые малтан түүжэ,
Хашуул хүбүүдээ хайрлан тэжээжэ
Ханатар садатар эдюулжэ үсхэбэ. «Алтан тобшоһоо»).

§ 75. Гоё түрэнэн Оэлүн эхэ
Гохо дэгээ барин ябажа,
Гол газарые үгсэжэ уруудажа,
Гоогол мангирые түүн ябажа
Гомдолгүй хүбүүдээ тэжээжэ үсхэбэ.
Заршамтай түрэнэн үжин эхын
Залаатай түмһөөр тэжээһэн хүбүүд
Засагтан сайд боложо үдэбэ.
Гоё түрэнэн үжин эхын
Гоогол мангираар тэжээһэн хүбүүд
Хутагтан сайд боложо үдэбэ.
Эхэ үжинэй тэжээһэн хүбүүд
Эзэн сайд болон үдэжэ,
Эршэ зориг түгэлдэр боложо,
Эхэ Ононойнгоо эрьедэ һуужа,
Үлгүүр гохо уһанда хаяжа,
Үймэнэн загаһа шүүн барижа,
Үргэнэн эхээз тэжээхэ болобо.
Заршамта үжинэй тэжээһэн хүбүүд

Засагта эрэшүүл болон үдэжэ,
 Замагтай уһые шүүрдэн байжа,
 Загаһа жараахай гоходон барижа,
 Заяата эхээ тэжээхэ болобо.

- § 76. Нэгэ үдэр Тэмүүжин, Хасар, Бэгтэр, Бэлгүтэй дүрбүүлэн хамта һуужа, загаһа гоходоходонь, нэгэ сайбар загаһан гоходонь торобо. Тэмүүжин Хасар хоёрһоо Бэгтэр Бэлгүтэй хоёр тэрэ загаһые буляжа абаба. Тэмүүжин Хасар хоёр гэртээ ерэжэ үжин эхэдээ хэлэбэ: «Нэгэ сайбар загаһа гоходо ороһониинь Бэгтэр, Бэлгүтэй аха дүүнэр хоюулаа буляжа абаба» гэхэдэнь, үжин эхэнь хэлэбэ: «Таанар нэгэ эсэгийн хүбүүд байтараа, юундэ тиигэжэ химаралданабта? Одоо һүүдэрһээ ондоо нүхэргүй, һүүлһээ ондоо ташуургүй байһанаа мэдэнэ бэээт. Иимэ байхадаа, бидэ тайчууднараа яжа үһөөгөө абажа шадахабибди? Урдын Алун эхын табан хүбүүд мэтэ яагаад эб эегүй болобобта? Таанар бэтэгэй тиигэгты» гэбэ.
- § 77. Тэндэһээ Тэмүүжин Хасар хоёр буруушаан иигэжэ хэлэбэ: «Үсэгэлдэр нэгэ булжамуур харбажа алаһамнай тэдэ буляжа абаа һэн. Энэ үдэр баһа дахин булягаа. Иимэ хадань эдээнтэй хамта яжа амидархабибди» гээд гэрэйнгээ үүдые шангаар хаяад гаража ошобо. Бэгтэрэй добо дээрэ юһэн шарга моридоо харюулжа һуутар, Тэмүүжин хойноһоо, Хасар урдаһаа нюусаар номоёо дэлижэ байхадань, Бэгтэр обёороод хэлэбэ: «Тайчууд аха дүүнэрэй хоро шарые үзөөд, үһөөгөө дууһан абажа шадаагүй байтараа, таанар намайе яжа нүдэнэй һорьһон, аманай бөөлжэһэн болгохо гээбта? Одоо һүүдэрһээ ондоо нүхэргүй, һүүлһээ ондоо ташуургүй байтараа юундэ иигэжэ байнабта? Гуламтыемни бү һандаргагты, Бэлгүтэйе бү хорлогты» гээд забилан һуужа тэсэмгэй хүлэбэ. Тэмүүжин Хасар хоёр хойно урдаһаань харбажа алаад ошобо.
- § 78. Тэмүүжин Хасар хоёрой гэртээ ерэжэ ороходо, үжин эхэ хоёр хүбүүдэйнгээ шарай харамсаараа, дары ушарыень мэдэжэ хэлэбэ:
- «Ханияа хорлогшод,
 Эжэлээ эдигшэд
 Халуун хэбэлһээ гарахадаа
 Хара нүжэ адхан түрөө бэлэйт.
 Хабиргаа хазаха
 Хара нохой мэтэ,
 Хадада добтолхо
 Харсага шонхор мэтэ,
 Уураа даран ядаха
 Омог арсалан мэтэ,
 Амидые залгиха
 Аюулта мангас мэтэ,
 һүүдэртээ добтолхо
 һүрхэй араатан мэтэ,
 Шүүрэн залгиха
 Сурхай загаһан мэтэ,
 Ботого торомой
 Борбие хазаха
 Уурлаһан буура мэтэ,
 Бороото үдэр
 Добтолон халдаха
 Үлэн шоно мэтэ,
 Нилха үрэээ
 Тэсэн ядажа
 Низалан эдихэ

Нүгэлтэ ангир мэтэ,
Хэбтэриень хүдэлгэбэл
Гэдэргэ добтолхо
Хэрзэгы шоно мэтэ,
Барижа эдихэ
Барас арсалан мэтэ
Балмад амитад гүт.
һүүдэрһээ ондоо нүхэргүй,
һүүлһээ ондоо ташуургүй

байхада, тайчууднарай хоро шарые даагаад, үһөөгөө хэн яажа абахаб гэжэ байхада, таанар юундэ иимэ хэрэг хэбэбта?» гэжэ эртэнэй үгые эшэ татажа, үбгэдэй үгые үндэһэн болгожо, хүбүүдээ ехэтэ буруушаан зэмэлбэ.

- § 79. Тиигэжэ байтар тайчуудай Таргудай—Хирилтуг шадар нүхэдөө дахуулжа, «хурьганай үһэн гуужаба, түлгэнэй бэе түлжэбэ» (Оэлүнэй хүбүүн тэнжэбэ) гэжэ добтолхоёо ерэбэ. Тэдээнһээ айжа, Оэлүн үжин хүбүүдтээ хамта ой шугы руу зугадаба. Бэлгүүтэй модо хухалжа, шэбээ бариба. Хасар харбан байлдажа, Хачиун Тэмүгэ Тэмүлүн гурбанай уулын хабшалда хоргодоод байхада, тайчууд хашхаран хэлэбэ: «Тэмүүжин ахаяа гаргажа үгэгты. Бэшэнтнай хэрэггүй» гэжэ дуулахадаа, Тэмүүжиние һэмээхэн хоргодуулан ой руу ябуулба. Энэниень тайчууд мэдээд бэдэрхэдэнь, Тэмүүжин Тэргүүн үндэрэй шугыда шурган оробо. Тайчууд нэбтэрэн орожо шадангүй, хүреэлээд хахиба.
- § 80. Тэмүүжинэй шугы соо гурба хоноод, одоо хария гэжэ морёо хүтэлөөд ябахадань, моринһоонь эмээлынь мултаран унаба. Эрьежэ харахадань, эмээлэйн олом, хүмэлдэргэ хэбээрээ аад, мултарһан байба. «Олом мултаржа болохошье һаа, хүмэлдэргэ яагаад мултархаб? Тэнгэри һаатуулжа байгаа болобо гү?» гэжэ баһа гурбан хоног хүлээбэ. Дахин гараха гэжэ ябахадань, шугыһаа гараха замыень гэрэй шэнээн сагаан шулуун бүглөөд хэбтэжэ байба. «Тэнгэри һаатуулжа байгаа болобо гү?» гэжэ бусаад, баһа гурба хонобо. Хамта юһэн хоног хоолгүй байжа, «иигэжэ дэмы үхэнхаар, эндэһээ гарая» гээд, зам бүглэн унаһан гэрэй шэнээн сагаан шулууе тойрон гаража, һаад болоһон модые хутагаараа отолоод, морёо хүтэлжэ гарамсаарнь, тайчууд угтаад барижа абаба.
- § 81. Тэмүүжиние Таргуудай-Хирилтуг барижа, өөһэдынхидтээ абаашаад, зонхилон шиидхэжэ, айл бүхэндэ нэгэ-нэгэ хонуулан зайлгажа ябаба. Зунай түрүүшын һарын арбан зургаанай улаан тэргэд үдэр тайчууд Ононой эрье дээрэ найр наада хэжэ, нара шэнгэхэдэ тараба. Тэрэ найр нааданай үедэ Тэмүүжиние нэгэ хилбар дорой хүбүүн асараад хахижа байба. Нааданда сугларһан зоной тарамсаарнь, тэрэ ахир дорой хүбүүнэй толгойе модон дүнгөөр нэгэ удаа сохёод гүйжэ, «Ононой шугы соо хэбтэбэл олдохо бээбэ» гэжэ тогтомол татуур уһан соо ороод гэдэргээ хаража, тэрэ дүнгөө уһа руу урадхан, гансал нюураа бултайлгаад хэбтэбэ.
- § 82. «Баригдаһан хүниие алдабаб» гэжэ тэрэниие хахижа байһан хүнэй ехэ шангаар хашхархада, тараһан тайчууд сугларан ерэжэ, үдэр шэнги һаруул һүни Ононой шугы соогуур бэдэрбэ. Татуур уһан соо хэбтэжэ байһан Тэмүүжинтэй сүлдүсэнэй Сорхон-шар гэнтэ сэхэ дайралдаад хэлэбэ: (Уһанда оро сараагүй, огторгойдо мүргүй һэн туладань иигэжэ хэбтэхэ зүб байна. «Алтан тобшоһоо»). «Ши иимэ аргатай, нюдэндөө галтай, нюуртаа гэрэлтэй хүн хадашни тайчууд шамда атаархана бшуу. Ши иигээд хэбтэжэ бай. Би шамайе заажа үгэхэгүйб» гээд үнгэрэн ошобо. Саашаа яажа бэдэрхээ тайчууднарай зүблэхэдэ, Сорхон-шар хэлэбэ: «Хүн бүхэн ябаһан мүрөөрөө гэдэргээ ябажа, оршон тойроние дахяад шалгажа үзэе» гэхэдэнь, бултадаа «заа» гэжэ зүбшөөгөөд, хүн бүри ябаһан мүрөөрөө ябажа бэдэрбэ. Баһа Сорхон-шар Тэмүүжиние дайража: «Аха дүү тайчууднар ама шүдөө бүлюудэжэ мэгдүүтэй байна. Ши тэсэмгэйгээр хэбтэжэ бай» гээд үнгэржэ ошобо.

- § 83. Тайчууднарай бэдэрээд олоогүй тула дахяад саашаа яаха тухай зүблэхэдэнь, Сорхон-шар хэлэбэ: «Тайчуудай хүбүүд, бидэнэр гэгээн сагаан үдэр дунда бүхэли хүниие алдаад, одоо харанхы хүни яажа олохо зонбибди. Хүн бүхэн ябаһан мүрөөрөө дахин нэгэ удаа таража ябаад, маргааша сугларжа бэдэрэе. Тэрэ дүнгэтэй хүн хаана холо ошохо юм?» гэхэдэнь, бүгэдөөрөө «заа» гэлдэжэ, бусажа бэдэрхээр ябаба.
- Сорхон-шар баһа Тэмүүжиндэ ерээд хэлэбэ: «Мүнөө нэгэ удаа таража бэдэрээд, маргааша ерэхэ гэлсэбэ. Бидэнэй тарамсаар, эхэ, дүүнэрэйнгээ зүг руу яба. Хэрбээ хүнтэй дайралдаа һаа, намайе харааб гэжэ бү хэлээрэй» гээд ябашаба.
- § 84. Тэдэнэй тарахалаар, Тэмүүжин зосоогоо иигэжэ бодоно: «Һаяын хэдэн үдэр айл хэсэжэ ябахандаа, Сорхон-шарын гэртэ хоноһомни, тэрэнэй хүбүүд Чимбай Чулуун хоёр намайе ехээр хайрлажа, хүни гэнжэ дүнгыемни мулталаа бэлэй. Мүнөө баһа Сорхон-шар намайе хараашье һаа, заажа үгэнгүй үнгэрбэ. Тэдэ намайе абарха бээ» гэжэ Сорхон-шарын гэрые шэглэн, Онон мүрэн руу ябаба.
- § 85. Сорхон-шарын гэрэй тэмдэгынь гэхэдэ, бүхэли хүни үүрэй сайтар һү һамаржа, айрагаа бүлэдэг айл. Тэрэ тэмдэгээр тухайлжа, бүлүүрэй шэмээгээр ошоходонь, Сорхон-шар хэлэбэ: «Шамайе эхэ, дүүнэрэйнгээ зүг шэглээд яба гэжэ хэлээ бэшэ аалби? Ши юундэ ерээбши?» гэбэ. Тэрэнэй хүбүүд Чимбай Чулуун хоёр хэлэбэд: «Булжамуур шубуунай харсагаһаа тэрьедэжэ шэбэрэй оёор руу хоргодобол, шэбэр тэрэниие хамгаалжа абардаг. Теэд манайда хүнэй хоргодожо ерэхэдэ, тиигэжэ хэлэжэ яажа болохоб» гэжэ эсэгээ буруушаажа, дүнгыень эбдэжэ галда түлөөд, зэргэлээ байһан нооһотой бүтүү хара тэргэдэ хоргодуулба. Тэмүүжиниие энэ тэргэдэ байна гэжэ «амитан хүндэ бү хэлээрэй» гэжэ Хадаан гэжэ нэрэтэй дүү басагандаа хаража харгалзажа байхыень даалгаба.
- § 86. Гурбадахи үдэртөө (дүнгэтэй хүн хаана холодохо һэм. «Алтан тобшоһоо». «Тэрэниие манайхин нюугаа бээ. Өһөдөө ябажа нэгжэе» гэжэ айл бүриие нэгжэһээр Сорхон-шарында ерэбэ. Гэртэнь орожо оро дэрэ, түшэлгэтэй һандали доогуурнь хараад, газаа байһан нооһотой бүтүү тэргэдэнь ошожо, амһарайнь нооһые татасагаажа, Тэмүүжинэй хүлдэ хүрэхэдэнь, Сорхон-шар хэлэбэ: «Иимэ халуун сагта нооһон соо амиды хүн яажа тэсэхэ юм?» (Сэдьхэлээ ханатар бэдэрэгты. «Алтан тобшоһоо»). Тиихэдэнь нэгжэһэн хүнүүд болижо, саашаа ябаба.
- § 87. Тэрэ нэгжүүлэй ошоһон хойно Тэмүүжиндэ Сорхон-шар хэлэбэ: «Намайе ши үнэнэн болгон хиидхүүлэн алдабалши. Одоо түргөөр эжы, дүүнэрэйнгээ зүг баряад яба» гэжэ ама сагаан һубай хулагша гүүгээ унуулжа, (хоёр эхэ хүхэдэг тарган) тэлээ хурьганай мяха шанажа, унданай тулам, нэгэ номо, хоёр һурша үгэжэ, эмээл, хэтэгүйгөөр ябуулба.
- § 88. Тэмүүжин тэндэнээ гаража, урдань шэбээлһэн газартаа ерээд, үбһэнэй гэшхүүлһэн мүрөөр мүшхэжэ, Онон мүрэн өөдэ ябажа, хойноһоо урдадаг Химурга горхондо хүрэбэ. Тэрэ горхон өөдэ үгсэжэ, Бэдэр хушуунай Хорчухуй болдог гэдэг газар хүрэжэ, эхэ, дүүнэртээ ушарба.
- § 89. Тэндэ бултадаа ниилэжэ, Бурхан халдунай үбэрөөр - Хүрэлхөөр урдадаг Сэнгүр горхоной (Цэнхэрэй голой) Хара зүрхэнэй Хүхэ нуур гздэг газар нютаглаад, тарбага, зумбараа алажа эдижэ амидарба.
- § 90. Нэгэ үдэр гэрэйнь газаа байһан найман шарга агтые дээрмэшэд ерэжэ, нюдэн дээрэнь туужа абаашахадань, Тэмүүжин дүүнэртээ ябаган тула хараһаар гээгдэбэ. Бэлгүтэй набтар хонгор морёо унажа, тарбага агнахаар ябашаһан байгаа. Үдэшэлэн нара шэнгэһэн хойно набтар хонгор мориндоо даажа ядатарынь тарбагадые ашаад, ябагаар хүтэлжэ ерэбэ. «Шарга агтануудыемнай дээрмэшэд абаад ошоо» гэхэдэнь, Бэлгүтэй «Би нэхэжэ ошохом» гэбэ. Хасар хэлэбэ: «Ши шадахагүйш, би ошоһуу» гэбэ.

Тэмүүжин хэлэбэ: «Таанар шадахагүйт, би нэхэхүү» гэжэ, набтар хонгороо унаад, шарга агтануудаа үбһэнэй найгаһан мүрөөр мүшхэн гурбан хоног ябаад, нэгэтэ үглөө олон адуунда хүрэхэдэнь, нэгэ шуумар хүбүүн гүү һаажа байба. Тэрээнтэй уулзажа, шара агтануудаа һурахадань, тэрэ хүбүүн хэлэбэ: «Энэ үглөөгүүр нара гарахаһаа урид найман шарга моридые энээгүүр туужа гараа. Би мүрыень заажа үгэхүү» гээд набтар хонгорыень табюулжа, орог һаарал мори Тэмүүжиндэ унуулба. Өөрөө хурдан ухаа мори унажа, гэртээ харингүй, хүхүүр, һаба һуулгаяа хээрэ боожо орхибо. Тиигээд хэлэбэ: «Нүхэр, ши ехэл мэгдэжэ ябаа байнаш. Эрын бэрхэшээл нэгэн адли юм. Би шамда нүхэр болоһуу. Минии эсэгэ Наху баян гэдэг. Би тэрэнэй ганса хүбүүнби. Минии нэрэ Боорчи» гээд, хоюулаа мордожо, шарга моридой мүрөөрнь мүшхэжэ, гурбан хоног ябаба. Нэгэ үдэшэ наранай тонгойжо уулын хажуу бэээр тудаха үеэр нэгэ хашаада хүрэхэдэнь, найман шарга моридын тэрэ хүрээнтэй захада үбһэ эдижэ байба. Тэмүүжин хэлэбэ: «Нүхэр, ши эндээ бай. Манай шарга морид тэрэ байна. Би тэдэниие туугаад ерэхүү» гэхэдэнь, Боорчи хэлэбэ: «Би шамда нүхэр боложо ерээд, эндэ яажа үлдэхэбиб» гээд, хоюулаа хамта добтолжо ороод, шарга моридые намнажа гаргаба.

- § 91. Хойноһоонь олон хүн субалдан гүйлгэбэд. Тэдэнэй дундаһаа нэгэ сагаан моритой (улаан дэгэлтэй. «Алтан тобшоһоо») хүн урга барижа гансаараа хүсэжэ ерэхэдэнь, Боорчи хэлэбэ: «Нүхэр, ши номо һуршайа намда үгэ. Би харбалдаһуу» гэбэ. Тэмүүжин тиихэдэнь иигэжэ харюусаба: «Минии түлөө ши тулалдаад яахашниб. Би өөрөө харбалдаһуу» гэжэ эрьежэ һуршайа табиба. Тэрэ сагаан моритой хүн ургатайа бүхыһөөр үлэбэ. Хойтохи нүхэдын дабхилдаһаар хүсэжэ ерээшье һаа, наранай уулын саагуур шэнгэжэ, бүрэнхы болоһон тула тэдэнэр яахашье аргагүй гээгдэбэ.
- § 92. Тэмүүжин Боорчи хоёр моридоо туугаад тэрэ хүниндөө һэтэ ябаад, гурбан үдэр, гурбан хүниие гаталан, Боорчин гэртэ ойртоходоо Тэмүүжин хэлэбэ: «Би шамгүй һаа эдэ моридоо яажа абажа шадаха байгаабиб? Ши хэдыень абахабши?» гэхэдэнь, Боорчи харюусаба: «Би һайн нүхэр шамайгаа һандаржа ябана гэжэ туһалхайа хамта ябааб. Би олзо бэдэрээгүйб. Би Наху баянай ганса хүбүүнби, минии эсэдын хуряһан хүрэнгэ зөөри намда элбэг хүрэхэ» гээд юушье абабагүй.
- § 93. Хоюулаа Наху баянай гэртэ хүрэхэд. Хүбүүгээ алдааб гэжэ нюһа нулимса боложо байһан Наху баян хүбүүгээ харахадаа, нэгэ уйлажа, нэгэ уурлажа: «Хүбүүмни юун болоһыень хэлэ» гэбэ. Боорчи иигэжэ харюусаба: «Энэ һайн нүхэрэйнгөө һандаржа ябахые хараад, хамта ошолдоо һэм. Мүнөө ерээбди» гээд мордожо, хээрэ табяад орхиһон һаба һуулгаяа абажа ерэхэ. Тэмүүжиндэ тэдэ тэлээ хурьга хүнэхэ болгон бэлэдхээд, баһа ганзагалха тулам үгэбэ. Наху баян хэлэбэ: «Хоёр залуушуул энээнһээ хойшо һайханаар нүхэсэгты, бэе бээ бэтэгэй орхигты» гэбэ. Тэндэнээ Тэмүүжин мордожо, гурбан үдэр, гурбан хүни ябаад, Сэнгүр горхондо байгаа гэртээ хүрэхэ. Тэмүүжинэй ерэхэдэ, Оэлүн эхэ, Хасар болоод дүүнэрэйн һанаанай зоболон тайлагдажа сэдхэлын баясаба.
- § 94. Урдань Бүртэ үжиниие юһэн һаһатай байхадаа хаража ерэхэнһээ хойшо Тэмүүжин дахин тэрээнтэй уулзаагүй байба. Одоо Тэмүүжин Бэлгүтэй хоёр Бүртэ үжиниие бэдэрхээ Хэрлэн мүрэн руу ошобо. Цэгцэр Чихургу хоёрой забһарта Хонгирадай Дэй сэсэн нютаглажа байдаг һэн. Дэй сэсэн Тэмүүжиниие харахадаа, маша ехээр баясажа хэлэбэ: «Аха дүү тайчууднараи шамда атаархан хоролхохые мэдэхэ тула би сэдхэлээ зобожо, сүхэрхэдэ хүрэхэ байгаалби. Одоо шамтай уулзааб» гээд Бүртэ үжинөө Тэмүүжиндэ үгэбэ. Тэмүүжинэй Бүртэ үжинөө абажа хамта бусахадань, Дэй сэсэн үдэшэжэ ябаад, Хэрлэнэй Ураг сүл гэдэг газар хүрэхэ, (халуунда ядараад, «Алтан тобшоһоо») Хэрлэнруугаа гэдэргээ бусаба. Дэй сэсэнэй һамган Цотан гэдэг Бүртэ үжинөө үдэшэжэ, Хүрэлх доторхи Сэнгүр горхондо хүрэхэ ерэхэ.

- § 95. Цотаниие хүргөөд, Боорчиие нүхэсэе гэжэ урижа, Бэлгүтэйе эльгээбэ. Бэлгүтэйн ошоходо, Боорчи эсэгэдээ хэлэнгүйгөөр бүхэтэр хонгороо унажа, боро субаяа хэдэрээд, Бэлгүтэйтэй хамта ерэбэ. Боорчин Тэмүүжинтэй нүхэсэһэн ёһон иимэ.
- § 96. Тэмүүжин дүүнэртээ Сэнгүр горхонһоо нүүжэ, Хэрлэн мүрэнэй эхин Бүргийн эрьедэ буужа нютаглаба. Тиигээд Цотан эхын үмэдхэл гэжэ асарһан хара булган дахые абажа, Тэмүүжин Хасар Бэлгүтэй гурбуулаа Есүхэй эсэгынь үнинэй унаган нүхэр Ван хантай уулзахаар ошобо. Эсэгынь дүтын нүхэр хадаа эсэгэ мэтэ гэжэ Ван ханай Туула голтой шугыда нютаглажа байхада хүрэжэ ошоод Тэмүүжин хэлэбэ: «Эсэгымни хуушан анда нүхэр, та минии эсэгэтэй адли ха юмта даа гэжэ, би һамга абаад байхадаа, энэ үмэдхэл — хара булган дахые танда асарбаб» гэжэ булган дахыа үгэбэ. Ван хан маша ехээр баясажа хэлэбэ:
 «Хара булган дахыншни харюуда
 Хахасаһан уладыешни
 Хамтадхажа үгэе.
 Булган дахыншни харюуда
 Бутарһан уладыешни
 Суглуулжа үгэе.
 Бөөрэнһ бүгсэндөө байг,
 Сэрынһ сээжэдээ байг,
 (Аха захатай болог)» гэбэ.
- § 97. Тэндэһээ Бүргийн эрьедэ нютаглажа байхаданһ, Бурхан халдунһаа Жарчиудай үбгэн түмэршэ дарханай хөөргэ үргэлжэ, Зэлмэ нзрэтэй хүбүүгээ дахуулжа ерэбэ. Тиихэдээ хэлэбэ: «Түрүүшээр Ононой Дэлюун болдогто Тэмүүжин шинии түрэхэдэ, булган үлгы үгөө һэм, би энэ хүбүүн Зэлмээ шамда үгэһэншье һаа, бага балшар ушарһаанһ абаашаһан хүм. Одоо ши минии Зэлмээр:
 Эмээлээ тохуула,
 Үүдэээ һэхүүлэ» гээд үгэбэ.
- § 98. Хэрлэн мүрэнэй эхин Бүргийн эрьедэ нютаглажа байтарһ, нэгэ үглөө эртэ үүрэй сайжа байхада, Оэлүн эхын гэртэ зарса байһан Хуагчин эмгэн бодожо хэлэбэ: «Эхэ, эхэ, үтэр бодо. Газар дэлбэрхэ мэтэ абяа шэмээ гаража, моридой түбэрөөн соностоно. Аймшагтай тайчууд ерэжэ ябана бэшэ бээ? Эхэ, түргөөр бодо» гэбэ.
- § 99. Оэлүн эхэ «хүбүүдые түргэн һэрюулэгты» гээд, өөрөө дары бодобо. Тэмүүжин дүүнэртээ бушуу бодоод моридоо барижа, Тэмүүжин, Оэлүн эхэ, Хасар, Хачиун, Тэмүгэ отчигин, Бэлгүтэй, Боорчи, Зэлмэнэр тус бүрээ нэгэ нэгэ мори унаба. Тэмүлүниие Оэлүн эхэ урдаа эмээл дээрээ һуулгаба. Нэгэ мориндо юумээ ашажа хүтэлбэ. Бүртэ үжиндэ морин дутаба.
- § 100. Тэмүүжин аха дүүнэртээ мордожо, үүрээр Бурхан халдунай зүг шэглэбэ. Хуагчин эмгэн Бүртэ үжиниие нюоя гэжэ бүхээгтэй тэргэдэ бөөрөөрөө алаг сар хүллөөд уулые үгсэжэ Түнхэлэг горхон хүрэбэ. һая үүр сайжа, бүрэг-бараг гэжэ байхада урдаһаанһ сэрэгэй хүнүүд хатаралдан ерэжэ: «Ши юун хүмши?» гэжэ асуухаданһ, Хуагчин эмгэн хэлэбэ: «Би Тэмүүжинэй харьяатанби. Ехэ гэртэ хони хиргахаар ерээ һэм. Одоо ноһо тээгээд гэртээ харижа ябанаб» гэбэ. Тэдэ сэрэгүүд хэлэбэ: «Тэмүүжин гэртээ бии гү, али үгы гү? Гэрынһ хаана байнаб?» гэхэдэнь, Хуагчин эмгэн иигэжэ харюусаба: «Гэрынһ ойро байна. Тэмүүжинэй бии үгые би мэдэнэгүйб, өөрөө хойто гэрһээ гаража ерээб» гэбэ.
- § 101. Тэдэ сэрэгүүд хатаргалдан ошобо. Хуагчин эмгэнэй бөөрөөрөө алаг сараа гуя руунһ шабхадан яаража ошохо гэхэдэнь, тэргынһ гол хухарба. Иимэ ушарһаа ябагаар ой руу зугадажа орохо гэжэ байтарынһ, хойноһоонһ үнөөхи сэрэгүүд Бэлгүтэйн эхые һундалдажа, хоёр хүлынһ һанжуулан дабхижа ерээд, «Энэ тэргэ соошни юун байнаб?» гэжэ асуухаданһ, Хуагчин эмгэн хэлэбэ: «Ноһон бии» гэжэ. Тэдэ

сэрэгүүдэй ахалагшань захирба: «Дүүнэр, буужа харагты». Хаалтатай тэргынь үүдэ нээхэдэнь, зосоонь хатан эхэнэр һуужа байба. Тэрэниие тэргэ сооһоонь шэрэжэ гаргаад, Хуагчинтайнь хоюулайнь һундалдуулжа, Тэмүүжинэй хойноһоо үбһэнэй найгаһан мүрөөр мүшхэжэ, Бурхан халдун өөдэ гараба.

§ 102. Тэмүүжиниие бэдэржэ, Бурхан халдуниие гурба тойробошье олобогүй. Урагша хойшоо ябажа харахадань, намаг шабар, нэлэнхы ой дайралдажа, садхалан могойн шургаха забһаргүй бүтүү тула Тэмүүжиниие мүрдэжэ оложо шадабагүй. Энэ добтолһон сэрэгүүдынь гурбан мэргидүүд байһан юм. Удуйд мэргидэй Тогтоа, Увас мэргидэй Дайр-Усун, Хаад мэргидэй Хаатай Дармала гурбуулан нэгэдэжэ, тиихэдэ урдань Чилэдүүһээ Оэлүн эхые буляжа абаһанайнь түлөө үһөөгөө нэхэжэ ерэнэн байгаа. Мүнөө тэдэ мэргидүүд хэлэбэ: «Оэлүнэй буляалгаһанай түлөө үһөөгөө абахаар ерээд, одоо эхэнэрнүүдыетнай буляжа абаабди. Үбгэ эсэгынгээ үһөө иигэжэ абаабди» гэжэ гэртээ бусаба.

§ 103. (Тэдэнэр Бүртэ үжиниие абаашаад, Чилэдүүгэй дүү Чилэгэр бүхэдэ үгэбэ. «Алтан тобшоһоо»). Тэмүүжин: «Тэдэ гурбан мэргидүүд гэртээ хариба гү? Уулада хоргодохонь гү? Гурбан хоног дахажа ябаад мэдэжэ ерэгты» гэжэ Бэлгүтэй Боорчи Зэлмэ гурбые эльгээбэ. Тэмүүжин өөрөө Бурхан халдунай оройдо гараад үбсүүгээ сохин зальбаржа хэлэбэ:

«һолонго мэтэ һэргэлэн
 һоргог Хуагчинай
 һонорой хүсөөр,
 Үен мэтэ хёрхо
 Үнэншэ Хуагчинай
 Үрдиһэнэй ашаар,
 (Аюулта дайсанһаа
 Амжан зугадажа)
 Бүтэн бэээ
 Бүглэн нюужа,
 Бүдэхи замые
 Мүрдэн дахажа,
 Бугын мүрые
 Мушхэн ябажа,
 Бургааһан гэртэ
 Бухан нюугдажа
 Бурхан халдунда
 Амияа абарбабди.
 Хариин дайсанай
 Халдан добтолходо,
 Харсагаһаа хулжаһан
 Булжамуур мэтэ,
 Хандагай бугын
 Мүрые дахажа
 Хадын хабшалай
 һүбые бэдэржэ,
 Халдун уулада
 Зугадажа ерээд,
 Хальһа холтоһоор
 Гэр барижа,
 Халуун амияа
 Хамгаалбаб.
 Бүглүү ойтой
 Бурхан уула

Бөөхэнэй шэнээн амиием
 Бөөмэйлэн абаржа,
 Бөөрын шэнээн бэеым
 Бүтэн мэндэ үлдээбэ.
 Үнөөтэ дайсанһаа
 Үршөөн абаржа,
 Үншэн бидэнэй
 Түшэг болоһон
 Үндэр дээдэ
 Бурхан халдун шамайе
 Үглөө бүри шүтэжэ байя!
 Үдэр бүри тахижа байя!
 Үеын үедэ
 хүгэдэн тахижа,
 Үетэн бүхэн
 Үргэлжэ шүтэе!»

Иигэжэ хэлээд, бүһээ хүзүүндээ эрхи мэтээр үлгэжэ, малгайгаа гартаа хэлдэржэ, гараараа үбсүүгээ даража, наран өөдэ хаража, Бурхан халдунда юһэн удаа хүгэдэжэ, үгээ хэлэжэ, үргэлөө үргэбэ.

III. Мэргидые нүнөөһэниинь, Тэмүүжиндэ Чингис хаан соло олгогдоһониинь

§ 104. Тэндэнээ Тэмүүжин, Хасар, Бэлгүтэй гурбуулаа ябажа, Туула голой Хара шугыда нютаглажа байһан Ван хан Тоорилдо ошожо хэлэбэ: «һанамсаргүй байтарнь, гурбан мэргид довтолжо, эхэнэр, хүүгэдыем буляжа абаба. Хаан эсэгэмни, эхэнэр, хүүгэдыем абаржа үгыт гэжэ ерэбэб» гэбэ. Ван хаан Тоорил иигэжэ харюусаба:

«Би нёдонон жэл шамда хэлээ бэшэ гүб. Эсэгэдэм адли эсэгэ гэжэ булган даха асаржа үгэнэн тухайшни иигэжэ хэлээ бэлэйб:

«Булган дахыншни харюуда
 Бутарһан уладыешни
 Бөөгнэрүүлжэ үгэе.
 Хара булган дахыншни харюуда
 Хахасаһан уладыешни
 Хамтадхажа үгэе.
 Сэрээ сээжэдээ байлга,
 Бөөрөө бүгсэндөө байлга.
 (Аха захатай байг)»
 Гэжэ хэлээ бэлэйб.
 Мүнөө тэрэ үгэдөө хүрэжэ,
 Булган дахыншни харюуда
 Бүгэдэ мэргидые
 Бүдэрөөн добтолжо
 Бүртэ үжиниешни
 Бусаажа үгэе.
 Хара булган дахыншни харюуда
 Хамаг мэргидые
 Хамха сохижо,
 Хатан Бүртыешни
 Харюулжа асарая.

Ши Жамууха дүүдэ мэдээ хүргэ. Жамууха дүү Хорханаг Жубур гэдэг газарта байха. Би эндэнээ хоёр түмэн сэрэг абажа, баруун гар болон мордохоб. Жамууха дүү хоёр түмэн сэрэг абажа, зүүн гар болон морилог. Бидэнэй уулзаха болзоое Жамууха тогтоогуужан" гэбэ.

§ 105. Тэмүүжин, Хасар, Бэлгүтэй гурбуулаа Тоорил хаанайһиһаа гаража гэртээ ерээд, Тэмүүжин Жамуухада Хасар Бэлгүтэй хоёроо эльгээгээд, иигэжэ захиба:

«Үһөөтэй мэргид ерэжэ
 Үрыемни үбдэхөөбэ,
 Үбэрыемни хооһолбо.
 Үнэхөөр түшэг болохо
 Үнэр түрэлэй таанарни
 Үһөөем абажа үгэхэ гүт.
 Эльгэ зүрхэмни
 Үбдэжэ байна.
 Эльгэн садан таанарни
 Үһөөем абажа үгыт» гэбэ.

Баһа Хэрэйдэй Тоорил хаанай үгые Жамуухада дамжуулан иигэжэ хэлэбэ: «Эртэ урдань эсэгэ хаан Есүхэйтэй эб нэгэтэй ябананаа һанажа, одоо хоёр түмэн сэрэг абажа, баруун гар болон мордохомни. Жамууха дүү хоёр түмэн сэрэг абажа, зүүн гар болон морилог лэ. Хамтарха болзоогоо Жамууха дүү мэдүүжэн» гэнэниень дамжуулба. Эдэ бүгэдые соносожо дүүрээд, Жамууха хэлэбэ:

«Энэ Тэмүүжин андын
 Эды зоболон бэрхэшээлдэ
 Үнэхөөр ороһыень дуулаад,
 Үрэ зүрхэмнн
 Үбдэжэ байна.
 Эльгэмни хүмэрижэ
 Энэрэн шагнабаб.
 Үһөө хороёо нэхэжэ,

Үнөө мэргид аймагы
 Эбдэн мүхөөжэ,
 Эхэнэр Бүртые
 Эрьюулжэ асарая.
 Хамаг хаашуул мэргидые
 Хамха сохижо,
 Хатан Бүртые
 Харюулжа абая.
 Дабирха дүрөөбшын шэмээе
 Дайнай хэнгэргын дуун гэжэ
 Дальдаран зугадагша Тогтоа
 Дайда Буур—хээрэдэ
 Дабшалан нуугаа бэээ.
 Дабхар хормоонгын амһарай
 Дарбалзан нэръехэдэ,
 Дайн тулалдаан болобо гэжэ
 Дайганан зугадагша
 Дайр—Усун мүнөө
 Дабалгата Орхон, Сэлэнгын
 Талхуун аралда
 Дальдаран нуугаа бэээ.
 Хамхуул үбһэнэй хиидэхэдэ,
 Халдаха дайсан ерэбэ гэжэ
 Харанхы ой шэглэжэ
 Хашхаран зугадагша муу
 Хаатай Дармала одоо
 Харжын талада
 Хашалгүй байгаа бэээ.
 Һайхан Хёлго мүрэндэ
 Һахал үбһэн ехэ гэнэ
 Һахал үбһэ холбожо,
 Һала хэжэ болодог гэнэ.
 Үнэн ашагтайень бодожо,
 Үбһөөр Һала хэжэ,
 Үргэн Хёлго мүрэниие
 Үнгэржэ хүндэлэн гараад,
 Өөдэгүй муу Һайн мэргидэй
 Үнөөхи муу Тогтоагай
 Үрхэ үүдыень эбдэжэ,
 Үдьхэлэн сүмэ дайраад,
 Үнгэтэй эдыень олзолжо,
 Үбэртэлхэ эхэнэрыень буляжа,
 Үдэхэ үрэнэрыень хюдажа,
 Үнөө хороёо абая!
 Хутагта дээдэ шүтээниинь
 Хуха татан эбдээд,
 Хубхай болгон хаяя!
 Харатан тэдэ уладай
 Хоонон болоторнь добтолоё!» гэбэ.

§ 106. Жамууха бана Тэмүүжин анда, Тоорил хаан аха хоёрто хэлүүлһэниинь:

«Одоо би
 Хараа ехэтэ (холоһоо харагдаха) тугаа тахижа,
 Хара бухын арһаар бүриһэн

Харьяха дуутай хэнгэргээ дэлдэжэ,
 Хатан булад жадаяа барижа,
 Халха хуягта дэгэлээ үмдэжэ.
 Хадхаха зэбэтэй нуршаяа онолжо
 Хара хула морёо унажа
 Хадхаха зэбэтэй нуршаяа онолжо
 Хамаг олон сэрэгээ дахуулжа
 Хараалта мэргидтэ халдан добтолжо
 Хадхалдан байлдахаар мордобоби.
 Үзэмжэтэй найхан тугаа тахижа,
 Үхэрэй арһан хэнгэргээ дэлдэжэ,
 Үргэлжэ хэлхээ хуягаа үмдэжэ,
 Үзүүр хурса илдээ барижа,
 Үнэхөөр мэргэн нуршаяа онолжо,
 Үлэмжэ найн мориёо унажа,
 Үй түмэн сэрэгээ дахуулжа,
 Үхэмэр мүү найн мэргидтэй
 Үхэлтэ тэмсэлдэ сэхэ мордобоб.

Тоорил хаан аха мордожо, Бурхан халдунай үбэрөөр Тэмүүжин андые дайража абаад, Онон мүрэнэй эхин Ботохон-бооржи гэдэг газар ерэгты. Би эндэнь нэгэ түмэн сэрэг абажа мордоод, замдаа Онон мүрэндэ нютаглажа байһан Тэмүүжин андын харьяатанһаа үшөө нэгэ түмэн сэрэг абажа, бүгэдэ хоёр түмэн сэрэгтэй болоод, Ботохон-бооржидо ошожо нэгздээ» гэжэ эльгээбэ.

- § 107. Жамуухын эдэ үгэнүүдые Хасар Бэлгүтэй хоёроо Тэмүүжин дуулаад, Тоорил хаанда дамжуулба. Тоорил хаан Жамуухын үгые соносохотоёо адли хоёр түмэн сэрэг абажа мордоод, Бурхан халдунай үбэрөөр Хэрлэнзй Бурги эрьёе шэглэн ябаба. Энээниие Тэмүүжин дуулаад, Бурги эрьёеэ хүдэлжэ, Бурхан халдунай үбэрөөр Түнхэлэг өөдэ нүүжэ, Тана горхондо ошожо бууба. Тоорил хаан нэгэ түмэн сэрэгтэй, Тоорил хаанай дүү Жаха хамбу нэгэ түмэн сэрэгтэй Химурга горхоной Айл харгана гэдэг газар буужа, Тэмүүжин сэрэгээ абажа ошожо бултадаа нэгэдэбэ.
- § 108. Тэмүүжин Тоорил хаан Жаха хамбу гурбуулаа ниилэн хүдэлжэ, Ононой эхин Ботохон-бооржи гэдэг газар хүрэхэ ерэбэ. Эндэ Жамууха урид ерээд гурбан хоног хүлээжэ байба. Тэмүүжин, Тоорил, Жаха хамбын сэрэгүүдые Жамууха хараад, хоёр түмэн сэрэгээ жагсааба. Тэмүүжин Тоорил хан Жаха хамбу гурбан бана сэрэгүүдээ абажа ерээд ниилүүлжэ танилсуулба. Жамууха хэлэбэ: «Бороо тохёолдоошые һаань, болзорһоо хожомдохогүй, хура тохёолдоошые һаань, хуралһаа һаатахагүй гэжэ монгол үгөөр хэлсэжэ, «заа» гэжэ тангариглаһан бэшэ гүбди? «Заа» гэнэн саһаа хожомдоһон этэгээдые зэргэ сооһоо гаргаха гэлсэнэн бэшэ гүбди?» гэхэдэнь, Тоорил хаан хэлэбэ: «Тогтооһон болзорһоо гурбан үдэрөөр хожомдоһон ушарһаам торгожо буруушааһаа Жамууха дүүмни өөрөө мэдэ» гэбэ. Болзооһоо хожомдоһон тухай иимэ үгэ ярилдажа үнгэрбэ.
- § 109. Ботохон-бооржиһоо бүгэдөөрөө хүдэлжэ Хёлго мүрэндэ хүрэхэ, нала уяжа гаталаад, Буур-хээр гэдэг газар ошожо. Тогтоа бэхиин үрхэ дээрэнь нүмэрэн буужа, эрхим шүтээниинь эбдэн бутаргажа, эхэнэр, хүүгэдыень эзэлэн буляба. Хутагта һахуюныень хуха татажа, хото байрыень хүрээлэн добтолжо, хооһон болгобо. Тогтоа бэхиин унтаж байхада добтолон барижа болохо байгаа. Харин Хёлго мүрэндэ нютаглаһан загаһашад, булга агнагшад, ангуушад «дайсан ерэжэ ябана» гэжэ тэрэ һүниин дунда Тогтоа бэхидэ мэдээ хүргэбэ. Энэ мэдээ дуулаад

Тогтоа, мүн Увас мэргидэй Дайр-Усун хоёр хамтаржа, үсөөхэн нүхэдтээ Сэлэнгэ уруудажа, Баргужин орондо зугадажа ошобо.

§ 110. Мэргидэй улад сошордожо, тэрэ нүни Сэлэнгэ уруудан зугаахадань, манай сэрэгүүд тэрьельнэн мэргидые дахажа, добтолон дээрмэдэн ябаба. Тэмүүжин зугадажа ябаан хүнүүдэй дунда «Бүртэ, Бүртэ» гэжэ дуудан бэдэржэ ябаба. Тэдэ хүнүүдэй дунда байһан Бүртэ үжин Тэмүүжинэй дууе соносожо таняад тэргэнээ буужа, Хуагчин эмгэнтэй хоюулаа гүйжэ ерээд, Тэмүүжинэй жолооо барижа абаба. Тэмүүжин нүниин һаруулда хаража, Бүртэ үжин мүн байхадань тэбэрлэдэн уулзаба. Тэмүүжин энэ нүни Тоорил хаан Жамууха анда хоёрто хүниие эльгээжэ хэлүүлбэ: «Бэдэрһэн хүнөө олоён тула энэ нүни добтолхоо зогсожо, эндээ бууя» гэбэ. Тэрьедэжэ ябаан мэргидүүд энэ нүни хаана хүрэнэн байгаа, тэрэ газараа буужа хонобо. Бүртэ үжинэй мэргидэй гарһаа гаража, Тэмүүжинтэй уулзаһан ушар иимэ байгаа.

§ 111. Урда Удуйд мэргидэй Тогтоа бэхи, Увас мэргидэй Дайр-Усун, Хаад мэргидэй Хаатай Дармала гурбуулаа гурбан зуун хүниие дахуулжа, Тогтоа бэхиин дүү Ехэ Чилэдүгэй гэргэн Оэлүниие Есүхэй баатарта буляалгаһанай үнөө абаха гэжэ тэрэ нэгэ үглөө мордоён байгаа. Тэрэ үедэ Тэмүүжинэй Бурхан халдунда зугаахада, гурба дахин нэгжээд, Тэмүүжиниие олоогүй нэн. Харин Бүртэ үжиниие барин абажа, Чилэдүгэй дүү Чилэгэр бүхэдэ үгэжэ харууһалууһан юм. Тэрээнһээ хойшо Бүртэ үжин Чилэгэр бүхын гэртэ байдаг бэлэй. Одоо Чилэгэр бүхэ зугадажа гараад, гэмшэжэ хэлэбэ:

«Хара муу хирээ
Хальһа холтоно эдихэ заяатай байтараа,
Хара алаг галууе эдихээр
Халдан тэмсэнэн мэтэ,
Харюугүй муу Чилэгэр би
Харин ехээр һанажа
Хатан дангинада халдажа,
Хамаг мэргид иргэниие
Хашагдаха аюулда оруулжа,
Халха нэмэргэгүй болгожо,
Харанхы нүни зугадан гаража,
Хадын хабшалда хоргодон,
Хайран амияа гээхэ
Хара толгойгоо алдаха болгобоб.
Хулгайша муу шубуу
Хулгана охотоно эдихэ заяатай байтараа,
Хун галууе эдие гэжэ
Хушугаа бүлжүдэнэн мэтэ,
Хубхай муу Чилэгэр би
Хутагта һайхан хатаниие
Хубидаа абажа ерээд,
Хотол олон мэргидтэ
Хоро тодхор хэбэб.
Хог муу Чилэгэр би
Хохимой ядуу толгойгоо
Хоргодуулха газаргүй болобоб.
Хорголой сэнтэй амияа
Аршалха аргагүй болобоб.
Харанхы хабшалда шургахам гү,
Хадын забһараар орохом гү,

Хаана ошохо бэлэйб?» гээд зугадаһан юм.

§ 112. Хаатай Дармалые барижа, хабтагар дүнгэ үмэдхүүлжэ, Халдун уулада ябуулба. Бэлгүтэйн эхэ тэрэ айлда бии гэхыень. дуулаад, Бэлгүтэй эхээ абая гэжэ ошоод, гэрэй баруун үүдээр ороходонь, тэрэнэй эхэ набтагар нэхы дэгэлтэй, гэрэй зүүн үүдээр гаража, тэндэ байһан хүнүүдтэ хэлэбэ:

«Хайрата хүбүүдэйнгээ
Хаашуулай зэргэдэ хүрэжэ байхада,
Харин би эндэ
Хара муу хүндэ
Харшалуулжа ябанаб.
Хаан хүбүүдэйнгээ нюурые
Хаража яажа үзэхэ бэлэйб?»

гээд гүн шугыда гүйжэ ороходонь, хойноһоонь ошожо бэдэрээд олобогүй. Энэ үедэ Бэлгүтэй ноён мэргид обогой хүниие харабал, «эхыемни асара» гээд харбаха байгаа. Бурхан халдунда Тэмүүжинэй хүнүүдтэ добтольон гурбан зуун мэргидые

Үрынь үрэ хүрэтэр
Үнэһыень хиисэтэр хюдажа,
Үлдэһэн эхэнэр, хүүгэдыень
Үүдэнэй зарса болгожо,
Үзэсхэлэн һайхан заримыень
Өөһэдтөө шэлэжэ абаба.

§ 113. Тоорил хан Жамууха хоёрто Тэмүүжин баясан хэлэбэз

«Эсэгэ хан Тоорил,
Эрхим анда Жамууха таанар,
Эб хүсээ нэгэдхэжэ,
Эрхэтэ тэнгэрийн үршөөлөөр,
Эхэ дэлхэйн ашаар
Эртэнэй үһөөтэй мэргидэй
Эльгэ зүрхыень харбажа,
Эрьехэ түрэлыень хүнөөжэ
Эзэмшэхэ гэрыень хоһолжо,
Эдлэхэ зөөриень олзолбобди».

Мэргид иргэниие иигэжэ дайлажа бусаба.

§ 114. Удуйд мэргидэй зугадажа арилһан хойно тэдэнэй нютаг дээрэ булган малгайтай, бугын арьһан гуталтай, булган хөөмэй дэгэлтэй, нюдэндөө галтай, нюуртаа согтой, Хүчү гэдэг нэрэтэй, табан наһатай хүбүүе манай сэрэгүүд оложо асараад, Оэлүн эхэдэ бэлэг болгон үгэбэ.

§ 115. Тэмүүжин Тоорил хаан Жамууха гурбуулаа ниилэжэ,

Олон мэргидэй
Огсогор гэрые эмдэжэ,
Олигтой эхэнэрыень олзолжо,
Орхон Сэлэнгэ хоёрой
Ой, талаһаа бусаба.

Талхун аралһаа хүдэлжэ, Тэмүүжин Жамууха хоёр Хорхонаг Жубурые шэглэн ябаба. Тоорил хан Бурхан халдунай хяраар Үхэрт шугые дайран Гацуурт (Гацууртай) сүвчид, Улиат (Улиастай) сүвчид гэдэг газараар хүрэжэ, ан гүрөөл хэнээр Туула голой Хара шугыда бусажа ошобо.

§ 116. Тэмүүжин Жамууха хоёр Хорхонагай хүндэдэ ниилэн буужа, эртэнэй анда бололсоёноо дурдажа, улам дүтэ болохоор хэлсэбэ. Анха урда анда бололсоходоо Тэмүүжин арбан нэгэн наһатай байгаа бэлэй. Тэрэ үедэ Жамууха нэгэ гурын шагайе Тэмүүжиндэ үгэжэ, Тэмүүжин нэгэ шудхамал шагайе Жамуухада үгэжэ, Ононой мүльһэн дээрэ тэдэнээ дээшэнь хаяад тодожо наадаһаар нүхэсөө бэлэй. Тэрэнэй хойто хабар модон номоор харбажа байхадаа, Жамууха буруугай хоёр эбэрые няагаад нүхэлжэ хэһэн дуутай годли Тэмүүжиндэ үгэжэ, Тэмүүжин арса модон годли Жамуухада үгэжэ анда бололсобо. Хоёр удаа анда бололсоён ушарынь иимэ байгаа.

§ 117.

Аха дээдэшүүлэй үгые сонособол,
Алибаа хүн харилсан
Анда нүхэр боллособол,
Ами бээдээ
Аршалалта боложо,
Али алиндаа
Түшэг боложо
Амараглаи ханилха ёһотой.

«Одоо бидэ амараглан ябая» гэжэ, Тэмүүжин мэргидэй Тогтоанаа олзолжо абаһан алтан бүһээ Жамууха андадаа бүһэлүүлжэ, Тогтоагай һубай халюуниие Жамууха андадаа унуулба. Жамууха харюудань Увас мэргидэй Дайр-Усунһаа олзолжо абаһан алтан бүһээ Тэмүүжиндэ бүһэлүүлжэ, Дайр-Усунай эбэртэ эшэгэн сагаан мориие Тэмүүжиндэ унуулба. Иигэжэ анда боллосожо:

Хорхонаг Жубурай хүндэдэ
Хулдагар хуһанай үбэртэ
наглагар модоной доро
һайхан хурим хэжэ,
һанаа сэдьхэлээ нэгэдэжэ,
һайса бүжэглэн наадажа,
һайн нүхэд болоод,
һүни нэгэ хүнжэлдэ орожо хоноһон юм.

§ 118. Тэмүүжин Жамууха хоёр ехэ эбтэй эетэй байжа, нэгэ жэл хахад хамта һуужа, нэгэ үдэр тэрэ нютаһаа нүүе гэлсэжэ, зунай эхин һарын арбан зургаанай улаан тэргэд (дүхэриг һаратай) үдэр нүүбэ. Тэмүүжин Жамууха хоёр тэргэнүүдэйнгээ урда ябажа байтараа, Жамууха хэлэбэ:

«Тэмүүжин анда аа!
Уулада шахан бууя,
Адуушанда гэр болтогой!
(Ай зүб гү? «Алтан тобшоһоо»)
Голдо шахан бууя,
Хонишон хурьгашадта
Хоол болтогой!
(Хориггүй бэшэ гү? «Алтан тобшоһоо») гэбэ.

(Хахадынь адуунай бэлшээрриие татажа уулада бууя, хахадынь хониной бэлшээрриие татажа голдо бууя гэһэн удхатай боллтой). Тэмүүжин Жамуухынгаа энэ үгые ойлгожо ядажа, харюу юушые хэлэнгүй, нүүдэлэй тэргые хүлээжэ, Оэлүн эхэдээ хэлэбэ:

«Жамууха анда намда хэлээ:
Уулада шахан бууя,
Адуушанда гэр болтогой!
Ай зүб гү?
Голдо шахан бууя,
Хонишон хурьгашадта

Хоол болтогой!

Хориггүй бэшэ гү?

Би энэ үгыень ойлгожо ядажа, харюу юушье хэлэбэгүйб, Эхэнь асууя гэжэ ерэбэлби» гэбэ. Оэлүн эхын үгэ хэлэжэ амжаагүй байтар Бүртэ үжин хэлэбэ: «Жамууха анда бэлээр уйдадаг гэдэг бэлэй. Одоо бидэнь уйдаха сагын болоо бээ. Тугаар Жамууха андын хэлээшэнь бидэниие дайраһан үгэ бэшэ аал? Бидэ бү бууя. Энэ хүдэлһөөр шулуунаар Жамууханаа хахасажа, хүнндөө нэтэ ябая» гэбэ.

§ 119. Бүртэ үжинэй үгые зүбшөөжэ, буунгүйгөөр хүнндөө нэтэ ябажа, зуурандаа тайчуудые дайраба, Тайчууд айжа, тэрэ хүни зайлажа, Жамуухын зүг руу ошобо. Тайчуудай бэсүдэй нютаг дээрэ Хүхэчү нэрэтэй нэгэ бишыхан хүбүүнэй гээгдэшэны манайхин оложо абаад, Оэлүн эхэдэ үгэжэ тэжээлгэбэ.

§ 120. Тэмүүжинэй хүнүүд тэрэ хүни унтангүй ябаба. Гэгээ орохолоор харахадань, жалайр аймагай Хачиун-Тохураун, Хархай-Тохураун, Харалдай-Тохураун аха дүүнэр гурбуулаа хүнндөө нэтэ нүүжэ дахалдан ерэбэ. Дархад аймагай Хадаан, Далдурхан аха дүүнэр табуулаа, баһа Мүнхэт хаанай хүбүүд Үнгүрнэр чаншиут, баяуд хамаатанаа дахуулжа ерэбэ. Барулас аймагнаа Хубилай, Худус аха дүүнэр ерэбэ. Мангуд аймагнаа Жатай, Доголху чэрби аха дүүнэр хоюулаа ерэбэ. Боорчин дүү Үгэлэн чэрби, Арулад аймагнаа хахасажа, аха Боорчидоо ниилэжэ ерэбэ. Зэлмын дүү Чаурхан, Сүбээдэй баатар Урианхай аймагнаа һалажа, Зэлмэдэ ниилэн ерэбэ. Бэсүд аймагнаа Дэгэй, Хүчүгүр аха дүү хоёр ерэбэ. Сүлдүс аймагнаа Чилэгүтэй-Тахи, Тачиудай аха дүүнэр ерэбэ. Жалайр аймагнаа Сэцэ-Домог, Архай Хасар-Бала хоюулаа хүбүүдээ дахуулжа ерэбэ. Хонхотанһаа Сүйхэтү чэрби ерэбэ. Сүхэгэньһээ Жигэй хондгарай хүбүүн Сүхэхэй-Жаун ерэбэ. Нүүдэйн Цагаан гуа ерэбэ. Олхуноуд аймагнаа Хингиадай, Горлос аймагай Сэчиүр, Дүрбэд аймагай Мүчи бүдүүн ерэбэд. Ихирэс аймагай Буту, эндэ хүрьгэн боложо байһан тула хамта ерэбэ. Ноёхон аймагай Жунсо ерэбэ. Оронар аймагнаа Зургаан ерэбэ. Тиигээд Барулас аймагнаа Сохо сэсэн Харачар хүбүүнтэйгээ ерэбэ. Баһа Баарни аймагай Хорчи Усун үбгэн, Хүхүчүс, Мэнэн баарингаа дахуулжа, нэгэ хүрээ боложо ерэбэ.

§ 121. Хорчи ерэжэ хэлэбэ: «Бидэ Бодончар богдын барижа абаһан эхэнэрһээ түрэнэн тула Жамуухатай хэбэл нэгэтэй, хэлхээ бүхэтэй хүнүүд бэлэйбди. Иимэ тула Жамууханаа хахасажа болохогүй. Гэбэшье заарин тэнгэри ерэжэ, нүдэндэмни заагаад иигэжэ хэлээ: ухаагшан үнээ ерэжэ Жамуухые тойрон ябажа, Жамуухые ба гэр тэргыень мүргэһөөр үрөөһэн эбэрээ хухалжа далюу болоод, «Эбэрьемни үгэ» гэжэ Жамуухын зүг руу хараад мөөрөжэ, шорой сасалан байна. Баһа нэгэ мухар ухаа үхэрые ехэ гэртэй тэргэдэ хүллэбэ. Тэрэ үхэр гол замаар Тэмүүжинэй хойноһоо зүдхэн ябажа мөөрэн иигэжэ хэлээ:

«Тэнгэри газартай зүблэжэ

Тэмүүжиниие уласай эзэн болог лэ гэжэ

Тээжэ хүргэжэ ябанаб» гэжэ мөөрэнэ.

Иимээр минии нүдэндэ заарин тэнгэри ерэжэ заажа үзүүлбэ.

«Тэмүүжин, ши уласай эзэн болобол, минии урид заажа хэлэһэн хадамни, хэр жаргуулхабши?» гэжэ асуухадань, Тэмүүжин хэлэбэ: «Үнэхөөр би уласай эзэн болоо һаа, шамайе түмэнэй ноён болгохоб» гэбэ. Хорчи хэлэбэ: «Эды ехэ түрын үйлые урдаһаа заанан намайе түмэнэй ноён болгоходонь, ямар ехэ жаргалан бэ? Намайе түмэнэй ноён болгоод, бүхы уласһаа гоё найхан гушан үхидые шэлэжэ абаад эхэнэр болгохо эрхэ олго. Баһа минии хэлэһэн үгэ бүхэниие анхаржа соносо!» гэбэ.

§ 122. Хунан түрүүтэй Гэнигис нэгэ хүрээ боложо, баһа Даридай отчигин нэгэ хүрээ боложо ерэбэ. Жадаран аймагай Мулхалху ерэбэ. Үнжин сахайт нэгэ хүрээ боложо

ерэбэ. Жамуухаанаа тиигэжэ Һалажа хүдэлөөд, Химурга горхоной Айл-харгана гэдэг газар хүрэжэ бууба. Тэрэ үедэ Жамуухаанаа Һалажа, Жүрхинэй Соорхату-Жүрхиин хүбүүн Сачи-бэхи Тайчу хоёр нэгэ хүрээ боложо, Нэгүүн тайжын Хучар бэхи нэгэ хүрээ боложо, Хутула хаанай хүбүүн Алтан отчигин нэгэ хүрээ боложо, Жамуухаанаа Һалажа хүдэлөөд, Тэмүүжинэй Химурга горхоной Айлхарганада буужа байхада ниилэн ерэбэ. Тэмүүжинэйхид тэндэньэ нүүжэ, Хүрэлх доторхи Сэнгүр горхоной Хара зүрхэнэй Хүхэ нуурта ошожо бууба.

§ 123. Алтан, Хучар, Сача-бэхи бүгэдөөрөө зүблэжэ, Тэмүүжиндэ хэлэбэ: «Шамайгаа хаан болгоё. Тэмүүжин шамайгаа хаан болгожо, бидэ

Олон дайнда
 Оройлон ябажа,
 Онсо сэбэр
 Үхидые олзолжо,
 Ордон Һайхан
 Гэрые абажа,
 Олоной хаан
 Тэмүүжиндэ үгэе.
 Хариин иргэндэ
 Халдан довтолжо,
 Хасар Һайхан
 Хатадые олзолжо,
 Хатар Һайтай
 Агтые оложо
 Асаржа үгэе.
 Орёо гүрөөные
 Абалха сагтань
 Отожо ойртуулжа
 Үгэе бидэ.
 Ойн гүрөөные
 Агнаха сагтань
 Оложо гаргажа
 Үгэе бидэ.
 Хээрын гүрөөные
 Гэтэжэ абалхада,
 Хэбэлэйнь ниилэтэр
 Шахажа үгэе.
 Гуунай гүрөөные
 Агнаха сагтань
 Гуяынь ниилэтэр
 Шахажа үгэе.
 Хадхалдаха дайнай
 Болохо сагта
 Хаан Тэмүүжин шинии
 Хатуу зарлигые
 Хайхарангүй ябабални
 Хатан эхэнэрһээмни
 Хахасуулан Һалгажа,
 Хамаг юумыемни
 Хаман абажа,
 Хара толгойемни
 Хаяжа ошогты.

Энхэ сагта
 Эзэн Тэмүүжин шинии
 Эетэй зарлигые
 Эсэргүүсээ наамни,
 Эзэлхэн арадаа абажа,
 Эхэнэр, хүбүүдыень буляаж,
 Энэ бэеымни
 Эзэгүй газарта
 Хаяжа орхёройт» гэбэ.

Иимэ үгэ хэлэжэ, иигэжэ ама алдажа, Тэмүүжиние Чингис хаан гэжэ нэрлэжэ хаан болгобо. (Чингис хаан гэхэдээ, Тэнгис хаан, Далай хаан гэнэн үгэ бололтой).

§ 124. Чингис хаан болоод, Боорчин Угэлэн чэрби, Хачиун-Тохураун ба аха дүү Жэтэй, Доголху дүрбэндэ хормоонго зүүлгэбэ. Үнгэр, Сүйхэтү чэрби, Хадаан-Далдурхан гурбан хэлэбэ:

«Үглөөнэй зоогые
 Үрьдэжэ оюлтуулхагүй,
 Үдын ундые
 Үлөөжэ таналдуулхагүй
 бэлдэжэ байя» гэнэн хадань, тогоошод болгобо.

Дэгэй хэлэбэ:

«Алаг найхан хонидые
 Араар дүүрэн бэлшээжэ,
 Хонин олон нүрэгые
 Хотоор дүүрэн үдхэжэ,
 Хобдог түрэнэн бишни
 Хото гэдэһэндэ хүртэжэ,
 Хошхоног мяха здижэ
 Үдэр тутам үнжэхэгүй,
 Хоног бүри хожомдохогүй
 Шэлэнэн эрье алажа,
 Шэмэтэй шүлэ шанажа байя» гэнэн хадань,

Дэгэйгээр хони адуулгаба. Тэрэнэй дүү Гүчүгүр хэлэбэ:

«Суургатай тэргын
 Суурга сүйе
 Сусаха эбдэрхэгүй болгожо,
 Тэнхлэгтэй тэргые
 Тэрээгүүрхи замда
 Тээглэн наатахагүй болгожо,
 Тэргэ гэрэй ажалые
 Тэгшэлэн занаж ябая»

гэнэн хадань, Гүчүгүрье тэргэшин тушаалда томилбо. Гэр доторхи гэргэн, хүүгэд ба зарасанарые Додай чэрбидэ даалгаба. Хасарай захиралта доро илдэ зүүлгэжэ ябахаар Хубилай, Чилгугтай, Хархай-Тохураун гурбые томилжо:

«Хүсэрхэн түримхэйлэгшэдэй
 Хүзүүень хянгардажа,
 Омог ехэтэнэй
 Оморюе отолжо яба» гэбэ.

Бэлгүтэй Харалдай-Тохураун хоёрье: «Агта харюулаг. Агташан болог» гэбэ. Тайчуудай Хуту, Моричи, Мулхалху гурбые «Адуу адуулаг» гэбэ. Архай Хасар, Тахай, Сүхэхай, Чаурхан дүрбые «Холын холбоошо, ойрын оторшо (холо ойрын мэдээ үгэхэ газарша) болог» гэбэ. Сүбээдэй баатар хэлэбэ:

«Хулгана охотоно мэтэ

Хуряанан хүрэнгые хадагалжа,
Хара хирээ мэтэ
Хамаг юумые харамнажа,
Нүмэрхэ эшэгы мэтэ
Нүхөөнэ бамбай боложо,
Гэр ороноо хамгаалха
Хашаа бүрөөнэ болоё».

§ 125. Тэндэнэ Чингис хаан хаан боложо, Боорчи Зэлмэ хоёрто хэлэбэ:

«нүүдэрнээ бэшэ
Нүхэргүй байхадам,
нүүдэрни боложо,
нүүлнээ бэшэ
Ташуургүй байхадам,
нүүлни боложо,
Сэдьхэлыем нэргээжэ,
һанааем амарууһан
Зүрхэнэйм дүтын нүхэд

Та хоёр хамагнаа урид ерэжэ нүхэсэнэн тула бүгэдые ахалхат» гэбэ. Бана Чингис хаан хэлэбэ: «Тэнгэридэ үршөөгдэжэ, газарта хайрлуулжа, Жамуухаанаа Һалажа намайе шэлэжэ нүхэсэе гэжэ ерэнэн анханай үлзытэ нүхэдни алиһаашье үлүү хүндэтэй байха ушартай тула иигэжэ таанараа зохихо зохихо тушаалда томилбоб» гэбэ.

§ 126. Чингисые хаан болгобо гэжэ Хэрэйдэй Тоорил ханда Тахай Сүхэхай хоёрые эльгээхэдэнэ, Тоорил хан хэлэбэ: «Тэмүүжин хүбүүнием хаан болгоһониинь маша зүб.

Монголшууд хаангүй байжа яжа болохоб.

Энэ шиидэбэриее эбдэхэгүй,
Эб зангилаагаа таналхагүй,
Эхи захаяа алдахагүй —
Хэзээдэ журамтай байя» гэбэ.

III. Жамууха ба тайчуудтай тэмсэһэниинь

§ 127. Архай-Хасар Чаурхан хоёрые Жамуухада элшэ болгожо ябуулхадань, Жамууха хэлэбэ: «Алтан Хучар хоёрто ошожо хэлэ: Алтан, Хучар таанар Тэмүүжин анда бидэ хоёрой хоорондо нүбээе нэтэлжэ, хабиргые хадхажа юундэ һалгабобта? Тэмүүжин бидэ хоёрой хамта байхада, тэрэниие хаан болгоогүй аад, одоо ямар һанаагаар тэрэниие хаан болгобобта? Алтан Хучар та хоёр хэлэһэн үгэдөө хүрэжэ, Тэмүүжин андын сэдьхэлые амаруулжа, андада һайн нүхэр боложо ябагты» гэжэ хэлүүлбэ.

§ 128. Тэрэнэй хойно Жалама уулын үбэртэ Үлгы-булаг гэдэг газар нютаглан һуугаа Жамуухын дүү Тайчар, Саарь-хээр гэдэг газар байгаа манай Жочи-Дармалын адууе дээрмэдэхээр ябажа, Жочи-Дармалын адууе Тайчар дээрмэдэн абашаба. Тиэхэдэнэ Жочи-Дармала адуугаа дээрмэдэгдээд, нүхэдэйнгөө зүрхөө шантаржа ябахагүйн тула Жочи-Дармала өөрөө гансаараа нэхэжэ һүни адуунайнгаа захада хүрөөд, моринойнгоо дэлһэн дээрэ эльгээрээ хэбтэжэ ошоод, Тайчарай нюргые хуха харбан алажа, адуугаа бусаажа абаад ерэбэ.

§ 129. «Дүү Тайчараа алуулба гэжэ Жамууха Жадаранай арбан гурбан отогые нэгэдхэн хүтэлжэ, гурбан түмэм сэрэгые абажа Алагууд, Тургагууд уулые дабажа, Чингис

хаанда халдахаар гараба» гэжэ Ихирэс обогой Мүлхэ-тотаг Боролдой хоёр Чингис хаанай Хүрэлхэдэ байхада хэлэжэ ерэбэ. Энэ мэдээе абаад, Чингис хаан арбан гурбан хүрээнхээ гурбан түмэн сэрэгые абажа, Жамуухые угтажа мордоод, Даланбалжуд гэдэг газар байлдаба. Чингис хаан Жамуухада шахагдажа, Онон мүрэнэй Зээрэн гэдэг хабшалда шургажа оробо. Ихэдэнь Жамууха хэлэбэ: «Ононой Зээрэн хабшалда тэдэниие бидэ шургуулаабди» гэжэ бусахадаа, чинос обогой залуушуулые далан тогоондо бусалгажа». Нүүдэй сагаан гуагай толгойень отолжо, мориной нүүлдэ шэрээд, ошобо.

- § 130. Жамуухын бусаанай нүүлээр тэндэньэ Урууд аймагай Жүрчидэй, Мангуд аймагай Хуйлдарнар харьяата зоноо дахуулжа Жамуухааа налад, Чингис хааниие түшэжэ ерэбэ. Хонхотанай Мэнлиг эсэгэ Жамуухые дахажа байһан аад, одоо долоон хүбүүдэ дахуулан Жамуухааа хахасажэ, Чингис хаанда ниилэн ерэбэ. Жамуухааа эды олон уладай налажа, Чингистэ өөртэнь ерэбэ гэжэ баясажа, Чингис хаан, Оэлүн үжин, Хасар, Жүрхинэй Сача бэхи, Тайчуунар Ононой шугыда ниилэжэ хурим хэбэ. Чингис хаан, Оэлүн үжин, Сача, Хасар бэхинэртэ түрүүлэн нэжээд хундага бариба. Дараань Сача бэхиин бага эхэнэр Эбэхэйдэ түрүүлэн хундага барихадань, Хорижин хатан Хуурчин хатан хоёр уурлажа: «Бидэндэ түрүүлэн барихагүй, яахадаа Эбэхэйдэ эхилэн хундагалбабта?» гэжэ тогоошо Шихүрье сохибо. Тогоошо Шихүр наншуулаад, «Есүхэй баатар Нэгүн тайжа хоёрой үгы байһан тула иигэжэ зодуулбаб» гэжэ ехэ шангаар уйлаба.
- § 131. Тэрэ хуримые манай талааа Бэлгүтэй эмхилээд, Чингис хаанай мориине барижа байба. Жүрхинхээ Бүрибүхэ тэрэ хуримые эмхилжэ байба. Тиигэтэр хатагин обогой нэгэ хүн бидэнэй мориной уяанһаа жолоо хулгайлжа абаад баригдаба. Бүрибүхэ тэрэ хүниие үмөөржэ, Бэлгүтэйтэй хэрэлдэбэ. Бэлгүтэй үргэлжэ барилдадаг тула баруун хамсыгаа шамажа, гараа нюсэгэн гаргаад байба. Бэлгүтэйн нюсэгэн мүрье Бүрибүхэ илдээр хаха сабшаба. Бэлгүтэй иигэжэ сабшагдаашье наа, огто ажаггүй, шунаа набируулжа ябахыень нүүдэртэ нүүгаад найрлажа байһан Чингис хаан хараад, гаража ерээд нураба: «Хэндэ иигэжэ сабшуулбабши?» Тиихэдэнь Бэлгүтэй хэлэбэ: «Үглөөгүүр иимэ ушар болоо. Минии түлөө аха дүүнэр муудалсажа болохогүй. Би гажархагүйб. Минии шарха хүнгэн. Аха дүүнэр наа эжэллэн найрлажа байһан тула минии түлөө аха бэтэгэй муудалса, жаахан хүлээ» гэбэ.
- § 132. Чингис хаан Бэлгүтэйн аргадажа хэлээн үгые хайхарангүй, хоёр талынхид модной гэшүүнэ нуга татажа, айрагай бүлүүрье нугалжа абаад зодолдобо. Жүрхинэйхидые диилэжэ, Хорижин хатан Хуурчин хатан хоёрые буляжа абаба. (Хасар харбаха бүрээ нэгэ хүниие унагаажэ байба. Бэлгүтэй хүхүүртэй айрагаар сохилдожо ябаба. Тайчууднар Бэлгүтэйе барижа абаад, хасаг тэргэньэ хүлижэ табиба. Унтаһан хойнонь Бэлгүтэй тэргыень үргэлөөд ерэбэ. «Алтан тобшоноо»). Жүрхинэйхидэй эбтээ ороё гэнэниие бидэ зүбшөөжэ, Хорижин хатан Хуурчин хатан хоёрые бусаажэ үгэбди. Тэрэ сагта Хитадай Алтан хаан Татаарай Мэгүжин-нүүлтые эб таналжа налахагүйдэнь, Вангин чансанда сэрэг үгэжэ, тэдэнтэй дары байлда гэжэ ябуулба. Вангин чансан, Мэгүжин-нүүлтэ түрүүтэй Татаартай байлдажа, Улз гэдэг газар өөдэ адуу малтайнь хамта түргэн намнажа ябана гэнэ мэдээ абаба.
- § 133. Тэрэ мэдээ абаад Чингис хаан хэлэбэ: «Хэдынхээ хойшо Татаарнууд бидэнэй эсэгэ үбгэдые алаһан үнөөтэ дайсад бэлэй. Одоо энэ алалдаанда хабсаран оролсоё» гээд Тоорил хаанда элшэ эльгээбэ. «Алтан хаанай Вангин чансан Мэгүжин-нүүлтэ түрүүтэй Татаарые Улз өөдэ түрижэ ябана гэнэ. Эсэгэ үбгэдыемнай хорлоһон үнөөтэ Татаартай байлда. Тоорил хан эсэгэ дары ерэгты» гэжэ захиба. Энэ захяаень абаад, Тоорил хан хэлэбэ: «Хүбүүмни (Чингис) зүб үгэ хэлэжэ ерүүлээш. Бидэ хамтаран байлда» гээд, гурбадахи үдэртөө сэрэгээ суглуулжа мордоод,

Тоорил хан дары Чингисые угтан хүрэхэ ерэбэ. Чингис хаан Тоорил хаан хоёр Сача бэхи түрүүтэй жүрхинэртэ иигэжэ хэлүүлбэ: «Энэ байлдаанда хабсаржа, эртэнэй үбгэ эсэгэдыемни хорлоон Татаартай байлдахаар хамта мордоё» гэжэ элшэ ябуулаад, зургаан үдэр хүлеэбэшье, тэдэ ерэбэгүй. Хүлеэжэ ядаад Чингис хаан Тоорил хаан хоёр сэрэгээ абажа, Вангин чансантай хабсархаар Улз өөдэ ябажа ошоходонь, Улзын Хусуту шитүэн, Нарату шитүэн гэдэг газар Татаарай Мэгүжин-нүүлтэ түрүүтэй Татаарнууд хорёо бүхэлэлтэ бариһан байба. Чингис хаан Тоорил хаан хоёр тэрэ Мэгүжин-нүүлтынхидые бүхэлэлтэ соонь барижа, Мэгүжин-нүүлтые тэндэнь алаад, мүнгэн үлгы ба тана эрдэни хүнжэлыень Чингис хаан олзолон абаба.

§ 134. Мэгүжин-нүүлтые алаба гэжэ Чингис хаан Тоорил хаан хоёрой мэдээсэл гаргахадань, Вангин чансан дуулаад, маша ехээр баярлажа чаутхури (хитадаар хүсэтэ ноён) гэдэг соло олгобо. (Энэ үгые иигэжэ Рашид Эддин тайлбарилһан юм).

Хэрэйдэй Тоорилдо ван соло олгогдобо. Вангин чансанай ван соло үгэһэнһөө хойшо Тоорилые ван гэжэ нэрлэдэг болобо. Вангин чансан хэлэбэ: «Мэгүжин-нүүлтые хамтаран алажа, таанар Алтан хаанда ехэ туһа хүргэбэт. Энэ туһыетнай би Алтан хаанда хэлэхэб. Чингис хаанда энэһэнээ үлүү соло олгохоёо Алтан хаан мэдэнэ бээ» гэбэ. Вангин чансан тиигэжэ баяртай бусаба. Чингис хаан Ван хан хоёр Татаарые хубаажэ абаад, гэртээ харижа бууба.

§ 135. Татаарай хоргодожо байһан Нарату шитүэнэй нютаг дээрэ нэгэ жаахан хүбүүнэй орхигдоһые манай сэрэгүүд олобо. Харахадань, сахаригтай алтан ээмэг зүүһэн, булгаар доторлоон торгон хантааз үмдэһэн байба. Тэрэ хүбүүе Чингис хаан асаржа, Оэлүн эхэдээ бэлэг болгон үгэбэ. Оэлүн эхэнь хэлэбэ: «Һайн хүнэй хүбүүн бээ. Изагуур һайтай хүнэй ураг садан бээ. Табан хүбүүдэймни удаада зургаадахи хүбүүн болгоё» гээд Шигихутуг гэдэг нэрэ үгэбэ.

§ 136. Чингис хаанай ара гэр (анханайнь гэр) Харилт нуурта байһан юм. Жүрхинэйхид Чингисэй ара гэртэ үлдэһэн хүнүүдтэ добтолжо, табин хүнэй хубсаһыень тоноод, арбан хүниень алаба. Жүрхинэйхид иигэжэ һүйдхэбэ гэжэ бидэнэй ара гэртэ үлөөшэд Чингис хаанда дуулгаба. Тиихэдэнь Чингис хаан маша ехээр уурлажа хэлэбэ: «Жүрхинэйхид бидэниие яахадаа иигэжэ байха болоо юм. Ононой шугыда хурим хэжэ байхадамнай, тогоошо Шихүрые тэдэ наншаба. Баһа Бэлгүтэйн мүрые сабшаба. Эблэрэе гэхэдэнь, бидэ Хорижин хатан Хуурчин хатан хоёрые бусаажэ үгөөбди. Тэрэнэй хойно эсэгэ үбгэдыемнай хорлоон эртэнэй үһөөтэ Татаарые хамнажа сохиё гээд жүрхинэйхидые зургаан үдэр хүлеэһэмнай ерээгүй. Одоо баһа дайсанай хажуугаар баһа дайсан бии болобо» гээд Чингис хаан Жүрхинтэй байлдахаар морилбо. Жүрхинэйхидэй Хэрлэнэй хүдөө аралай Долоон болдог гэдэг газар байхада дайлан ороходомнай, Сача бэхи Тайчу хоёр үсөөн хүнүүдээ абажа зугадаба. Хойноһоонь намнажа, Тэлэту Ам гэдэг газар хүсэжэ, Сача бэхи Тайчу хоёрые барибабди. Баряад Чингис хаан Сача Тайчу хоёрто хэлэбэ: «Урда бидэ юун гэжэ хэлсээ бэлэйбди?» Тиихэдэнь Сача Тайчу хоёр хэлэбэ: «Бидэнэй хэлэһэн үгэдөө хүрөөгүй һаа, үгэдэмнай хүргэ» гэбэ. Тэдэнэй урид хэлэһэн үгыень һануулжа, хэлэһэн үгэдэнь хүргэжэ, тэдэниие алаба.

§ 137. Сача Тайчу хоёрые дараад, Жүрхинэй хүн зониие хүдэлгэжэ ерэхэдэ, тэдээн дотор Жалайрай Тэлэгэту баянай. хүбүүн Гун гуа, Чулуун хайч, Зэбгээ гурбан байба. Гун гуа Мухулай (Мухули) Буха хоёр хүбүүдээ Чингистэй уулзуулжа хэлэбэ:

«Богоһыншни
Богоол болтогой!
Богоһоһоошни
Будхажа зайлабалынь,

Борбиень отолоорой!
 Үүдэнэйшни
 Үмсэ болтогой!
 Үүдэнхээшни
 Үнгэрэн зайлабалынь,
 Эльгыень хобхолоорой!» гэбэ.

Чулуун хайч Түнгэ Хаши хоёр хүбүүдээ уулзуулан үгэжэ хэлэбэ:

«Алтан богоныешни
 Алдангүй нахижа байг.
 Алтан богононоошни
 Алад ошоо наань,
 Амиень таналжа алаарай.
 Үргэн үүдыешни
 Үргэжэ үгэжэ байг,
 Үүдэнхээшни
 Үнгэрэн зайлаа наань,
 Үрыень гэмтээжэ алаарай» гэбэ.

Зэбгээе Хасарта үгэбэ. Зэбгээ Жүрхинэй нютагнаа Борохул нэрэтэй хүбүүе оложо абанаана Оэлүн эхэдэ үгэбэ.

§ 138. Оэлүн эхэ мэргидэй нютагнаа оложо абанан Хүчү нэрэтэй хүбүү, тайчуудай бэсүдэй нютагнаа оложо абанан Хүхүчү, Татаарай нютагнаа оложо абанан Шигихутуг, Жүрхинэй нютагнаа оложо абанаи Борохул — эдэ дүрбэн хүбүүдые гэр соогоо үндылгэжэ байба. Оэлүн эхэ хүбүүдтээ хэлэбэ: «Эдээниие үдэртөө хараха нюдэн, һүниндөө шагнаха шэхэн болгоё» гэбэ.

§ 139. Жүрхин обогой уг гарбалынь Хабул хаанай долоон хүбүүдэй ахань Охинбархаг байһан юм. Тэрэнэй хүбүүн Соорхату Жүрхи, Жүрхинэй эсэгэ, Хабул хаанай хүбүүдэй ахань байһан тула харьяата иргэнэй дунданаа

Эрхиидээ эршэтэй,
 Эльгэндээ шүүхэтэй,
 Уушхандаа ууртай,
 Уралдаа хилэнтэй
 Хүсэтэ бүхэ ба
 Эрдэмтэй эрэшүүлые

илгажа хүбүүндээ үгэбэ. Иигэжэ ууртай омогтой, хатуу зүрхэтэй хүнүүд ниилээн тула Жүрхин гэжэ нэрлэгдээн юм. (Эрын эрэ түрэн "Алтан тобшоно"). Чингис хаан иимэ омогтой жүрхинэйхидые доройтуулан даража, олон арадыень өөрын иргэн болгобо.

§ 140. Чингис хаан нэгэ үдэр Бүрибүхэ Бэлгүтэй хоёрые барилдуулая гэбэ. Бүрибүхэ Жүрхиндэ байһан бэлэй. Бүрибүхэ урдань Бэлгүтэйе үрөөнэн гараараа барижа, үрөөнэн хүлөөрөө ташажа унагаагаад, хүдэлгэнгүй даража шададаг нэн. Бүрибүхэ уласай алдартыа бүхэ байгаа. Энэ удаа Бүрибүхэ Бэлгүтэй хоёрые барилдуулхадань, Бүрибүхэ диилдэхгүй хүн байтараа унажа үгэбэ. Бэлгүтэй Бүрибүхые арай гэжэ ташаалдин даража, нур бүныень тулаад, Чингис хааниие нюдөөрөө хялам гэжэ харахадань. Чингис хаан доодо уралаа зууба. Бэлгүтэй энээниень ойлгожо, Бүрибүхые аг бажуужа, сээжэ, бүгсэнөөнь угзаран татажа нюргыень хухалба. Бүрибүхэ нюргаа хухалуулхадаа хэлэбэ: «Бэлгүтэйдэ би диилдэхгүй нэм. Харин айжа аргадажа зорюута унаад, амиа алдабаб» гээд үхэшэбэ. Тэрэнэй нюргые Бэлгүтэй хухалжа, шэрэжэ абаашаад хаяба. Хабул хаанай долоон хүбүүдэй ахаманы Охинбархаг, хоёрдохинь Бартан баатар байһан юм. Тэрэнэй хүбүүн Есүхэй баатар. Гүр-бадахинь Хутугт Монхор. Тэрэнэй хүбүүн Бүрибүхэ.

Бүрибүхэ барилдахадаа, Бартан баатарай хүбүүдхээ үлүү аад, Бархагай зоригто хүбүүдтэй нүхэсэжэ ябадаг байгаа. Уласай бүхэ Бүри иигэжэ Бэлгүтэйдэ нюргаа хухалуулжа үхэбэ.

- § 141. Тэрэнэй хойно, тахяа жэл (1201 ондо) хатагин салжиуд хамтаараа, Багу чорхи түрүүтэй хатагинайхид, Чирхитэй баатар түрүүтэй хатагин салжиуднар, Дүрбэнэй татаартай найрамданаан Хачиун бэхи түрүүтэй дүрбэнэйхид, Алчи, Жали бүха түрүүтэй татаарнууд, Түгэ маха түрүүтэй ихирэсүүд, хонгирадай Тэрхэг Эмэл Алхуйнар, Чоёг цагаан түрүүтэй горлосууд, найманай Гүчүд, найманай Буйруг хан, мэргидэй Тогтоа бэхиин хүбүүд Хуту, ойродой Хутуг бэхи, тайчуудай Таргудай Хирилтуг, Ходун орчан, (Монголой «Алтан тобшоноо») Аучу баатарнууд, бусад тайчууднар Алхуй булаг гэдэг газар суглажа, жажирдай обогой Жамуухые хан болгон үргэмжэлхөөр хэлсэжэ, азарга гүүе алажа ама алдан тангариглаад, тэндэнь Эргүнэ мүрэн руу нүүжэ, Эргүнэдэ шудхадаг Хаан мүрэнэй шанаагай Агуу нугада Жамуухые гүр хан (бүгэдын хан) болгожо үргэмжэлбэ. Жамуухые бүгэдын хаан болгон үргэмжэлөөд, Чингис хаан Ван хаан хоёртой байлдахаар мордоё гэлсэбэ. Иигэжэ байлдаха гэньниенё горлосой Хоридой гэдэг хүн Чингис хаанай Хүрэлх гэдэг газар байхада ерэжэ хэлэбэ. Энэ нурагыё Чингис хаан мэдээд, Ван хаанда дуулгаба. Ван хаан соносоод, сэрэгээ абажа дары Чингис хаанда хүрэжэ ерэбэ.
- § 142. Ван хаанай ерэхэтэй адли Чингис хаан Ван хаан хоёр хамтаржа, Жамуухын урдаһаа байлдахаар морилоё гэжэ Хэрлэн мүрэн руу мордожо, Чингис хаан Алтан Хучар Даридай гурбыё түрүүндэ ябуулба. Ван хаан Сэнгүн, Жаха хамбу, Билгэ бэхи гурбыё манлайда ябуулба. Энэ түрүүлжэ ябагшадтай урда тээ баһа харуул гаргажа, Энэгэн Гүйлтү гэдэг газар нэгэ нуурин харуул табиба. Тэрэнэй саана Чихурху гэдэг газар баһа нэгэ нуурин харуул табиба. Тэрэнэй манлай боложо түрүүлэн ябаһан Алтан, Хучар, Сэнгүннэр Утхияа гэдэг газар хүрэжэ бууя гэжэ байтарнь, Чихурхуда табиһан харуульһаа хүн дабхин ерэжэ, «Дайсан ерэжэ ябана» гэжэ мэдээсэбэ. Тэрэ мэдээ абаад дайсанһаа тодорхой мэдээ абая гэжэ буунгүйгөөр угтан ябажа, дайсанай түрүүн ябагшадтай уулзажа, «Хэн бэ?» гэжэ асууба. Жамуухын манлай болгожо ябуульһан Монголой Аучу баатар, найманай Буйруг хаан, мэргидэй Тогтоа бэхиин хүбүүн Хуту, ойродой Хутуг бэхи эдэ дүрбэн ябажа байба. Бидэнэй манлай тэдэнтэй хашхаралдан хэлсэжэ, маргааша байлдая гэжэ хэлсээд, үдэшэ болоходо бусажа голдо ниилэн буужа хонобо.
- § 143. Тэрэнэй үглөөдэр хоёр дайсан этэгээд Хүйтэн гэдэг газар ушаржа, бэе бээ шахалсан дабшаха, сахариха зэргээр байлдажа байба. Мүн Буйруг хаан Хутуг хоёр хура оруулха, шуурга шуургалуулха аргыё мэдэхэ байгаа. Тэрэ хоёрой үүдхэнэн арга тэдээн дээрэ буужа, шабар шабха болоод урагшаа ябаха аргагүй болоходонь, «Бидэндэ тэнгэрийн уур хилэн хүрэбэ» гээд таража зугадшаба.
- § 144. Найманай Буйруг хаан Алтайн үбэр Улугтаг гэдэг газар руу зорин Һалажа хүдэлбэ. Мэргидэй Тогтоагай хүбүүн Хуту Сэлэнгыё шэглэн хүдэлбэ. Ойродой Хутуг бэхи ой модо руу орохоор Шисгисыё зорин хүдэлбэ. Тайчуудай Аучу баатар Онониё шэглэн хүдэлбэ. Жамууха өөрөө тэрэниё хаан болгон үргэмжэлһэн иргэдыё дээрмэдээд Эргүнэ руу бусахаар гараба. Тэдэнэй тиигэжэ бутархада, Ван хаан Эргүнэ руу Жамуухыё нэхэжэ шэглэбэ. Чингис хаан Ононой зүг руу тайчуудай Аучу баатарыё нэхэбэ. Аучу баатар уладтаа хүрөөд, тэдэниё үймүүлжэ хүдэлгөөд, Аучу баатар Ходун орчан хоёр үлдэнэн шэлэмэл сэрэгээ заһажа, Ононой саана байлдахаар хүлээжэ байба. Чингис хаан хүрэнөөр тайчуудтай байлдаба. Зууралдан ёхээр тулалдажа, үдэшэ болоходо мүн байлданан газартаа хонобо. Үймэргэгдэнэн айлнууд байлданан сэрэгүүдтэй хамта хүрээ боложо хонобо.

§ 145. Чингис хаан тэрэ байлдаанда хүзүүнэйнгээ нудаа руу шархатажа, шуһань тогтонгүй ядаран зобожо, нара ороходо энэ байлдаанайнгаа газарта бууба. Чингисэй бүлэнтээн шуһые Зэлмэ амаараа шэмэжэ (уралаа шуһадажа, ондоо хүндэ этигэнгүй, өөрөө һахижа һуһаар һүни дууһаха болобо. Шуһыень амаараа дүүрэн балгажа адхаһаар һүни үнгэрхэ багта Чингис хаанай ухаан нэргэжэ хэлэбэ: «Шуһамни хатаха болоо. Ундамни ехээр хүрэнэ» гэбэ. Энэ үедэ Зэлмэ малгай, гутал, дэгэл хубсаһаа бултыень тайлажа, шараа нүсэгөөр гансахан дотор үмдөөрөө эсэргүү дайсанай дунда гүйжэ ороод, саана хүрээлжэ байһан иргэдэй тэргэ дээрэ абиржа гараад, сэгээ бэдэрээд олобогүй. Ушарынь үймэжэ нүүһэн айлнууд гүүнүүдээ һаангүй табиһан байгаа. Сэгзэ олдохогүйдэнь, нэгэ ехэ хүхүүртэй тараг тэргэ дээрэһээ хулгайлжа абаад үргэжэ ерэбэ. Зэлмэ иигэжэ ошохо ерэхэдээ нэгэшье хүндэ мэдэгдэбэгүй. Тэнгэри үршөөгөө бээ. Хүхүүртэй тарагаа асараад, Зэлмэ өөрөө хаанаһаашьеб уһа оложо, тарагаа зуураад Чингис хаанда уулгаба.

Чингис хаан гурба удаа амаржа уугаад хэлэбэ: «Зосоомни һаруул болобо» гээд үндыжэ һуутарнь, үүр сайжа гэгээ ороо бэлэй. Зэлмын шэмэжэ адхаһан шуһан тэдэнэй һуһан тэрэ багай газарые намаг болгоһон байба, Энээниие Чингис хаан хаража хэлэбэ: «Энэ юун бэ? Холо адхаһаая яагаабта?» гэбэ. Тиихэдэнь Зэлмэ харюусаба: «Шинии зобожо ядаржа байхада, холо ябаханаа айжа һандаржа залгихыень залгаад, адхаһыень адхаад байгаа бэлэйлби. Гэдэһэндэмни баһа ехээр ороо» гэбэ. Чингис хаан баһа хэлэбэ: «Минии иимэ болоод хэбтэжэ байхада, ши юундэ нүсэгөөр гүйжэ ошообши? Ши баригдабал, намайе эндэ иигэжэ хэбтэнэ гэжэ хэлэхэ байгаа бэшэ аалши?». Энээндэнь Зэлмэ харюусаба: «Би иигэжэ бодоо һэм. Нүсэгэн ябаад, хэрбээ баригдаа һаа, би тэдээндэ иигэжэ хэлэхэ байгааб: би танай талада орохо дуратай ябааб. Гэтэр манайхин энээниие мэдээд, намайе барижа алая гэжэ хубсаһыем дууһан тайлажа, ганса үмдөөрөө үлөөд байтараа, би мултаржа танда зугадажа ерэбэб гэхэ һэм. Минии үгэдэ үнэмшэжэ, тэдэ намда хубсаһа үгэхэ байгаа. Би тиихэдэнь нэгэ мори оложо унаад хүрээжэ ерээжэ шадаха байгаа бэшэ аалби? Би иигэжэ бодоод, хаанай зобоһон бэеые амаруулая гэжэ нүдэ сабшаха зуура шиидэжэ ошоо бэлэйлби» гэбэ. Чингис хаан хэлэбэ: «Би одоо юун гэхэбиб. Минии урдань гурбан мэргидтэ намнуулжа, Бурхан халдунда хоргодожо, гурба дахин нэгжүүлхэдэмни, ши минии амиие нэгэ абаржа гарааш. Одоо баһа ши тогтонгүй гаража байһан шуһыемни амаараа шэмэжэ, амииемни үшөө нэгэ аршалбаш. Баһа сангажа ядаран байхадамни, бээе хайрлангүй, хараа байса дайсанай дунда орожо, унда асараад, ами оруулбаш. Энэ гурбан ашыешни би хээээдэшье мартахагүйб» гэжэ айладхаба.

§ 146. Үдэр болоходо харахалаарнь, байлдахаар бэлэн хоноһон дайсанай сэрэгүүд һүнинее бутаран зугадаһан байба. Харин хүрээлжэ бууһан уладууд сэрэгтэй хамта түргөөр нүүжэ шадахагүй ушарһаа хүдэлэнгүй гээгдэбэ. Үймүүлэгдэһэн уладые суглуулжа асарая гэжэ Чингис хаан хоноһон газарһаа мордожо, тараһан уладые хуряжа ябахадань, нэгэ улаан дэгэлтэй эмэгтэй хүн «Тэмүүжин, Тэмүүжин» гэжэ ехэ шангаар уйлаха бархирхыень Чингис хаан өөрөө сонособо. «Ямар хүнэй эхэнэр иигэжэ уйлажа байнаб?» гэжэ асуулгаһаар хүниие эльгээбэ. Тэрэ хүнэй ошожо асуухадань, үнөөхи эхэнэр хэлэбэ: «Би Сорхон-шарын үхинби. Хадаан гэжэ нэрэтэйб. Үбгыемни эндэ сэрэгүүд алаха гэжэ байна. Үбгыемни абаржа үгыш гэжэ Тэмүүжиниие дуудажа байнаб» гэбэ. Тэрэ хүн бусажа ерээд Чингис хаанда тэрэнэй үгыень хэлэхэдэнь, Чингис хаан соносоод, дабхин ошожо моринһоо буугаад, Хадаантай тэбэрилдэбэ. Гэхэ зуура үбгыень манай сэрэгүүд тэрэ хоорондо алажархиһан байба. Тэдэ уладые суглуулаад, Чингис хаан ехэ сэрэгтээ хамта тэндэ буужа хонобо. Хадааниие дуудан ерүүлжэ, хажуудаа һуулгаба. Маргааша үдэрнь Түдэгэгэй харьяатан байһан Сорхон-шар Зэбэ хоёр хүрээжэ ерэбэ. Чингис хаан Сорхон-шарда хэлэбэ:

«Хүзүүндэмни углаһан

Хүндэ модые
Хүсэртэ хаяһан,
Захадамни углаһан
Заадаһа дүнгые
Зайлуулжа үгэһэн
Эсэгэ мэтэ ашата
Эрхим аха та

Иигэжэ юундэ хожомдожо ерээбта?» гэбэ. Сорхон-шар хэлэбэ: «Би шамда зосоогоо аргагүй этигэһээр ябанаб. Яараад яаха бэ? Хэрбээ яаража урид ерэбэлни, тайчуудай ноёд минии байрадаа үлэнэн эхэнэр, хүбүүд, адуу малыемни үнэнэн болгон хиидхэжэ магад байһан тулань би яараагүйб. Одоо хаандаа ниилэжэ ерэбэб» гэбэ. Энэ үгыень соносожо Чингис хаан «Зүб» гэбэ.

§ 147. Баһа Чингис хаан хэлэбэ: «Хүйтэн гэдэг газар урагшаа дабшаха, сахариха зэргээр байлдажа байхадамни, уула дээрэнээ харбажа, минии байлдаанай ама сагаан хула моринойм амаргал хүзүүе хэн шархатуулаа нэм?». Тэрэ үгыень соносоод, Зэбэ хэлэбэ: «Уула дээрэнээ харбаһан хүн би байгааб. Одоо хаан намайе

Алая гэбэл ала.
Альганай шэнээн газарые
Алаг болгожо үмхирхэ
Алда бэе байна.
Абарая гэжэ һанаад
Амииемни хайралбалш,
Халда гэнэн газарташни
Харайжа ошоод би
Хара уһанай салгидатар,
Хадыи шулуунай хэмхэртэр
Хариин дайсаниие добтолжо,
Хаан шамда туһалхаб.
Сээлэй уһанай салгидатар,
Сэгээн шулуунай хамхартар
Шэн зориггоо гаргажа,
Чингис шамда туһалхаб.
Хүрэ гэнэн газарташни
Хүрэжэ ошоод би
Хүр шулууе хэмхэлхэб,
Хүнэй зүрхые шандаруу болгохоб!» гэбэ.

Чингис хаан хэлэбэ: «Дайсанай хүн дайлажа хорложо ябаһанаа нюужа, худалаар хэлэдэг. Гэхэ зуура ши даилаһан хорлоһоноо нюунгүй, сэхэ хэлэжэ байнаш. Иимэ хүнтэй нүхэсэжэ болохо. Шинии Зургаадай нэрые нэлгүүлжэ, байлдаанай ама сагаан хула мориноймни амаргал хүзүүе зэбээр харбаһанайшни түлөө Зэбэ гэжэ нэрэ үгэе. Минии дэргэдэ зэбэ мэтэ хамгаалжа яба» гэжэ зарлиг буулгаба. Тайчуудһаа Зэбын ерэжэ нүхэсэһэн ушар иимэ бэлэй. (Чингис өөрынгөө шархатаһаниие далдалжа морёо шархатууһан мэтээр хэлэжэ байһан бололтой).

V. Татаарые нүнөөһэн ба Ван хаантай эбээ таһарһаниинь

§ 148. Чингис хаан тэндэ тайчуудые добтолжо, Аучу баатар, Ходун орчан, Худуудар зэргын тайчуудай изагууртаниие ураг үндэнэндэнь хүрэтэр үнэнэн тоборог болгожо хюдаба. Улад иргэниинь нүүлгэжэ, Чингис хаан Хубахаяа (Ухаа хаяа) гэдэг газар ерэжэ үбэлжэбэ.

§ 149. (Суута богдо Чингис хаан заха нютагта нютаглажа ябаха сагтаа нэгэ үдэр дүтынгөө юнэн сайдые абажа мүр мүшхэжэ, юумэнэй бараа хаража ябаад иимэ зарлиг буулгаба: «Алишье зүгһөө ямаршье дайсан ерэжэ магадгүй, юнэн сайдни гурбан хэнэг болоод ябагты» гэбэ. Эзэнэй зарлигые дагажа Зэлмэ, Чуу мэргэн, Шигихутуг гурбуулаа нэгэ хэнэг болобо. Боорчи, Борохул, Мухулай гурбуулаа нэгэ хэнэг болобо. Сүндүснэй Сорхон-шар, бэсүдэй Зэбэ, ойродой Хар хирүгэ гурбан нэгэ хэнэг боложо гэртээ үлдэбэ. Эзэн бусад зургаан сайдаа абажа, мүр мүшхэжэ, юумэнэй бараа хаража Чахарай ханын ара тээгүүр, Жалман ханын үбэрөөр гаража ябатарнь эзэнэй дороһоо

Халтар тэхэ
Харайн гэхэдэнь, эзэн
Толбото боро морёороо
Добтолон хүсэжэ,
Агсаанан номоёо
Ангайлган татажа,
Алтан нуршаяа
Алдалан дэлижэ,
Алаг тэхые
Атиртарнь харбажа,
Алан гэхэдэнь,
Арадахи сайдынь
Амадан буужа
Абажа ганзагалхые забдахадань,

Эзэн зарлиг буулгаба: «Энээниие таанар үтэр үбшэжэ шарагты. Би тэрэ Шара тэбсэг дээрэ гаража, юумэнэй бараа харахамни» гээд ошобо. Тэндэ эзэнэй нойр хүрэжэ, толбото боро моринойнгоо дэлһэн дээрэ ташуураа тулажа унтаад, нэгэ зүүдэ хараба. Чингис хаан нэреэд, зургаан сайдтаа ерэжэ айладхаба:

«Би нэгэ зүүдэ зүүдэлбэб.
Боро зүрхэмни
Булгилба.
Богони хабиргамни
Шэмшэрбэ.
Болошогүй дайсан
Ерэхэнь боллолтой.
Үндэр уулын саадахи
Үргэн шара талада
Гурбан хара тугтай
Гурбан зуун дайсан байна.
Гурбан зуун дайсанай
Хушууша баатарынь
Зээрдэ морёо унажа,
Зэбэтэ нуршаяа дэлижэ,
Бата хуягаа үмдэжэ,
Бараан һахалаа эльбэжэ,
Баруун тээшээ шэртэжэ,
Зүүн тээшээ ажаглажа
Зүү мэтэ жэрбэлзэжэ,
Утаһа мэтэ улалзажа ябана.

Энэ зүүдэмни хэрбээ үнэн һаа, зургаан сайдуудни, таанар яахабта?» гэжэ асууба. Шигихутуг хэлэбэ:

Холо ойрые харагша
Хоёр хурса нюдөөрөө
Монгол аймагые

Мохотор,
 Мэргид аймагы
 Мэгдэтэр,
 Тайчууд аймагы
 Далдиртар,
 нарын газары нарабшалан хаража,
 Жэлэй газары
 Жэрбылгэн үзэжэ,
 Хара нюдэнэй сэсэгыгээр
 Хаан шамдаа туналая.
 Эрхэхэ наранай харасаар
 Эзэн шамдаа туналая» гэбэ.

Зэлмэ хэлэбэ:

«Үхэхэ амья
 Хайрлангүй,
 Үгырхэ малаа
 Харамнангүй,
 Үзэгдэхэ дайсание
 нүрэшэтэрнь нударжа,
 Харагдаха дайсание
 Халтиртарнь дайража,
 Замдаа дайралдаһы
 Зада сохижо,
 Мүртөө дайралдаһы
 Мүлтэ сохижо,
 Хара тугынь
 Хаман абажа,
 Бариһан хүниен
 Байлдан алажа,
 Хиидэхэ тугынь
 Гэшхэн дэбнэжэ,
 Уринхай тугынь
 Уладаа гэшхэжэ,
 Дайсанай нүры
 Даран нүнөөжэ,
 Дахин бодохо
 Шадалынь мүхөөе» гэбэ.

Чуу мэргэн хэлэбэ:

«Добтолон орохо шадалгүй болобошье,
 Тогтоһыень батадхаха шадалтайлби.
 Эршэлэн дайраха шадалгүй болобошье,
 Эбдэрһые нэльбэхэ шадалтайлби.
 Уулагар зантай
 Чуу мэргэн би
 Уурлан орохо сагай болоходо
 Ухарин зугадажа магадгүйгөө
 Уридшалан хаандаа хэлэе.
 Улас ороноо тогтоһон хойно
 Ушартай үгөөрөө туналжа шадахаб.
 Хариин дайсание добтолхо сагта
 Хаан эзэн Чингис шамда
 Хашар минии болгоомжото үгэ
 Хаа яашье наа туня болохо» гэбэ.

Боорчи хэлэбэ:

«Үһөөрхэн ерэхэ дайсанай
Үмэнэхи замыень бүглэжэ,
Халдан ерэхэ дайсанай
Харайха замыень хаажа,
Ашата эзэн шинии
Ами бэеые хамгаалжа,
Алтан жолооеышни
Алдалгүй дагажа,
Хандаһан зүгтэшни
Хахасангүй ябахаб» гэбэ.

Борохул хэлэбэ:

«Харбаха һомоной
Халхабша боложо,
Ханхинаха зэбын
Бамбай боложо,
Этигэлтэ эзэн шинии
Эдитэ бээдэ
Эритэ мэсые
Бү хүргэе» гэбэ.

Мухулай хэлэбэ:

«Дайсаниие даража
Олзые оруулжа,
Ерэхэ дайсанай
Эрииень мохоожо,
Бусаха дайсаниие
Бултыень хюдажа,
Хүлэг моринойнгоо
һүүл дээгүүр
Хүхэ мана татуулжа,
Унаһан моринойнгоо
Дэльһэн дээгүүр
Ургаха һайхан наранай
Улаан гэрэл сасаруулжа,
Байлдаан бүхэндэ илаһан
Баяртай һайхан мэдээ
Баатар шамдаа хүргэе» гэбэ.

Чингис хаан:

Шэлэмэл зургаан сайдай
Шиидэбэритэй үгые соносожо,
Шараһан тэхын мяханһаа
Шамдагай эдижэ дууһаад,
Шаргал мориной жолоое
Шигихутугта үгэжэ:
— «Үзэһэн зүүдэнэймни
Үнэн худалые мэдэ»
гэжэ ябуулба.

Шигихутуг улабар шаргал мориень унаад —

Тала газар табилуулжа,
Тайга газар алхалуулжа,
Хүнды газар хатаруулжа,
Хүбшэ газар һажалуулжа,
Шара тэбсэг хүрөөд

Шалгажа найтар харахадань,
 Бараан тугые хиидхэнэн
 Балмад дайсанай сэрэг
 Балшииса тулгахадань,
 Баатар Шигихутуг
 Байһан газарайнгаа зүг
 Бахардан дабхижа ерээд:
 —«Шара тэбсэг дээрэ
 Сошордон гаран гэхэдээ,
 Гурбан зуун дайсантай
 Сохоороо тулган уулзабаб.
 Тайчуудые
 Танибагүйб.
 Мэргидые мэдэбэгүйб.
 Монголые
 Мохотор хаража шадабагүйб.

Хойшоо гансахан хилам гээд абахадаа, эзэнэй зүүдэндээ үзээн дайсантай адли шэнги байба» гэбэ. Тиихэдэнь зургаан сайдууд хуягаа үмдэжэ, бамбайгаа зүүжэ, байлдаанда бэлдэжэ байтарнь, дайсанай сэрэг хүрэжэ ерэбэ.

Сайд баатар Боорчи
 Һаарал мориндоо мордожо,
 Һамуун дайсанай урдаһаа
 Һамбаа оложо ошоод
 Һанал зоригыень асууба:

«Таанар юун зомта? Ёһотой хүн һаа ёһоёо хэлэ! Нэрэтэй хүн һаа нэрээ хэлэ!» гэхэдэнь, тэдэ харюусаба:

«Нэрээ асуулсахаяа
 Ерээгүйбди.
 Нэтэрэн байлдахаар
 Ерээлди бидэ»,

Боорчи хэлэбэ:

«Намда ушараа хэлэбэлтнай,
 Найрамдалаар үршөөжэ болохо.
 Наадаха тулаха һанаатай һаатнай,
 Наранай галтайда эхилэе» гэбэ.

Тиихэдэнь саадахи хүниинь хэлэбэ:

«Танда хэлэхэ һайн нэрэ
 Бидэндэ үгы,
 Тарбагашан, загаһашан зомди бидэ» гэбэ.

Тиихэдэнь Шигихутуг: «Тэдээнһээ юумэ һураха хэрэггүй. Таниһан тайчууд байна. Татагалзангүй байлдаа» гэбэ. Борохул буун гүйжэ, боро бамбайгаа абажа, Богдо эзэнэ хамгаалан зогсобо. Зэлмэ хүндэлэн тээнһээ илдэ барижа ороод:

Мүртөө дайралдаһыень
 Зам гаратар сабшажа,
 Гурбан хара тугыень
 Һуга татажа абаад,
 Уула дээрэ абаашажа
 Уруунь харуулан хадхаба.

Чуу мэргэн үни зугадаһан байба. Боорчи урагшаа хадхалдажа ябаха зуураа, хойшоо Чуу мэргэниие хаража хэлэбэ: «Үй, Чуу мэргэн, байзыш! Эзэн хаанай түлөө иигэжэ зүдхэдэг юм гү! Нүхэньөө гараһан алаг дааган мэтэ годо харайн зугадахадаа яагаабши? — гэбэ. Чуу мэргэн эрьежэ ерээд, энеэжэ хэлэбэ: «Зэргэлэн байлдаа гэхэдэ, зэбэ дутаад байна» гэхэдэнь, эзэн алтан наадаһаа будамал зэбээ нугалжа үгэбэ. Чуу мэргэн тэрэ зэбыень

номолон татажа, нуняалган дэлижэ, эрхиидэн нойжо, эрьюулэн шэглүүлжэ, дайсанай толгойе таңа харбажа, зээрдэ халзан мориинь бариха ерээд эзэндэ үгэбэ. Эзэнэй тэрэ мориинь унажа үзэхэдэнь, ниидэхэ шүбүүн, хиидэхэ налхин мэтэ байба. Тиигээд зүршэнэн дайсаниинь сүхэрүүлэн даража, хадхалдаһан дайсаниинь хахад болгожо байтар, Борохулын толгойдо номон тудабата. Тэрэ доошоо унажа, номоёо тэмтэржэ абаад налбалзан түшэжэ, бамбайгаа алдангүй зогсоно. Боорчи урагшаа хадхалдажа ябаха зуураа, хойшоо хаража тэрээндэ хэлэбэ: «Эрэ хүн ганса номондо унадаг юм аал? Эбэрээ сохюулһан эшэгэн мэтэ, юундэ эрьелдэн налаганабаш?» гэбэ. Борохул моринойнгоо буруу таланаа харайжа мордоод, халхалшаа бариха, хайхарангүй байлдажа оробо. Тиигээд халдажа ерэнэн дайсан алуулһан хүнэйнгөө бэеые абажа зугадаба. Эзэн зарлиг буулгаба:

«Буруу хандаһан дайсаниинь яаха бэлэй?» гэхэдэнь, Боорчи хэлэбэ;

«Бурхан болоһон хүниинь
Буянаар үдэшэдэг.
Буруу хандаһан дайсаниинь
Зэр зэбээр үдэшэдэг.

Нэхэе» гэхэдэнь, тэрэ үгыинь эзэн зүбшөөбэ. Цайтын сагаан талада дайсаниинь хүсөөд, олон хониндо ороһон шоно мэтэ сабшажа, нэгэ зуун хүниинь алаба. Хоёр зуун хүн зугадаба. Энэ байлдаанда зуун мори, табин хуяг олзолжо абаба.

Тэрэ сагта Чингис хаан «тэнгэри эсэгэдээ мүргэе» гэжэ доболиг үндэр дээрэ гаража, тохомуу дэлгэжэ табяад, бүнээ хүзүүндээ үлгэжэ зальбаран айладхаба:

«Эрэ бэрхээрээ
Эзэн болоо бэшэлби.
Эрхэтэ тэнгэри
Эсэгийн хайраар
Эзэн болоолби.
Эсэгэ тэнгэриин ашаар
Эсэргүү дайсанаа дараалби.
Хамаатан найтайһаа
Хаан болоо бэшэлби.
Хаан тэнгэри эсэгийн
Хайраар эзэн болоолби.
Хаан тэнгэри эсэгийн үршөөлөөр
Хариин дайсаниинь дараалби».

Иигэжэ мүргэбэ. Тэндэһээ мордожо ябахадаа, эзэн зургаан сайдаа магтажа дуулаба.

Эхилээд Шигихутугые магтананиинь:

«Мэргидые мэгдээжэ,
Монголые мохоожо,
Тайчуудые танижа,
Дайсадые даралсаһан
Татаарай Шигихутугни» гэжэ магтаба.

Зэлмые магтананиинь:

«Орёо гүрөөные
Ошожо бариха,
(Ан гүрөөные
Алдангүй мэдэдэг)
Омог дайсанай
Зүрхые шэшэрүүлһэн,
Унаха моригүй болоходом,
Унаа асаржа үгэһэн,
Ундархан сангаха үедэм
Ууха унда үгэһэн,
нэргэг бага нойртой,

нүбэлгэн мэргэн ухаантай,
Улас түрын түлөө
Урда сагнаа зүдхэнэн
Урианханай найн Зэлмэмни» гэжэ магтаба.

Чуу мэргэниие магтаганиинь:

«Зарлигыемни алдалгүй дагажа,
Зааньем эндүүгүй гүйсэдхэжэ,
Дайсанай толгойе
Таан харбажа,
Унаан зээрдэ мориинь
Угзаран буляжа,
Хадхалдаха дайсаниие
Хаха сохижо,
Зүршэлдэхэ дайсаиние,
Сүмэ сохинон
Зүрчидэй Чуу мэргэмни» гэжэ магтаба.

Борохулые магтаганиинь:

«Харбаха номондо
Халхабша болонон,
Сууряата номондо нарабша болонон,
Толгойгоо шархатахадаа
Тохомоо алдаагүй
Кушанай найн Борохулни» гэжэ магтаба.

Мухулайе магтаганиинь:

«Дайсаниие даралсажа,
Олзые оруулалсажа
Ерэхэ дайсанай
Эриие мохоожо,
Бусаха дайсанай
Борьбые хянгардажа,
Хүлэг моринойнгоо нүүл дээгүүр
Хүхэ мана татуулжа,
Унаан моринойнгоо дэльэн дээгүүр
Ургаха нарые гиигүүлжэ,
Дайсанай хүрэнгэнөө
Таархай утанашье орхингүй,
Хухархай зүүшье гээнгүй,
Хуряан абажа ерэнэн
Жалайрай найн Мухулаймни» гэжэ магтаба.

Боорчиинь магтаганиинь:

«Наан залуу ябаха сагтам,
Найман шаргаяа бэдэрхэ үедэм,
Наранай ургаха хирэдэ
Намтай уулзаанһаа хойшо
Наандаа үнэнөөр зүдхэнэн
Наху баянай хүбүүн
Найртай хүлэг Боорчимни!
Айлз зуура ябахата
Алаг буруу мэтэ номгон байбашье,
Алалсаха дайсантай уулзахадаа
Арсалан барас мэтэ дошхоржо,
Аюулта дайсаниие дарахын түлөө
Ами бээе хайралдаггүй

Ашата хүлэг Боорчимни!
Ханилжа ябаха сагта
Хара буруу мэтэ номгон байбашье,
Хадхалдаха дайсантай тулаха сагта
Харсага шонхор мэтэ дошхоржо,
Хариин дайсаниие дарахын түлөө
Халуун амияа бододоггүй
Хайрата хүлэг Боорчимни!
Энеэлдэн ябаха сагта
Эжэл буруу мэтэ номгон байбашье,
Ерэхэ дайсантай ушархадаа
Эдитэ араатан мэтэ дошхоржо,
Эдимхэй дайсаниие дарахын түлөө
Этигэлтэ бээе хайралдаггүй
Эрэлхэг нүхэр Боорчимни!
Наадан ябаха сагта
Намарай унаган мэтэ эелдэр болобошье,
Наншалдаха дайсантай ушархадаа
Нашан шонхор мэтэ добтолжо,
Наһандаа ходо зүдхэнэн
Найза хүлэг Боорчимни!
Харижа бусалгүй ябагша
Хаан эзэнээ дахагша
Хайрата хүлэг Боорчимни» гэжэ магтан дуулаба.

Эзэнэй зургаан сайдуудаа магтажа дуунахада, Боорчи эзэнээ магтан дуулаһаниинь:

Есүхэй баатар эсэгэтэй,
Юһэн сэсэн түшэмэлтэй,
Юрэ бүгэдыень эрхэдээ оруулһан
Юртэмсын эзэн Чингис хаамни!
Оэлүн хатан эхэтэй
Үрлэг юһэн түшэмэлтэй,
Үгэдэй, Толуй хүбүүдтэй,
Үршөөл хайра ехэтэй,
Үнгэ бүриин уласые
Үмэнөө нүгэдүүлһэн,
Үһөөтэ дайсан бүгэдые
Үльмы дороо гэшхэнэн
Үндэр дээдэ эзэн хаамни!
Хаан эзэн шинии байхада,
Хариин дайсанһаа
Халшарха ябадалгүй.
Эзэн баатар шинии байхада,
Эзэрхэг дайсанһаа
Эмээхэ ябадалгүй.
Хамаг бүгэдэ хамтаржа,
Хамаатан садан мэтэ эблэржэ,
Хариин дайсаниие хамха сохиё.
Халуун зуураа сэнгэлдэжэ нууя.
Хун, галуу мэтэ
Хуралдан сэнгэе.
Худалша хүнэй үгэдэ
Бү ороё.
Харсага шонхор мэтэ

Харайлдан дүүлин ябая.
 Хадхалдаха дайнда
 Халуун амиая
 Бү хайрлая.
 Ангир шубуун мэтэ
 Амараг үрэээ бү хорлоё.
 Алалдаха дайсанда
 Амиая бү хайрлая.
 Эльгэн садан дотороо
 Эб найрамдал бү алдая.
 Эзэрхэг дайсантай тулалдахадаа,
 Энэ бэээ бү хайрлая.

Хүлэг Боорчин дуулаан үгэнь энэ бэлэй. Суута богдо Чингис хаан үдэ болотор ябажа, гурбан зуун тайчууды даража, элүүр мэндэ гэртээ ерэжэ, энхэ амгалан нууба. «Алтан тобшооо». (Нюсэгэн бааринай Ширээт үбгэн хүбүүд Алаг Наяа хоёртоёо хамнажа, тайчуудай ноён Таргудай-Хирилтугыё ойдо хоргодожо байхадань оложо бариба. Тэрэнь мори унажа шадахагүй тарган тула тэргэдэ нуулгажа (Тэмүүжиндэ хүргэхөөр) абажа ябахадань, Таргудай-Хирилтугай хүбүүд, дүүнэр дахажа буляан абахаар ерэбэ. Тэдэнэй ерэхэтэй адли Ширээт үбгэн хүдэлжэ шадахагүй Таргудайе хүльбэрүүлэн унагажа, гэдэргэнь харуулан хэбтүүлжэ, гэдэнэн дээрэнь хандайлжа нуугаад, хутагаа нугалжа хэлэбэ: «Хүбүүд, дүүнэршни шамайе буляжа абахаар ерэбэ. Хаан шамайе одоо би алаашьегүй наа, шамда нэгэтэ халдаһан хадамни намайе алаха болоно. Шамайе алаашье наа, нэгэн адли алуулха болоноб. Иимэ хадань шамаар дэрэ хэжэ үхэе» гэжэ хутагын эриие Таргудайн хоолойдо тулгаба. Таргудай-Хирилтуг дүүнэр, хүбүүдтээ ехэ шангаар уйлан хэлэбэ: «Ширээт намайе алаха гэжэ байна. Намайе мүнөө алабалынь, минии хүүрээр таанар юу хэхэбта? Намайе алаагүй байхадань, дары бусагты. Тэмүүжин намайе алахагүй. Тэмүүжиние эзэгүй нютагта орхигдоод байхадань, нюдэндөө галтай, нюуртаа гэрэлтэй, нэргэлэн абьяастай хүбүүн гэжэ би оложо асараад, эмниг үрээ даага нургадаг мэтээр нургажа хүмүүжүүлжэ ябаа бэлэйб. Тиихэ сагта тэрэниие хилбараар үхүүлжэ шадахашье байгаа наа, үршөөжэ үдхэнэн байгааб. Одоо Тэмүүжин тэрэниие ухаандаа ойлгожо, сздыхэлдээ нэргээжэ байгаа бэээ. Тэмүүжин намайе алахагүй. Таанар, хүбүүд, дүүнэрни, түргөөр харигты. Ширээт намайе алахаяа байна» гэжэ ехэ ехэ шангаар уйлан бархирхадань, хүбүүд, дүүнэрын соносожо хэлсэбэ. «Эсэгынгээ амиие абарая гэжэ ерээ бэлэйбди. Гэтэр эсэгыемнай энэ Ширээт үбгэнэй алабал, хоонон амигүй бэээр бидэ юу хэхэбиди? Одоо алаагүйдэнь бусая» гээд харибад. Тэдэнэй далда орохотой зэргэ тайчууднаа зугадажа ерэнэн Ширээт үбгэнэй хүбүүд Алаг Наяа хоёр эсэгэдээ бусажа ошобо. Ширээт үбгэн хүбүүдтээ хамта ниилээд, Таргудайе абаад хүдэлжэ Хутукул-Нуга гэдэг газар хүрэбэ. Тэндэ Наяа хэлэбэ: «Бидэнэй энэ Таргудайе барижа ошоболнай, Чингис хаан бидэниие хаан эзэнээ барижа ерэнэн этигэмжэгүй хүнүүд гэжэ бидэнтэй нүхэсэхэгүй, харин хаан эзэндээ халдаһан хара зон гэжэ барижа алаха бэээ. Одоо Таргудайе эндэнээ табижа бусаагаад, бидэ Чингис хаанда бэээрээ ошожо иигэжэ хэлэе: «Бидэ, Чингис хаан, шамда хүсэээ үгэхөөр ерээбди. Бидэ Таргудайе баряад ерэжэ ябатараа, хаан эзэнээ хараһаар байжа, хариин хүндэ яажа барижа үгэхэб гэжэ түбэгшөөн нанаата болоходоо, замдаа табижа бусаагаад, өөнэдөө танда нүгэдэн дагахаар ерээбди» гэжэ хэлэе гэлсэбэ. Наягай үгыё эсэгэ, хүбүүд зүбшөөжэ, Таргудай-Хирилтугыё Хутукул-Нугаһаа табижа ябуулаад, Ширээт үбгэн Алаг Наяа хоёр хүбүүдтээ Чингис хаанда хүрэжэ ерэбэ. Тэдэнэй ерэнэн ушарыё асуухадань, Ширээт үбгэн Чингис хаанда хэлэбэ: «Бидэ Таргудай-Хирилтугыё асаржа ябаһан аад, замдаа эзэнээ хараһаар байжа, хариин хүндэ яажа барижа үгэхэб гээд табижа бусаагаад, бидэ өөнэдөө Чингис хаанда хүсэээ үгэхөөр ерээбди» гэбэ. Чингис хаан хэлэбэ:

«Хаан эзэн Таргудайе
 Халдажа абажа ерээ наа,
 Хаандаа халдаһан

Хара зондо
 Этигэжэ болохогүй тула
 Харин таанарые
 Хамаатан садантайтнай
 Хамта алаха байгааб.
 Хаан эзэнээ хайралһан
 Халуун сэдхэлшни
 Харин зүб» гээд Наяае
 Хайрлан үршеөбэ.

§ 151. Тэрэнэй нүүлээр Чингис хаанай Дэрсүд гэдэг газар байхада, Хэрэйдэй Жаха хамбу нүхэсэхөөр ерэбэ. Тиихэ сагта мэргид хадхалдахаар ерэхэдэнь, Чингис хаан Жаха хамбу хоёр хадхалдан урдаһаань байлдажа бусааба. Тэндэ Түмэн түбэгэн, олон тунгайд, Хэрэйдэй бутарһан иргэд, Чингис хаанда һайн дураараа ниилэн ерэбэ. Хэрэйдэй Ван хаан урдань Есүхэй баатартай һайхан ханилжа, анда бололсоо бэлэй. Анда бололсоһон ушарынь гэбэл, Ван хаан Хурчакус буйруг хаан эсэгын дүүнэрые алаад, абга Гүр хаантай эбээ таһаран тэмсэлдэжэ, Хараун хавцал гэдэг газар шурган хоргодожо, тэндэньэ зуун хүнтэй арайхан зугадажа, Есүхэй хаанда ерэбэ. Есүхэй хаан тэрэниие дэмжэн тэдхэжэ, өөрөө сэрэг абажа мордоод, Гүр хааниие Хашин орондо зугадхаажэ, албата зониинь, эд малыень Ван хаанда абажа үгэнэн тула тэдэ анда амараг бололсоо бэлэй.

§ 152. Тэрэнэй хойно Ван хаанай дүү Эрхэ хара аха Ван хаандаа алуулһаһаа айжа зугадаад, Найманай Инанча хаанда ошобо. Инанча хаанай сэрэгээ абаад ерэхэдэнь, Ван хаан зайлажа, гурбан хото дамжан тэнэжэ, хара Хитадай Гүр хаанда ошобо. Тэрэ хаантай баһа эбээ таһараад, уйгурай хото, Тангадай балгаһаар айл хэсэн ябажа, табан ямаа шүргэлэн һаажэ, тэмээнэй шуһа ханажа эдинээр арай гэжэ Гүсээр нуурта хүрэжэ ерэбэ. Урдань Есүхэй баатартай анда нүхэд байһаниинь Чингис хаан сэдхэжэ, Дахай баатар Сүхэхай жэун хоёрые элшэ болгон угтуулжа, баһа дараань Хэрлэнэй эхиньэ Чингис хаан өөрөө тодожо абаад, үлэдэжэ туража ерэбэ гэжэ Ван хаанда (харьяата зонһоо) губшуур татажа үгөөд, өөрынгөө хүрээндэ абаашажа тэжээбэ. Тэрэ үбэл хамта нүүжэ, Хубахаяада үбэлжэбэ.

§ 153. Тэрэ үедэ Ван хаанай дүү ноёдой хэлсэнэниинь:

«Энэ хаан ахамнай
 Үрэ садан бидэниие
 Үнэнөөр хиидхэжэ болохо,
 Үмхэй һанаа үбэртэлһэн
 Үхэлүүд муу хүн байна.
 Хайран аха дүүнэрээ
 Хаман алажа бараба.
 Хара Хитадта баһа
 Хамгаалга гуйжа шургаба.
 Хамаг улсаа хайрлангүй
 Хархис муухайгаар зобообо.

Энээниие яадаг бэлэй? Урдань долоон наһатай байхадаа, мэргидэйхидтэ баригдажа, хара алаг эшэгэн даха үмдэжэ, Сэлэнгын Буур хээртэ ошоод, мэргидэй газар будаа нүдэжэ эдижэ амидаржа ябаа бэлэй. Хурчакус буйруг хан эсэгэнь мэргид иргэниие байлдан дайлажа, хүбүүгээ абаржа ерэнэн юм. Гэтэр энэ Тоорил баһа Татаарай Ажай хаанда арбан гурбан наһатай байхадаа эхэтээ хамта баригдажа ошоод, тэрэнэй тэмээ харюулжа ябаба. Тэндэньэ Ажай хаанай хонишонтой хамта оргожо, гэртээ ерэбэ. Тэрэнэй хойно найманһаа айн зугадажа, Сартаул газарай Чуй мүрэнөөр хара

Хитадай Гүр хаанда ошобо. Тэндэ нэгэ жэл болоод бана зайлажа, уйгур нютагаар тэнэжэ, Тангад газараар зайжа, табан ямаа шүргэлэн (ямаанай дэлэн халхалан уяжа гү, али эшэгэнэй хущуунда шүргэ хээд) наажа, тэмээнэй шуна ханажа эдинээр ганса нохор халюун моритой, Тэмүүжиндэ яданаар ерэхэдэнь, Тэмүүжин хүбүүн гүбшуур татажа тэрэниие тэжээбэ. Гэтэр «одоо тэрэ иигэжэ ябаһанаа мартаад үмхэй эльгэ үбэртэлжэ ябана» гэжэ хэлсэбэ. Энз хэлсэһэн үгыень Ван хаанда Алтан ашуг уламжалан айладхаба. Алтан ашугай хэлэһэниинь: «Би энэ зүбшэн хэлсэһэн ярянда оролсоо бэлэйб. Гэтэр хаан шамайе тэбшэжэ шадахагүй тула хамаг соносононоо айладхабаб» гээ нэн. Тэрэ үгые хэлсэһэн Элхудар, Хулбари, Арин тайжа зэргын дүү ноёдые Ван хаан барюулба. Ван хаанай дүү Жаха хамбу амжан зугадажа, Найманда ошобо. Барижа абаһан дүүнэрээ Ван хаан нэгэ гэртэ оруулжа хэлэбэ: «Уйгур нютагаар, тангад газараар яажа ябаа гэжэ таанар хэлээбта? Таанар муу найшуул юун гэжэ болообта?» гээд нюуртань нөлбожо, гэртэ байһан хүнүүдые бултыень бодхон нөлбуулжа, тэдэнэй хүльгыень тайлуулба.

§ 154. Тэрэ үбэл үбэлжэжэ, нохой жэлэй (1202 оной) намар Чингис хаан сагаан татаар, алчи татаар, татауд татаар, алутай татаарнуудтай Далан нэмүргэ гэдэг газар байлдаһынгаа урда хуули тогтоожо зарлаһаниинь: «Дайсаниие дараха сагта олзодо бү наатагты. Дайсан нэгэнтэ дарагдабал, тэдэнэй юумэн хээээшье бидэнэй олзо болохо тула хубаалдажа амжахат. Хэрбээ бидэ сухариха болоо наа, анха добтоһон байрадаа дары эрьежэ ерэбэл зохино. Энэ байрадаа эрьежэ ерээгүй хүниие алагты» гэжэ иимэ хуули тогтоожо зарлаба. Далан нэмүргэ гэдэг газар татаартай байлдажа, тэдэниие тэрьедүүлбэ. Тэдэниие намнан байлдажа, Улхуй шилүгэлжид гэдэг газар эзэлэн дахуулба. Сагаан татаар, алчи татаар, тутуд татаар, алухай татаарнуудай дээдэ изагууртаниие даража, харьяатаниинь эзэлхэ сагта тогтооһон хуулиие Алтан Хучар Даридай гурбуулан зүришэжэ, олводо шунан, байлдаһанаа наатаба. Хэлэһэн үгэдөө хүрэнгүй, тогтооһон хуулиие дагаагүй гэжэ Зэбэ Хубилай хоёрые ябуулжа, тэдэнэй олзолһон адуу, эд зөөриие бултыень хуряан абхуулба. Татаарые хүнөөжэ, бүгэдыень эзэлһэн хойноо улад иргэниинь яаха тухай Чингис хаан алтан урагаа суглуулжа, нэгэ гэртэ оруулаад ехэ зүблөө хэбэ. Тэдэнэй зүблэһэниинь:

«Эртэ саһаа нааша
Эсэгэ үбгэдыемни хорлоһон
Энэ муухай татаарнуудые
Эбсэнгүй дууһахын тула
Тэргын булаар хэмжэжэ,
Үгы хэжэ усадхая.
Үлдэһэн эхэнэр, хүүгэдыень
Үүдэн бүридэ хубаажэ
Үүрдэн богоол болгые» гэжэ зүблэжэ тогтоогоод,

гэрһээ гарахадань, татаарай Их-Чэрэн Бэлгүтэйһээ асууба. «Таанар юун тухай зүблэлдэбэбта?» Тиэхэдэнь Бэлгүтэй хэлэбэ: «Та бүгэдые тэргын тэнхлэгээр хэмжэжэ, тэрээнһээ үндэр нюруутаниие бултыень хюдаха гэжэ тогтоогообди» гэбэ. Бэлгүтэйн энэ үгые соносоод, Их-Чэрэн олон татаарнуудта зар тунхаг тараажэ, хорёо бүхэлэлтэдөө суглуулба. Тэдэнэй бүхэлэлтые эбдэһын тула манай сэрэгүүд ехээр зобобо. Бүхэлэлтэдэ сугларһан татаарнуудые арай гэжэ эзэлэн абажа, тэнхлэгтэй сасуулан хюдахада, татаарай хүн бүхэн «дэрэ абажа үхэе» гэжэ хутага хамсылжа ябаһан тула тэдээнһээ манай сэрэгүүд ехээр хохидобо. Тэдэ татаарнуудые тэнхлэгтэй сасуулан хюдажа дууһаад, Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Бидэнэй урагаараа ехэ зүблөө хэһыемнай Бэлгүтэй гаргажа хэлээд, манай сэрэгүүдтэ маша ехэ хохидол ушаруулба. Энээнһээ хойшо ехэ зүблөөндэ Бэлгүтэе бү оруулагты. Зүблөөнэй боложо байхада, Бэлгүтэй газаагуурхи хэрэг захиржа,

хэрүүл, хулгай, худалай заргыг шийдхэжэ байг. Зүблөөнэй түгэсэжэ, нархаг ууһанай хойно Бэлгүтэй Даридай хоёр одоо орожо болоно» гэжэ зарлиг буулгаба.

- § 155. Тэрэ сагта татаарай Их-Чэрэнгэй үхин Есүгэниие Чингис хаан өөрын хатан болгожо абаба. Есүгэн хатан Чингис хаанай үршөөлдэ орожо хэлэбэ: «Хаан зүбшөөбэл, намайе хүндэ бодожо аршална бээ. Минии эгэшэ намһаа дээрэ, хаан хүндэ үлүү таараха байха. Гансал наядын хөмороондо хайшаашье ошоньень мэдэнэгүйб» гэхэдэнь, Чингис хаан хэлэбэ: «Эгэшэшни шамһаа үнэхөөр найхан наань, тэрэниие бэдэрүүлэе. Эгэшингээ ерээ наа, ши зайлажа, нуурияа үгэхэ гүш?» гэбэ. Есүгэн хатан харюусаба: «Хаан зүбшөөжэ, эгэшием асаржа уулзуулаа наань, би эгэшэдээ зайлажа үгэхэб» гэбэ. Энэ үгэдэнь Чингис хаан тунхаг зарлажа бэдэрүүлбэ. Есүй хатан өөрынгөө хүрьгэнтэй хамта ойгоор зугадажа ябаһыень манай сэрэгүүд хаража, Есүй хатаниие барижа асарба. Эрэнь зугадашаһан юм. Есүгэн хатан эгэшээ харахадаа, хэлэһэн үгэдөө хүрэхэ бодоод, нууһан нууридаа нуулгажа, өөрөө доодо таладань нууба. Есүгэн хатанай хэлээшээр Есүй хатан үнэхөөр найхан тула Чингис хаан анхаран үршөөжэ, хатадай зэргэдэ нуулгаба.
- § 156. Татаарнуудые довтолон дуунажа, нэгэ үдэр Чингис хаан гэрэйнгээ газар Есүй хатан Есүгэн хатан хоёрой дунда нуугаад, унда уужа байба. Есүй хатан ехээр наана алдаба. Тэрээндэнь Чингис хаан нэжэг түрэхэ, Боорчи Мухулай хоёр ноёдые урижа ерүүлээд хэлэбэ: «Та хоёр эндэ сугларһан бүхы арадые аймаг аймагаарнь илгэгты. Буса аймагай хүниие өөрынгөө аймагта бү үлдээгты» гэнэн зарлиг буулгаба. Тиигээд бүхы арадые аймаг аймагаарнь илгахада, нэгэ залуу найн эрэ аймаггүй үлэшэбэ. «Ши юун хүмши?» гэжэ асуухада, тэрэ хүн хэлэбэ: «Татаарай Их-Чэрэнгэй үхин Есүйе абаһан хүрьгэн бэлэйб. Дайсанда намнуулхадаа айжа, зугадан ябаһан зомди. Одоо дайн амар тайбан болобо гэжэ сэдхэхэжэ ерээд, олоной дунда танигдахагүйб гэжэ наанад ябааб» гэбэ. Энэ үгыень Чингис хаанда дуулгахадань, хаан айладхаба: «Тэрэ хүн хорото сэдхэл үбэртэлжэ гансаараа тэнэһээр одоо эндэ ерэнэн байгаа. Тэрэ мэтэ этэгээдые тэнхлэгтэй сасуулжа хюдаа бэшэ аалди? Юундэ сухарихабибди? Нюдэһөө далда болгогты» гэхэдэнь, тэрэниие дары алаба.
- § 157. Мүн нохой жэл (1202 он) Чингис хаанай татаартай байлдажа байха сагта Ван хан мэргидые довтолхоор мордожо, Тогтоабэхиие Баргужин түхүмэй зүг руу үлдэн ябуулжа, Тогтоагай ехэ хүбүүн Түгс бэхиие алажа, Тогтоагай Хутугтай Чаалун хоёр үхидые ба хатадые олзолон абажа, Хуту Чулун хоёр хүбүүдыень харьяата иргэдтэйнэ эзэлэн абаһаншые наа, энэ олзоһоо Чингис хаанда юушые үгэбэгүй.
- § 158. Тэрэнэй хойно Чингис хаан Ван хаан хоёр найманай Хүчүгүдэй Буйруг хаантай байлдахаар морилжо, Улуг тагай Сохог ус гэдэг газарта хүрэхэ, Буйруг хаан байлдажа ядаад Алтай дабан хүдэлбэ. Чингис хаан Ван хаан хоёр Сохог усанһаа Буйруг хааниие намнажа, Алтай дабуулан Хумшингирэй Үрүнгү гол руу түрижэ ябаба. Гэтэр тэдэнэй Еди-тоблуг нэрэтэй ноён харуул хаража ябаад, бидэнэй харуулай сэрэгтэй дайралдажа, уула өөдэ тэрелхэдэнь, оломынь таһаржа баригдаба. Буйруг хааниие Үрүнгү гол руу намнан оруулжа, Кишилбаши нуурта хүсэжэ, тэндэнь нүнөөбэ.
- § 159. Тэндэһээ Чингис хаан Ван хаан хоёрой бусажа ерэхэдэнь, найманай Хүгсэү сабраг баатар Байдраг голой бэлшэртэ сэрэгээ зэнэжэ, байлдахаар тодожо байһан юм. Чингис хаан Ван хаан хоёр мүн байлдахаар сэрэгээ зэнээд ерэхэдэнь, орой үдэшэ болоһон тула маргааша байлдажа гэжэ, бэлэдхэл хэжэ хонобо. Гэнтэ хүни Ван хаан бууһан газартаа гал түлижэ орхёод, Хара нүүл голые үгсэн хүдэлбэ.

§ 160. Тэрэ хүни Жамууха Ван хаантай хамта ябаад, Ван хаанда хэлэбэ: «Тэмүүжин анда хэзээнхээ хойшо наймантай харилсаатай байһан бэлэй. Одоо бидэнтэй хамта ниилэн хүдэлбэгүй.

Хаан! Хаан! Би бол
 Хамаагүй холо ниидэхэгүй
 Хайргана шубуун мэтэ
 Хамта нэгэ газар байнаб.
 Харин минии анда Тэмүүжин
 Харижа ниидэхэ шубуун мэтэ
 Хайшаашье наа урбан ошоно.
 Хаан шамһаа одоо налажа,
 Хари найманда ошохо гэжэ
 Хараһаар зорюута хосорбо.

Энэ Жамуухын үгые соносожо, Убчигдайн Хүрэн баатар хэлэбэ: «Ши юун дэмы билдагуушалжа, шударга аха дүүгээ хобложо, газаашалжа байнаш» гэбэ.

§ 161. Чингис хаан тэрэ хүни тэндээ хоноод, маргааша үглөөнь байлдаха гэжэ бодоходонь, Ван хаанай бууһан газар хоб хооһон болоһон тула: «Харин ши бидэниие мэхэлжэ, буусада хаяһан байнаш» гээд Чингис хаан хүдэлжэ, Эдэр Алтайн бэлшэрээр гаталжа нааталгүй ябаһаар, Саарь хээртэ ошожо бууба. Тэндэһээ Чингис хаан Хасар хоёр наймануудай ямар түбэг ушаруулһы мэдэһэншье наа нэгэшье хүндэ хэлэбэгүй.

§ 162. Найманай Хүгсэү сабраг баатар Ван хаанай хойноһоо нэхэжэ, Сэнгүмэй эхэнэр, хүбүүд ба эд хүрэнгэ, албатан арадыень бултыень буляан абаба. Баһа Ван хааниие Тэлэгэтү амсар гэдэг газар байхадань нэхэн байлдажа, зарим албатан иргэниие, адуу малыень буляан абаад бусаба. Ван хааниие дахажа ябаһан мэргидэй Тогтоагай Хуту Чулуун хоёр хүбүүд тэрэ заб сүлөө намбаашалжа, албатан иргэнээ абажа, Сэлэнгэ шэглэн хүдэлөөд, эсэгэдээ ниилэн ошобо.

§ 163. Ван хаан найманай Хүгсэү сабраг баатарта диилдээд, Чингис хаанда элшэ ябуулжа хэлүүдһэниинь: «Найманда эд хүрэнгэ, эхэнэр, хүбүүдээ буляалгабаб. Хүбүүн, шамһаа дүрбэн хүлэг баатараа ерүүлхые гуйналби. Минии албатан иргэниие, эд хүрэнгыемни абаржа үгэхэ гүт?» гэбэ. Чингис хаан сэрэг зэһэжэ, Боорчи, Мухулай, Борохул, Чулуун дүрбэн хүлэг баатараа сэрэгтэй хамта эльгээбэ. Эдэ дүрбэн хүлэг баатарай ерэһын урда Улаан хос гэдэг газар Сэнгүм байлдаа хэжэ байгаад, моринойнгоо гуяые шархатуулжа баригдаха аюулда оробо. Чингисэй дүрбэн хүлэг баатарнууд ошожо, тэдэниие абараад, албатан, хүрэнгэ, эхэнэр, хүбүүдыень бултын бусажа үгэбэ. Тэрэ үедэ Ван хаан хэдэбэ: «Урдань Тэмүүжинэй найн эсэгэ Есүхэй баатар минии бутарһан уласые абаржа, суглуулжа үгөө бэлэй. Одоо тэрэнэй хүбүүн Тэмүүжин баһа дүрбэн хүлэг баатараа ябуулжа, минии алдагданан уласые абаржа үгэбэ. Ашыень харюулхыемни тэнгэри, газарай хайра тэдхэмжэ мэдэг лэ» гэбэ.

§ 164. Баһа Ван хаан хэлэбэ:

«Анда Есүхэй баатарни
 Алдагдан дууһанан уласыемни
 Абаржа суглуулжа үгөө бэлэй.
 Түүнэй ууган хүбүүн
 Тэмүүжин Чингис хаан
 Тээнэжэ бутарһан уласыемни
 Тэдхэжэ хуряжа үгэбэ.
 Энэ эсэгэ хүбүүн хоёр

Эл уласыемни тэдхэжэ,
 Хэнэй түлөө зүдхэжэ,
 Юунэй түлөө зобожо байгаа?
 Үтэлхэн үбгэн би
 Үндэр уулые түшэжэ,
 Үбнэ хагда дэрлэжэ,
 Өөдөө боложо ошобол,
 Үнэр олон уласыемни
 Үвлэжэ хэн эзэлхэб?
 Хан Тоорил би
 Ханата гэрнээ налажа,
 Хадата гэртэ ошобол,
 Хамаг хуряанан уласыемни
 Хаража хамгаалжа байха хүн
 Хаана хэн байха бэлэй?
 Эзэн Тоорил би
 Эшэгы гэрнээ холодожо,
 Энгэр гэртэ ороболни,
 Энхэржэ хуряанан уласыемни
 Эзэлжэ хэн захирха бэлэй?
 Түрэнэн дүүнэр байбашье,
 Түрэ барижа шадахагүй.
 Түбшэн найн абаригүй
 Түбэг ехэтэй хүн бии.

Ганса хүбүүн Сэнгүм байбашье, тэрээндэ хани болохо хүнгүй тула Тэмүүжиние Сэнгүмэй аха болгожо, хоёр хүбүүдтэй болоод, сэдхэл амар нууя» гэбэ. Тиигээд Чингис хаан Ван хаан хоёр Туула голой Хара шугыда ниилэжэ, эсэгэ, хүбүүн боложо ёһолбо. Эртэ урдань Есүхэй баатартай Ван хаан анда бололсоһон тула Ван хаание эсэгэ мэтэ үзэжэ, иигэжэ эсэгэ, хүбүүн бололсоо бэлэй. Энээн тухай хэлэлсэһэн үгэнь:

«Хариин дайсантай тулалдахадаа,
 Хамта ниилэжэ байлдаа.
 Хадын гүрөөнэ абалхадаа,
 Хабсаржа ,ниилэжэ ябая» гэбэ.

Баһа Чингис хаан Ван хаан хоёр хэлэбэ:

«Хорото могойн хэлэн
 Хоорондомнай хүндэлдэжэ,
 Хоб жэб оруулбалынь,
 Холодожо налангүй, харин
 Хоёр нюураар ушаржа
 Хоро шарыень таһалжа байя.
 Араата могойн шүдэн
 Амарагай хоорондо орожо,
 Ая эбынь эбдээ наань,
 Атаата сэдхэл түрэнгүй,
 Ама хэлээрээ уулзан ярижа,
 Алибаа ушарынь оложо байя» гэжэ бата

үгээ хэлсэжэ нүхэсэн ябаба.

§ 165. Тэрэнэй хойно амараг дээрэ дабхар амараг болоё гэжэ Чингис хаан сэдхэжэ, Зүчидэ Сэнгүмэй дүү Чаур бэхиие гуйжа, баһа Сэнгүмэй хүбүүн Тусахада өөрын Хожин бэхиие андалдан үгэе гэжэ гуйба. Сэнгүм бээ дээгүүр сэдхэжэ хэлэбэ: «Минии ураг тэдээнэйдэ ошобол, ходол хаяадань хоймор хаража нууха болоно.

Тэдэнэй ураг манайда ерэбэл, хойморто нуужа хаяаень хараха болоно» гэжэ ехэрхэн, бидэниие доромжолон хэлэжэ, Чаур бэхи дүүгээ үгэхые зүбшөөрбэгүй. Энээндэнь Чингис хаан зосоогоо Ван хаан Нялха-Сэнгүм хоёрто дурагүй болобо.

§ 166. Тиигэжэ дурагүй бололсоныень Жамууха мэдэжэ, гахай жэлэй (1203 оной) хабар Жамууха, Алтан, Хучар, хара Хитадай Үбэгжин ноёхон, Сүбээдэй-Тоорил, Хачиун бэхинэр эблэрэн ниилэжэ нүүгээд, Жэжээр үндэрэй хярын Бэрхэ-Элэтэдэ ошожо Нялха-Сэнгүмтэй уулзаад, Жамууха хоблон хэлэбэ: «Минии анда Тэмүүжин найманай Даян ханда элшэ эльгээжэ, үргэлжэ харилсаатай байдаг болобо. Тэрэ

Ама хэлэндээ
Аба, хүбүүн гэдэгшье наа,
Абари нанаань
Аргагүй ондоо бэшэ гү.

Тэрээндэ этигэжэ байна гүт? Хожомдобол таанар юунэй болохые мэдэжэ байна гүт? Таанарай Тэмүүжинтэй байлдахаар мордобол, би хажуунаатнай оролсохоб» гэбэ.

Алтан Хучар хоёр хэлэбэ: «Бидэ

Оэлүн эхын үншэн хүбүүдэй
Ахынь алажа,
Дүүень дүүжэлжэ үгэе» гэбэ.

Хара Хитадай Үбэгжин ноёхон хэлэбэ:

«Гарынь барижа,
Хүлынь хүлижэ үгэе» гэбэ.

Тоорил хэлэбэ: «Арга ухаан бэдэржэ, Тэмүүжинэй уласые буляжа абая. Уласаа абтабал, тэрэ яахашье аргагүй болохо» гэбэ. Хачиун бэхи хэлэбэ: «Нялха-Сэнгүм хүбүүн шамайе сэдхэжэ, шинии түлөө уртын үзүүртэ, гүнэй оёорто хүрэхэнеэ айхагүй» гэбэ.

§ 167. Энэ үгыё Нялха-Сэнгүм эсэгэ Ван хаандаа Сайхан-Тодэ гэдэг хүнөөр хэлэжэ эльгээбэ. Энэ үгыёнь Ван хаан соносоод хэлэбэ: «Тэмүүжин хүбүүндэ тиимэ муу сэдхэжэ яажа болохоб? Бидэ Тэмүүжин хүбүүнээр тулгуур болгожо байһан аад, тэрээндэ муу нанабалнай, тэнгэри бидэниие найшаахагүй. Жамууха хэзээ заяанһаа тэнэглиг салшаа хүн бэлэй. Тэрэ дэмы зүб буруу үгэ хэлэжэ байна» гэжэ зүбшөөнгүй бусааба. Баһа Сэнгүмэй хэлүүлһэниинь: «Амиды хүнэй ама хэлээрээ хэлэжэ байхадань, аба та яагаад этигэдэггүй хүмта?» гэжэ дахин хүниие ябуулжа хэлэжэ ядаад, эсэстэнь өөрөө бэээрээ ерэжэ, эсэгэдэ хэлэбэ: «Одоо шинии амиды байхада, бидэниие тэрэ доромжолхогүй байна. Хэрбээ хаан эсэгэ шинии сагаан эдээндэ сасажа, хара мяханда хахабал, Хурчачус-Буйруг хаан эсэгын зобожо хуряанан улас, зүдэржэ байгуулан түрыешни бидэндэ мэдүүлхэгүй болгуужан» гэбэ. Ван хаан хэлэбэ: «Үри хүүгэдтээ яажа хоро хүргэхэб? Үнэхөөр тулгуур боложо байгаа тэрээндэ муу сэдхэбэл, тэнгэри бидэниие найшаахагүй» гэхэдэнь, хүбүүн Нялха-Сэнгүм уурлажа, үүдэ хаян гараба. нүүлдэнь Ван хаан хүбүүн Сэнгүмээ хайрлан урижа ерүүлээд хэлэбэ: «Тэнгэридэ найшаагдахагүйһөө айжа, хүбүүндээ яажа хоро хүргэхэб гээ бэлэй. Таанар шадаха наа, юу хэхэээ өөнэдөө мэдээрэйгты» гэбэ.

§ 168. Тэндэньэ Сэнгүм хэлэбэ: «наяхан тэдэ манай Чаур бэхиё гуйжа байһан бэлэй. Одоо «бахалзуур эди» гэжэ үдэр болзор гаргажа ерүүлээд, тэрэниие барижа абая» гэбэ. («Бахалзуур эдихэ» гэхэдээ, хониной бахалзуур мяхые эди гэнэн үгэ бэээ. Залуу эрэ эмэ хоёр гэрлэнэн үдэрһөө эхилэн, гурбан хоног соо хониной хүзүү, бахалзуурыё хубаажэ эдихэ заншал Монгол нютагта мүнөө хүрэтэр байна. Хүзүү, бахалзуурай яһан ехэ бүхөөр холбоотой байдаг тула энээгээр гэр бүлын бата холбоо улам бэхижэнэ. Иимэ ушарһаа «бахалзуур эди» гэхэдээ, үбгэ намган болохо хурим хэе гэнэн үгэ боллолтой). Тиигэжэ хэлсэжэ тогтоод, «Чаур бэхиё үгэе. Бахалзуур эдихэээ ерэгты» гэжэ Чингистэ хүниие эльгээбэ. Тэрэ ёһоор Чингис хаян арбан хүниие дахуулжа, Ван

хаанда ошожо ябаха замдаа Мэнлиг эсэгийн гэртэ хоноходонь, Мэнлиг эсэг хэлэбэ: «наяхан бидэнэй Чаур бэхиие гуйхаданай, бидэниие доромжолжо, үгөөгүй бэлэй. Одоо «бахалзуур эди» гэжэ гэнтэ урихань жэгтэй. наяхан ехэрхэжэ бидэниие тоонгүй байһан хүнүүд гэнтэ яагаад Чаур бэхиие үгэхэ болобоб. Энээндэ нэжэгтэй ябадал бии. Хүбүүн, ши болгоомжолхо хэрэгтэйш. Одоо хабар болобо. Адуунайнгаа таргаламсаар ошоё гэжэ шалтаглажа, энэ хэрэгий хойшо татабал ямар бэ?» гэхэдэнь, Чингис хаан тэрэнэй үгэ дуулажа, өөрөө ошобогүй. Бухутай Хиратай хоёрые «бахалзуур эди» гэжэ ябуулаад, Чингис хаан Мэнлиг эсэгийн гэрнээ бусаба. Бухатай Хиратай хоёрой орохотой зэргэ сэнгүмэйхид «Бидэнэй хэрэг мэдэгдэбэ, маргааша эртэ ниитээрээ дайража, тэрэниие бария» гэлсэбэ.

§ 169. Тиихэ зуура бариха гэжэ үгээ ойлголсоһон тогтооһоноо Алтанай Их-Чэрэн гэртээ ерээд хэлэбэ: «Маргааша үглөө Тэмүүжиние барихаар шиидэбэ. Энэ үгы хүргэһэн хүндэ Тэмүүжин юугээшье хайрлангүй үгэхэ бээ» гэхэдэнь, тэрэнэй эхэнэр Алахчит хэлэбэ: «Шинии энэ хии хоһон үгэ, алда ута хэлэшни юун болгогшо ааб? Хүн дуулаад үнэмшэхэ аал?» гэбэ. Энэ үгыень нү хүргэхөөр ерэнэн тэдэнэй адуушан Бадай соносожо бусаба. Бадай харижа ерээд, нүхэр адуушан Хишилигтэ Чэрэнгэй үгы дуулгахадань, Хишилиг хэлэбэ: «Би баһа ошожо ушарыень мэдэе» гэжэ Чэрэнгэй гэртэ оробо. Чэрэнгэй хүбүүн Нарийн-Гэгээн газаагаа нуугаад, нуршаяа зүлгэжэ байба. Нарийн-Гэгээн хэлэбэ: «Манайхин һая юун гэжэ ярилдаа нэм? Хэлээ татажа, амаа барижа ябаг лэ» гэбэ. Тиигээд Нарийн-Гэгээн баһа адуушан Хишилигтэ хэлэбэ: «Мэргидэй сагаан ама сагаан хээрэ хоёр мориие барижа асара. Уяжа хоноод үглөө эртэ мордохоб» гэбэ. Хишилиг ерэжэ Бадайда хэлэбэ: «Тугаар һая хэлэһэншни үнэн болобо. Одоо бидэ хоёр Тэмүүжиндэ дуулгая» гэжэ хэлээд, мэргидэй сагаан ама сагаан хээрэ хоёр мориие барижа, ехэ гэрэй газаа уяад, үдэшэ хониндоо орожо нэгэ хурьга алаад, модон ороние түлижэ шанаад, мэргидэй сагаан ама сагаан хээрэ хоёр бэлэн моридые унажа, тэрэ нүниндөө Чингис хаанда дабхижа ерэбэ. Бадай Хишилиг хоёр Чингисэй гэрэй арада байгаад Их-Чэрэнгэй хэлэһэн үгэ ба тэрэнэй хүбүүн Нарийн-Гэгээнэй нуршаяа зүлгэжэ бэлдэжэ байһые, «мэргидэй сагаан ама сагаан хээрэ хоёр моридые барижа уя» гэһэн бүхы үгыень Чингис хаанда хэлэжэ үгэбэ. Баһа Бадай Хишилиг хоёр хэлэбэ: «Чингис хаан зүбшөөрбэл, бидэнэй үгэдэ татагалзаха ёһогүй. Хамтаран ерэжэ таниие бария гэжэ хэлсэжэ тогтооһониинь маргалтагүй үнэн» гэбэ.

VI. Хэрэйд уласай мүхэһэниинь

§ 170. Тэрэниие соносоод, Чингис хаан Бадай Хишилиг хоёрой үгэдэ этигэжэ, энэ һүни ойро шадар байһан этигэлтэй нүхэдтөө дуулгажа, юумэ хүүмээ орхёод хүнгэншэгөөр мордобо. Мау үндэрэй хярада гаража ябахадаа, хойноо урианханай Зэлмые нэргылхэ харуул болгон табиба. Тиигэжэ ябаһаар маргааша үдэрынь нара хэлбыхэдэ Хархалзан элээт хүрэхэ үдэлэн бууба. Тэндэ үдэлжэ байтарынь, Алчидайн агташа Чихитэй Ядир хоёр һайхан бэлшээрэдэ агтаяа адуулжа ябаад, Мау үндэрэй үбэрөөр Улаан бурхадые дайран ерэжэ ябаһан дайсанай тооные үзэжэ, агтаяа яаран намнажа ерэхэдэнь ажаглан харахада, үнэхөөр Мау үндэрэй үбэрөөр Улаан бурхад гэдэг газарта тоһон гаража байба. Чингис хаан тэрэ тооные хаража, Ван хаан нэхэжэ яаран ерэбэ гэжэ агта моридые барюулжа ашаалан хүдэлбэ. Хэрбээ тэрэ тооные урид үрьдэжэ хараагүй һаа, гэнэдэжэ болохо бэлэй. Тэрэ үедэ Ван хаантай Жамууха ерэжэ ябаһан байгаа. Ван хаан Жамуухаһаа асууба: «Тэмүүжин хүбүүндэ бидэнтэй байлдажа шадамаар ямар хүнүүд байнаб?» гэхэдэнь, Жамууха хэлэбэ: «Урууд, мангуднар тэрэниие дагажа ябаа. Бодоходо, тэдэнэр байлдаха бээ.

Тойрожо ерээд

Добтолон буудаг,
Ташаалдижа ерээд
Даран ородог,
Бараан алаг тугые
Барижа ябадаг
Башатай тэдэ иргэд
Бага нананһаа эхилэн
Байлдажа мэргэжээн тула
Ван хаан та
Баахан болгоомжолбол зүйтэй» гэбэ.

Тэрэ үгыень соносоод, Ван хаан хэлэбэ: «Тиимэ хадань бидэ түрүүшээр Хадагяар толгойлуулан, Жүрхинэй баатарнуудые оруулая. Тэрэнэй хойнооо Түмэн түбэгэнэй Ачиг-Ширүнгые оруулая. Тэрэнэй хойнооо Олан дунгайдай баатарнуудые оруулая. Тэрэнэй хойнооо Ван хаанай мянган торгон сэрэгые ударидан Хоришилэмүн тайжа добтолог лэ. Тэрэнэй хойнооо бидэнэй ехэ гол хүсэн орохо» гэбэ. Баһа Ван хаан хэлэбэ: «Жамууха дүү, ши бидэнэй бүхы сэрэгые захира» гэхэдэнь, Жамууха олонһоо хажуу тээшээ ошоод, нүхэдтөө хэлэбэ: «Ван хаан бүхы сэрэгээ намайе захира гэжэ байна. Би Тэмүүжин андатай байлдахаяа тэбшэжэ ядажа байхадамни, намайе харин сэрэгээ захира гэнэ. Тиихэдээ Ван хаан намһаа нэгэшье дээрэ бэшэ, дорой, саг зуура нүхэсэхэ хүн байна. Тэмүүжин андада дуулгая. Анда зоригжог лэ» гэжэ, Жамууха Чингис хаанда хүниие далдаар ябуулжа хэлүүлэһини: «Ван хаан намһаа асууба: «Тэмүүжин хүбүүндэ бидэнтэй байлдаха ямар хүн бииб?» гэжэ асуухадань, би: «Урууд, Мангуд түрүүтэй бараг баатарнууд бии» гэжэ хэлэбэб. Тиихэдэм Ван хаан Жүрхинэй баатарнуудые манлай болгожо томилбо. Тэрэнэй хойнооо Түмэн түбэгэнэй Ачиг-Ширүниие томилбо. Тэрэнэй хойнооо Олан дунгайдые томилбо. Тэрэнэй хойнооо Ван хаанай мянган торгон сэрэгэй ноён Хоришилэмүн тайжые томилбо. Тэрэнэй хойнооо Ван хаан ехэ гол сэрэгээ абажа орохо гэнэ. Баһа Ван хаанай хэлэһини: «Жамууха дүү, эдэ бүхы сэрэгые захира» гэжэ намда этигэжэ хэлэнэ. Энээнһээ харахада, энэ Ван хаан хилбархан нүхэр хаш. Сэрэгүүдээ өөрөө захиржа шадахагүй. Би Тэмүүжин андатай урдань байлдахаяа тэбшэжэ ядажа ябадаг бэлэйб. Гэтэр Ван хаан намһаа дорой хүн байна. Иимэнь, анда, ши бү ай. Зоригжо» гэжэ эльгээбэ.

Энэ мэдээ соносоод, Чингис хаан хэлэбэ: «Уруудай Жорчидай абга ши юун гэжэ бодонбши? Шамайе манлай болгожо ябуулая» гэхэдэнь, Жорчидайн харюу хэлэхын урда Мангудай Хуилдар сэсэн хэлэбэ: «Чингис хаанай үмэнһөө бидэ урууд, мангуднар манлайлан хадхалдая» гэбэ. Тиигээд Жорчидай Хуилдар хоёр урууд, мангуд сэрэгээ жагсаажа, Чингис хаанһаа урид мордохые бэлэдхэбэ. Тиигэжэ байтарнь Жүрхинээр толгойлуулһан дайсан хүрэхэ ерэбэ. Тэдэнэй ерэхэтэй адли урууд, мангуднар угтан байлдажа, Жүрхиниие дараба. Гэтэр Түмэн түбэгэнэй Ачиг-Ширүн добтолжо ерэбэ. Ачиг-Ширүн Хуилдарые шархатуулжа, хадын хабшалда моринһоонь унагааба. Тэрэниие хараад мангуднар бусажа, Хуилдарые хамгаалба. Жорчидай урууд сэрэгээ ударидан байлдажа, Түмэн түбэгэниие дараад саашаа намнахадань, Олан дунгайд эсэргүүсэн добтолбо. Жорчидай баһа дунгайдые дараба. Саашаа намнахадань, Хоришилэмүн тайжа мянган торгуудаа ударидан угтажа байлдаба. Баһа Жорчидай Хоришилэмүнтайжые мохоожо дарахадань, Сэнгүм Ван хан эсэгэнээ зүбшөөрэл абангүй эсэргүүсэн байлдажа, нюур хасараа шархатажа унаба. Сэнгүмэй шархатажа унахада, хэрэйдүүд бүгэдээрээ тэрээн дээрэ суглажа ошобо. Тэдэниие иигэжэ даража, шэнгэхэ наранай уула ташажа байхада, манай сэрэг эрьежэ, шархатанан Хуилдарые унаһан газарһаань абаад харижа ерэбэ. Мүн үдэшэ Чингис хаан Ван хантай байлдаһан газарһаа хүдэлэн зайлажа хонобо.

Тэндэ хоноод маргааша үүр сайхатай зэргэ хүнүүдээ бүридхэхэдэнь, Үгэдэй, Борохул, Боорчи гурбан үгы байба. Чингис хаан хэлэбэ: «Үгэдэйтэй этигэлтэ нүхэд

Боорчи Борохул хоёр үгы байна. Амиды ябаашье, үхөөшье наа тэдэ хоёр түүнээ налагагүй» гэбэ. Манай сэрэгүүд нуни моридоо барижа хонобо. Чингис хаан: «Хэрбээ дайсанай халдажа ерэбэл байлдая» гэжэ сэрэгээ бэлэн байлгаба. Үдэр гэгээн болоходо, хойнооо нэгэ хүн хүрэжэ ерэбэ. Харахадань Боорчи байба. Чингис хаан үбсүүгээ сохижо: «Мүнхэ тэнгэри мэдэг лэ» гээд Боорчиие дууджа асуухадань, тэрэ хэлэбэ: «Байлдаанда минии мори шархатажа унаһан тула ябаган гүйжэ ябатарни, хэрэйдүүд Сэнгүмэй дээрэ суглажа байха намбаандань ашаагаа нанжууһан мори оложо баряад, ашааень отолон хаяжа янгирцаг дээрэнь унаад, би өөрынгөө сэрэгэй мүрые мүшхэн ябаһаар хүрэжэ ерэбэб» гэбэ.

Баһа ойр зуура болоод нэгэ моритой хүн яаража ябахань харагдаба. Нэгэ хүн гэжэ нанаһаншни, харан гэнээ доронь хүнэй хүл шэнги юмэн унжалзана хэбэртэй. Хүрэжэ ерэхэдэнь обёорходо, Үгэдэйн хойно Борохул нундалдажа (Үгэдэе Борохул эмээл дээрээ дүүрэжэ) ерэбэ. Борохулай аманай жабжаһаа шуһан набиран байба. Ушарынь Үгэдэйн хүзүү һомондо дайрууһан тула Борохул тэрэнэй адхарһан шуһы амаараа шэмэжэ, зангиһан нужыень жабжаараа набирууһаар ерэбэ. Чингис хаан хараад, сэдхэлээ зобожо, нүдэньөө нулимса дуһалуулжа, дары гал түлүүлээд шархыень хайража, Үгэдэйдэ унда үгэжэ уулгаад, дайсанай ерэбэл байлдая гэжэ хүлээжэ байба, Борохул хэлэбэ: «Мау үндэрэй үбэрөөр Улаан бурхатай зүг шэглэн саашаа дайсанай тооһон нуунагтажа далда оробо» гэбэ. Борохулай тэрэ угыень соносоод: «Дайсанай хэрбээ халдажа ерэбэл, бидэ хадхалдан байлдаха бэлэйбди. Харин дайсанай тиигэжэ зугадаа хадань бидэ сэрэгээ зэһэжэ намная» гэбэ. Тэндэньэ хүдэлөөд Улхуй шилүгэлжид гэдэг голые шэглэн ябажа, Далан нэмүргэ хүрэбэ.

Тэндэ хойнооо Хадаан-Далдурхан эхэнэр, хүбүүднээ налажа, хахад боложо ерэбэ. Хадаан-Далдурхан ерээд Ван ханай үгэ гэжэ хэлэбэ: «Ван хан хүбүүн Сэнгүмэйнгээ нюур хасараа һомондо шархатажа унахада, дээрэнь ерэжэ хэлэһэниинь:

«Хүндэлэнэй хүниие

Хүнөөхэ гээд,

Хөөрхэй бээ

Хусэрдүүлбэлши.

Хажуугай хүндэ

Халдаха гээд,

Хасар нюураа

Хадхуулбалши.

Хайрата хүбүүнэй

Хадхагдаһанай түлөө

Хариин дайсаниие

Халдан добтолоё».

Тиихэдэнь Ачиг-Ширүн хэлэбэ:

«Эзэн хамни,

Эрхэбэшэ болгоомжолон айлада.

(Эзэн хан түрүүлэн

Энгын хүнүүд бүгэдөөрөө)

Энэ хүбүүнэйтнай түлөө

Энхэрэн, гасалан зальбаржа,

Энгэрээ нулимсаар будажа,

Элдэб арга хүүлээл.

Энэ зальбарал бүтэжэ

Эхэһээ түрэн заяһан

Эрхим хүбүүн

Сэнгүмыетнай

Энхэрэн, хайралан харая.

Монголоой олонхид Жамууха, Алтан, Хучарнарые дагажа эндэ бидэ ерээлди. Тэмүүжиниие дагажа гараһан монголшууд хаана холодохо һэм? Морин унаатан, модон нэмэргэтэн болобо тэд» (хүн бүхэниинь оройдоол ганса моритой ба гэргүй ушарһаа модоной нэмэргэдэ хоргодожо байна). Тэдэнэй дахажа ерээгүй һаань бидэ оложо, мориной тонтоогоол мэтээр хормойлоод абажа ерээ» гэбэ. Ачиг-Ширүнэй энэ үгэдэ Ван хан хэлэбэ: «За, тиимэ һаань, хүбүүн, эндээ үлөөрэй. Хүбүүем найнаар хаража бай» гээд байлдаанай газарһаа бусажа харибаб» гэбэ.

Чингис хаан тэрэ Далан нэмүргэһээ Халха гол руу хүдэлжэ ябаха зуураа, сэрэгээ бүридхэжэ үзэхэдэнь, хоёр мянга зургаан зуун хүн байба. Энээнһээ нэгэ мянга гурбан зуун хүниинь Чингис хаан абажа, Халха голой баруун эрьеэр нүүбэ. Нүгөө нэгэ мянга гурбан зуун сэрэгынь, урууд мангудтай хамта Халха голой зүүн эрьеэр нүүбэ. Тиигэжэ нүүжэ ябаха замдаа хүнэһэ олохын тула аба хайдагаар агнуури хэхэдэнь, Хуйлдар шархынгаа эдэгээгүй байтар Чингис хаанай хоринон үгые дуулангүйгөөр гүрөөһэндэ добтолжо ябаад, шархань, үгдэржэ нананһаа нүгшэбэ. Тэрэнэй яһые Халха голой Ор Нугын хэлгэты хада гэдэг газар хүдөө табиба.

Халха голой Буйр нуурта шудхадаг уулзуур газарта тэргэн эмээлтэй (оро малтай «Алтан тобшоһоо»), тэнүүл хонгирад нютаглажа байдаг гэжэ дуулаад, Чингис хаан хэлэбэ: «Энэ хонгирад угсаатанай эртэнһээ эхилэн, мүнөө хүрэтэр зээгэй зүнөөр, үхинэй үнгөөр ябана гэжэ дууладагыень дурдан һануулаад, дуратай һаа бидэнтэй ниилэн дагана бээ» гэбэ. «Хэрбээ эсэргүүсээ һаань байлдажа эзэлэгты» гэжэ Жарчидайгаар толгойлуулан уруу иргэниие эльгээхэдэнь, хонгираднар тэдээндэ ниилэн оробо. Тиигэжэ ороһон хонгираднарые Чингис хаан хүндэбэгүй.

§ 177. Чингис хаан хонгирадые оруулаад, тэндэһээ нүүжэ, Түнхэлэг горхоной зүүн бээдэ хүрэжэ буугаад, Архай Хасар Сүхэхай Жэун хоёрые элшэ болгон томилжо (Ван ханда) хэлүүлэһениинь: «Бидэ Түнхэлэг горхоной зүүн бээдэ буубабди. Эндэ үбһэн һайн урганхай. Агта моридни тамиржажа байна. Хан эсэгэмни юундэ иигэтэрээ уур хилэндэ абтажа, намайе яатараа айлгабабта? Муу хүбүүд, муу бэринэр бидэниие амар унтуулхагүй, юундэ айлгажа байнаб?

һандайлжа һууха орыемни
һалагануулан түлхижэ,
һабажа гараха утааемни
һалхяар хиидхэжэ,
һанамсаргүй муу хүбүүгээ юундэ
һадаруулан хорлобобши?
Хан эсэгэмни,
Хажуугай хобшо хүнэй
Харата муу үгэдэ
Хадууран юундэ оробош? Хүбүүнэймни тухай
Хүндэлэнгэй муу хүн
Хөөргэһэн үгэ хэлэжэ
Хүнөөн һалгажа байна.

Хан эсэгэмни, бидэ хоёр юун гэжэ хэлсээ бэлэйбди? Зоргал ханай Улаан болдог гэдэг газар бидэ хоёр юун гэжэ хэлсээ бэлэйбди?

Хорото могойн хэлэн
Хоорондомнай хүндэлдэжэ,
Хоб жэб ороболынь,
Холодожо һалангүй, харин
Хоёр нюураар ушаржа
Хоро шарыень таһалжа байя,—

гэжэ хэлсээгүй һэн гүбди? Одоо хан эсэгэмни, ши хоёр нюураараа уулзажа хэлсэнгүй юундэ хоролхожо зхилээбши?

Атаата могойн шүдэн
Амарагай хоорондо орожо,
Ая эбынь эбдээ наань,
Ама хэлээрээ уулзан ярижа
Алибаа ушарынь оложо байя,—

гэжэ хэлсээгүй нэн гүбди? Одоо, эсэгэмни, ши ама хэлээр уулзан ярингүй, анги болон юундэ налабабши? Хан эсэгэмни! Би үсөөн болобошье олонһоо дутахагүйб, муу болобошье найннаа доротохогүйб (шамда нүхэр түшэг боложо байгаа нэм). Хоёр аралтай тэргын нэгэ аралайнь хухарбал, үхэр тэрэниие шэрэжэ шадахагүй. Тэрээн шэнги нэгэ аралшни би бэшэ нэн гүб? Хоёр хүрдэтэй тэргын нэгэ хүрдынэ эбдэрбэл ябажа шадахагүй. Тэрээн шэнги нэгэ хүрдэшни би бэшэ нэн гүб? Эртэ үдэр Хурчачус буйруг хан эсэгын дүшэн хүбүүдэй ахань гэжэ ши хан болоо бэлэйш. Ши хан болоод, Тай-Түмэр тайжа Буха-Түмэр хоёр дүүгээ алааш. Баһа шинии дүү Эрх-хар алуулханаа айжа зугадан, найманай Инанча Билгээ ханда ошожо хоргодобо. Дүүнэрээ алаба гэжэ Гүр хан абгашни шамтай байлдахаар ерэхэдэнь, ши зуун хүниие абажа, арай голтой гаража Сэлэнгэ руу зугадажа, Хараун-хабшал гэдэг газар шургабаш. Баһа Мэргидэй Тогтоода Ужаур үжин үхинөө билдагуушалан үгэжэ, Харайн-хабшалһаа гараад Есүхэй хан эсэгэдэмни ерэжэ: «Абга Гүр ханһаа уласыемни абаржа үгыш» гэжэ гуйхадашни, Есүхэй хан эсэгэмни шинии уласые абаржа үгэхын тула тайчуудай Хунан Бахажи хоёроор ударидуулан сэрэг заһан мордуулжа, Гурбан Тэл гэдэг газар байгаа Гүр ханиие даража, оройдоо хори гушан нүхэдтэйгөөрнь Хашин (Тангуд) орон руу зугадаалгажа, шинии уласые абаржа үгөө бэлэй. Тэрэ үедэ ши Туула голой Хара шугыда Есүхэй хан эсэгэтэймни анда бололсоод, Ван хан эсэгэ, ши иигэжэ баясан хэлээ бэлэйш: «Энэ хүргэһэн туньешни үе залгуулан хээээдэшье мартахагүйбди, ашыень харюулхыемнай тэнгэри, газарай үршөөл хайра мэдэг лэ» гэжэ бэшэрэн хэлээ бэлэйт. Тэрэнэй хойно шинии дүү Эрх-хар найманай Инанча Билгээ ханһаа сэрэг гуйжа абаад, шамтай байлдахаар ерэхэдэнь, ши уласаа орхижо, үсөөн хүнтэй амияа абаран зугадажа, хара Хитадай Гүр ханай Сартуулай нютаг Чүй мүрэндэ байхадань оложо ошоош. Тэндээ нэгэ жэл болонгүй, баһа Гүр ханһаа налажа, Уйгур нютаг ба Тангуд газараар тэнэжэ, табан ямаа шүргэлэн наажа, тэмээнэй шуна ханажа эдиһээр ганса нохор халюун моритой хүрэжэ ерээлши. Шинии иигэжэ ядаржа ябахыешни дуулаад, Есүхэй хан эсэгэтэймни урдань анда бололсоһониетнай нанажа, Тахай Сүхэхай хоёрые элшэ болгожо угтуулаа нэмнайб. Би өөрөө Хэрлэн мүрэнэй Бурги эрьһээ угтан мордожо, Гүсээр нуурта бидэ золголдоо бэлэйлди. Шамай ядаржа ерэбэ гэжэ гүбшүүр татажа үгөө нэмнайб. Урдань эсэгэтэймни анда бололсоһон ёһоор Туула голой Хара шугыда бидэ хоёр эсэгэ, хүбүүн бололсоо бэшэ нэн гүбди? Тиигээд тэрэ үбэл шамайе бидэ хүрэн дотороо оруулжа тэжээбди. Тэрэ үбэл үбэлжэжэ, зуниие үнгэрөөгөөд, намарынь мэргидэй Тогтоа бэхитэй байлдахаар мордожо, Хадиглиг нюруунай Муруч сүүл гэдэг газар хадхалдаабди. Тогтоа бэхиие Баргужин түхүмэй зуг руу намнажа, мэргид иргэниие эзэлэн, адуу мал, ордон гэр, хүнэһэ таряа хүрэтэрнь бултыень абажа, эдэ бүгэдыень би хан эсэгэ шамда үгөө бэлэйб.

Үлэсэхэ үдэртэшни
Үршөөжэ тэжээгээ нэмби.
Үншэрхэ нарадашни
Үмөөржэ тэдхээ нэмби.

Баһа бидэ Гүчүгүдэй Буйруг ханиие Улуг таг уулын Сохог ус гэдэг газараар Алтайе дабуулан түрижэ, Үрүнгэ гол хүргэжэ, Хишилбаши нуурта тэрэниие барижа нүнөөгөөбди. Тэндэнээ харижа ерэхэдэмнай найманай Хүгсэү сабраг баатар Байдараг голой бэлшэртэ сэрэгээ заһажа байлдахаар тодожо байһан юм. Бидэ хоёр баһал байлдахаар сэрэгээ бэлдэтэрнай үдэшэ болоһон тула маргааша

байлдая гэжэ хоноходомнай, хан эсэгэмни, ши бууһан газартаа олон гал түлижэ орхёод тэрэ хүни Хар сүүл голые үгсэн хүдэлөөлши.

Бидэнэй маргааша үглөөнь харахада, ши бууһан газартаа үгы болоһон тула «Бидэниие энэ орхиһон гал мэтээр хаяба» гэжэ бидэ хүдэлжэ Эдэр Алтайн бэлшэрээр дабажа, Саарь хээр гэдэг газар буубабди. Тэрэ шамайе Хүгсэү сабраг баатар нэхэжэ ошоод Сэнгүмэй эхэнэр, хүбүүд ба эд хүрэнгэ, албатан арадыень бултыень буляан абажа, хан эсэгэ шамайе Тэлээтү амсар гэдэг газар байха үедэшни нэхэн байлдажа, зарим албатан иргэниешни, адуу малыешни буляан абаба. Шамайе дахажа ябаһан мэргидэй Тогтоагай хүбүүд Худу Чулуун хоёр тэрэ забһарые тохёолдуулжа, албатан иргэнээ абажа зсэгэтээ ниилэхээр Баргужин түхүмэй зүг руу шэглэн хүдэлбэ. Тэрэ сагта ши: «Найманай Хүгсэү сабрагта эд хүрэнгэ, албата иргэдээ буляалгабаб. Хүбүүмни, дүрбэн хүлэг баатараа ябуулжа туһалыш даа» гэжэ гуйхашни, би шам шэнги элдэб юмэ һанангүй, дары Боорчи, Мухулай, Борохул, Чулуун дүрбэн хүлэг баатараа сэрэгтэй хамта эльгээгэ бэлэйб. Минии дүрбэн хүлэг баатарай ошохын урда Улаан хос гэдэг газар Сэнгүм байлдажа байгаад моринойнгоо гуяые шархатуулжа баригдахаяа байтарнь, минии дүрбэн хүлэг баатар хүрэлсэн ошожо Сэнгүмые абараад, албатад, хүрэнгэ зөөри, эхэнэр, хүбүүдыень абаржа үгэбэ. Тэрэ сагта хан эсэгэ ши бэшэржэ хэлээлши: «Хүбүүн Тэмүүжин, дүрбэн хүлэг баатараа ябуулжа, минии алдагдаха дүтэлһэн уласые абаржа үгэбэ» гээ бэлэйлши.

Одоо хан эсэгэмни, би ямар хэрэгээр буруутажа, шинии уурые хүргээбиб? Иигэжэ буруушаан сүхалдаһан ушараа Хубарихури Итүргэн хоёр элшые томилон ерүүлжэ хэлыт даа. Эдэ хоёрые ябуулаагүй һаа ондоо хүниешье болоно» гэжэ эльгээбэ.

§ 178. Ван хан энэ үгыень соносоод хэлэбэ: «Ай халаг,
 һайн хүбүүһнээ һалажа,
 һайхан түрээ гутаабаб.
 Эрхим хүбүүһнээ хахасажа,
 Эбдэрхэ үйлэ хэбэб».

гэжэ гэмшэжэ хэлэбэ: «Одоо хүбүүн Тэмүүжиндээ муу сэдхэхэбэл, энэ мэтээр шуһаа урадхая» гэжэ тангариглажа, шэгшии хурганайнгаа үндэгые хутагаар хадхажа, шуһыень һабируулжа, багахан һабада хэжэ, «Хүбүүндэмни үгэ» гэжэ эльгээбэ.

§ 179. Баһа Чингис хаанай Жамууха андада хэлүүлһэниинь: «Харатай муу сэдхэхэлээр хан эсэгэһэмни хахасуулбалши. Бидэ хоёрой хэн эртэ бодоһомнай хан эсэгын хүхэ хундагаар айраг уудаг бэлэй. Имагта би урда бодожо уудаг байһан тула ши атаархаһан бээш. Одоо ши хан эсэгын хүхэ хундагаар шадаха соогоо уугаарай. Ши хэды шэнээн хороохобши» гэжэ эльгээбэ. (Чингис бага һаһандаа Ван ханай гэртэ байһанаа дурдажа байгаа бололтой). Баһа Чингис хаан Алтан Хучар хоёрто хэлүүлһэниинь: «Та хоёр намайе тэбшэжэ шууд урбаха гэбэ гүт? Мэхэлэн урбаха гэбэ гүт? Хучар шамайе Нэгүн тайжын хүбүүн хадашни, «Ши хан боло» гэжэ бидэнэй хэлэхэдэ ши болоогүйш: Алтан шинии эсэгэ Хутула хан бидэ бүхэниие захиржа ябахадань, ши мэдэлсэжэ байһан тула Алтан шамайе хан боло гэнэмнай, ши баһа зүбшөөрөөгүйш. Бардан баатарай хүбүүдһээ ахамад үеын хүнүүд болохо тула Сача Тайчу хоёрые хан бологты гэжэ би ядабаб. (Тэдэ хоёр баһа зүбшөөрөөгүй). Таанарай алинайтайһые хан болохогүй тула би таанарта үргэмжэлэгдөөд захиржа ябабаб. Танай хан болоо һаа би

Үрсэхэ дайнай болоходо
 Үмэнэнь түрүүлжэ ябаад
 Үндэр хүхэ тэнгэриин
 Үршөөл хайрада хүртэжэ

Үнөөтэ дайсание дарабал,
 Үнгэтэй найхан үхидыень асаржа,
 Өөдэтэй найн моридыень олзолжо
 Үндэр эзэн тандаа бариха бэлэйб.
 Ойн гүрөөные абалха сагта
 Ойртуулжа шахажа үгэхэ бэлэйб.
 Хадын гүрөөные абалха сагта
 Хавьтуулжа шахажа үгэхэ бэлэйб.
 Гуунай гүрөөные абалха сагта
 Гуяынь ниилэтэр шахажа үгэхэ бэлэйб.
 Хээрын гүрөөные абалха сагта
 Хээлииень ниилэтэр шахажа үгэхэ бэлэйб.

Одоо таанар хан эсэгэдэмни үнэншөөр нүхэсэжэ ябагты. Таанарые бусажа магад гэдэг бэлэйб. Бэтэгэй дахин урбажа ошогты. Таанар Чаутхуриин (Чингистэ Алтан уласай Вангин чансангай үгээн соло. Энээн тухай 134-дугаар зүйлдэ үзэ) түрэлсадан бэшэ гүт. Гурбан мүрэнэй эхиндэ бусадые бү нютаглуулагты» тэжэ эльгээбэ.

§ 180. Баа Чингис хаан Тоорил дүүдээ хэлэ гэжэ хэлүүлбэ: «Шамаие дүү гэнэнэйм ушарынь: урда нэгэн сагта Тумбинай Чархай лянхуа хоёр байлдаанда ябаад Огда гэдэг богоолые барижа ерэнэн бэлэй. Огда богоолой хүбүүн Сүбэхэй богоол нэн. Сүбэхэй богоолой хүбүүн Хүхэчү-хирсаан, Хүхэчү-хирсаанай хүбүүн Ехэй-хонтагар. Ехэй-хонтагарай хүбүүн Тоорил ши, хэнэй уласые эзэлхэ нанаатай тиигэжэ билдагуушалан ябанаш? Минии уласые Алтан Хучар хоёр хэндэшье мэдүүлхэгүйнь лабтай бээ. Иимэ тула шамаие дүү гэжэ нэрлэнэб.

Элинсэгэй үеын
 Эшэтэй богоол шамда
 Эрхимлэжэ хэлэхэ үгэмни
 Энэ байна.
 Хулинсагай үеын
 Хубитай богоол шамда
 Хуурмаггүй хэлэхэ үгэмни
 Энэ байна» гэжэ эльгээбэ.

§ 181. Баа Чингис хаан Сэнгүм андада хэлэ гэжэ хэлүүлбэ: «Би эсэгийн дэгэлтэй түрэнэн хүбүүн нэм. Ши нюсэгэн түрэнэн хүбүүнши. Хан эсэгэ бидэ хоёрые нэгэн адли харадаг аад, Сэнгүм, ши атаархан хүндырүүлжэ, намайе үлдүүлээш. Одоо ши хан эсэгийн эльгые эмгэнүүлхэгүй, зүрхыень зүдэрөөхэгүй, үглөө үдэшэ орожо гаража, нанааень баясаажэ, сэдхэлыень нэргээжэ яба. Ши эртэнэй нанаанаа табингүй, хан эсэгийн амиды байтар хан болохо гэжэ эсэгийн сэдхэлые бэтэгэй зобоо. Сэнгүм анда, ши Билгээ бэхи Тодойн хоёрые элшэ болгожо намда эльгээ» гэжэ ябуулба. Баа хэлэбэ: «Намда хан эсэгэ, Сэнгүм анда, Жамууха анда, Алтан, Хучар, Ачиг-Ширүн, Хачиун тус бүрээ хоёр хүниие элшэ болгожо ерүүлэ» гэжэ Архай Хасар, Сүхэхай жэун хоёрто энэ үгыень сээжэлдүүлжэ эльгээбэ. Энэ үгые соносоод, Сэнгүм хэлэбэ: «наяхан минии эсэгые хюдагша үбгэн гэжэ хараажэ байһан аад, одоо найн зантай эсэгэ гэжэ дуудаха болобо. Баа намайе Тогтоа бөөгэй сартуул хониной нүүлые дахажа ябанан гэжэ муудхан хэлэжэ байһан аад, одоо намайе найн зантай анда гэхэ зэргээр магтаха болобо. Энэ үгын удхые би мэдэбэб. Байлдаа гэнэн үгэ байна. Энээндэ ямаршье татагалзаха зүйлгүй. Билгээ бэхи Тодойн хоёр агтаа таргалуулжа, байлдаанай тугые бодхогты» гэбэ. Тэндэньээ Архай Хасар бусажа хариһан ба Сүхэхай жэунэй эхэнэр, хүбүүд Ван ханай хүрээндэ байһан тула бусахаанаа зүрхэ алдажа тэндээ үлэбэ. Архай хүрээжэ ерээд, тэдэнэй үгые Чингис хаанда дуулгаба.

§ 182. Тэндэньээ Чингис хаан нүүжэ, Балжун нуурта ошожо бууба. Тэндэ бууһанайнь дараа горлосой Цоос-сагаан ерэжэ уулзаад, горлосууд дахажа оробо. Баһа Онгудай Алахур-дигидхуриһаа мянган эрье хони абаад, далимда Эргүнэ мүрэнэй оршондо нютагладаг араднаа булга, хэрмэ худалдан абажа ябаа сартаулай (Туркестанай) Хасан гэдэг хүн сагаан тэмээ унажа хонидоо туужа ерээд, Балжун нуурта уналжа байхадань, Чингис хаан тэрээнтэй уулзаба.

§ 183. Чингис хаанай Балжун нуурта буугаад байхада, Хасар өөрын эхэнэр ба Егү, Есүнхэй, Туху гурбан хүбүүдээ Ван ханай тэндэ орхижо, өөрөө хэдэн нүхэдтэй гаража, аха Чингисые бэдэржэ, Хараун жидунай нюруугаар хэсэжэ, оложо шадангүй, арһа шүрбэнь эдижэ ябаад, һая Чингис хаанда ерэжэ ниилэбэ.

Хасарай ерэхэтэй зэргэ Чингис хаан баясажа, Ван ханда дахин элшэ ябуулаа гэжэ зүблөө хэжэ, Жауридайн Халиудар, Урианханай Чахурхан хоёрые томилжо Ван хан эсэгэдэ Хасарай үгэ гэжэ хэлэхыень даалгаба:

«Хасар би танһаа һалажа
Хан аһаяа һанажа
Хайн бэдэрбэшье,
Харагдаха бараагүй,
Хайлан уйлабашье
Соностохо шэмээгүй,
Хаана ошоһыень мэдэхэгүй,
Ододые харан хоножо,
Орбон дэрлэн унтажа
(Гэргүй хоножо,
Дэрэгүй унтажа) байнаб.

Минии эхэнэр, хүбүүд, хан эсэгэ шинии тэндэ бии. Хэрбээ этигэмжэтэй хүниие эльгээбэлтнай, би хан эсэгэдээ ошохо бэлэйб» гэжэ хэлэг лэ гээд, баһа Халиудар, Чахурхан хоёрто хэлэбэ: «Таанарай ябахатай зэргэ бидэ хүдэлжэ, Хэрлэнэй Аргал хохидо ошожо буухабди. Таанар тэрээ руу бусажа ерэгты» гэжэ болзолдожо, Халиудар Чахурхан хоёрые ябуулаад, баһа Жорчидай Архай хоёрые түрүүшын тагнуул болгон эльгээжэ, дараань Чингис хаан өөнэдынхидөөрөө нүүжэ, Хэрлэнэй Аргал хохидо ерэжэ бууба.

§ 184. Халиудар Чахурхан хоёр Ван ханда хүрэжэ, Хасарай үгэ гэжэ дээрэхи үгые хэлэбэ. Тэрэ үедэ Ван хан алтан асар бодхоод хуримлажа байба. Халиудар Чахурхан хоёрой үгые соносоод, Ван хан хэлэбэ: «Тиимэ һаа Хасар ерэг. Этигэмжэтэ хүндэ Итүргэниие эльгээе» гэжэ ябуулба. Тэрэ Итүргэн Халиудар Чахурхан хоёртой хамта анхан болзоһон Аргал хохи гэдэг газар хүрэжэ ерээд, олон хүн малыень хаража Итүргэн элшэ һэжэглээд, һөөргөө зугадаба. Халиударай моринь хурдан тула дары гүйлгэжэ хүсөөшье һаа барижа шадангүй, урда хойнонь орожо ябана. Чахурханай моринь хашан тула хойноһоонь арай гэжэ һомоной хүрэхөөр газарта ерэжэ, Итүргэнэй алтан эмээлтэй хара моринойнь гуяын мяхые хойшоо танартар харбаба. Тиигээд Итүргэниие Халиудар Чахурхан хоёр барижа, Чингис хаанда асарба. Чингис хаан Итүргэнһээ юушье гэжэ асуубагүй. «Хасарта абаашагты» гэбэ. Хасарта абажа ошоходонь, Хасар Итүргэнтэй үгэшье хэлсэнгүй, доронь сабшажархиба.

§ 185. Халиудар Чахурхан хоёр Чингис хаанда хэлэбэ: «Ван хан һаана амар ажигшьегүй алтан тэрэм бодхоод, хуримлажа байба, Одоо яаража мордоод, һүниндөө бүшэжэ добтолоё» гэхэдэнь Чингис хаан энэ үгые зүбшөөжэ, Жорчидай Архай хоёрые тагнуул болгон түрүүн ябуулаад, удаадань бүгэдөөрөө һүниндөө шууд ябажа, Жэжээр үндэрэй Жэр хабшалай аманда Ван ханай байхада бүһэлэн абаба.

Гурбан нүни, гурбан үдэрэй туршада байлдаад, тэдэнэр буужа үгэбэ. Тиихэдэ Ван хан Сэнгүм хоёр үгы болошоён байба. нүни оргожо ошоһыень манайхид мэдээгүй. Иигэжэ байлдагшань Жүрхинэй Хадаг баатар байгаа бэлэй.

Хадаг баатар хүрэжэ ерээд хэлэбэ: «Өөрын хан баригдажа алуулхань гэжэ тэбшэжэ ядан, тэрэнэй амиие аршалхын тула гурбан үдэр, гурбан нүни байлдабабди. Одоо тэрэнни нэгэнтэ оргуулан гаргаан тула бидэ буужа үгэбэбди. Намайе үхүүлхэдэтнай хамаагүй. (Чингис хаанай хайрлан амиды үлдээгээ наа, тэрээндэ хүсээ үгэхэб» гэбэ. Чингис хаан Хадаг баатарай үгы зүбшөөжэ, зарлиг буулгаба: «Өөрын хан хүнөө орхихогүй, тэрэнэй амиие абархын түлөө байлдаһан эрые хэн буруушаахаб? Нүхэсэжэ болохо хүн байна гээд амиды үлдээжэ, Хадаг баатар ба Жүрхин обогой зуун хүниие Хуилдарай үхээнэй түлөө Хуилдарай эхэнэр, хүбүүдтэнь зарса болгожо үгэбэ.

Тэдээнһээ хүбүүн үрэ түрэбэлынь, Хуилдарай ураг садан хүрэтэр дахажа хүсээ үгэг. Үхин үрэ түрэбэлынь, эсэгэ, эхэнь өөрынгөө дураар худалдажа (хадамда үгэжэ) болохогүй. Тэдэнэй хүбүүд, үхид Хуилдарай эхэнэр, хүбүүдэй урда хойно зарагдажа ябаг» гэжэ зарлиг буулгаба. Хуилдар сэсэн хамаһаа урид ама нээжэ шударга үгээ хэлээн тулань Чингис хаан: «Хуилдарай зүдхээнэй түлөө тэрэнэй үрэ саданай дундаһаа үншэрэгшэдые тэдхэжэ, хэшэгһээ хүртээжэ ябая» гэжэ зарлиг буулгаба.

VII. Ван ханай нүнөөгдэһэниинь

§ 186. Хэрэйд эрхэтэниие доройтуулан, хэдэн тээшэнь хубаажа байба. нүлдэтэй обогой Тахай баатарай зарса болгожо нэгэ зуун жүрхиниие үгэбэ. Баһа Ван ханай дүү Жаха-хамбын хоёр үхинтэй байһаниинь эгэшэ Ибагыень Чингис хаан өөрөө абажа, Сорхагтаниинь хүбүүн Толуйдаа үгэбэ. Иимэ тула Жаха-хамбын үмсын иргэдые абаагүй. Харин Жаха-хамбые тэргын нүгөө арал мэтэ намда туһа хэжэ яба гэжэ хайралан үршөөбэ.

§ 187. Баһа Чингис хаан Ван ханай нуудаг алтан асар, хэрэглэдэг алтан забьяа, аяга ба харгалзажа хаража ябаһан уладыень, тэрэнэй хажуудаа абажа ябадаг хэрэйд сүмые Бадай Хишилиг хоёрто олгожо:

«Хубидаа заража
Хундагаа барюулжа,
Хормоонгоо зүүлгэжэ
Ураг удамдаа хүрэтэр
Урта удаан жаргагты.
Алалдаха дайнда ябажа
Абаһан олзоёо бултыень
Аминдаа ашаглажа байгты.
Ан абада ябажа
Алаһан гүрөөһээ бултыень
Хубидаа хэрэглэжэ байгты»,— гээд

Чингис хаан баһа зарлиг буулгаба: «Бадай Хишилиг хоёр минии амиие абаржа туһа хүргэһэнийн ашаар мүнхэ тэнгэридэ үршөөгдэжэ, хэрэйд уласые доройтуулжа, үндэр нуурида хүрэбэб. Мүнөөшье, ерээдүйдэшье ураг садан хүрэтэрөө минии нууриие залгамжалагшад энэ хоёрой хүргэһэн туһые хээээшье һанажа ябаг лэ» гэжэ зарлиг буулгаба.

Хэрэйд уласые эзэлжэ
Хэндэшье дутаангүй
Хэһэглэжэ хубаажа абаба.
Түмэн түбэгэниие номгодхожо
Түүниие бүрин таһашажа

Түгээн хубааж орхибо.
 Олон дунгайдые даража
 Орой болохын үмэнэ
 Отолон хубааж абаба.
 Шуна урасхаха дуратай
 Суута жүрхин обогые
 Сугаарнь хубааж эзэлбэ.

Хэрэйд иргэниие хүнөөжэ, тэрэ үбэл Абжиа хүдгэр гэдэг газар үбэлжэбэ.

§ 188. Ван хан Сэнгүм хоёр зугадажа гараад Дидиг сахалын Нэхүн ус гэдэг газар Ван хан ангажа уһан дээрэ ошоод, найманай харуулай Хорисүбэчи гэжэ хүнтэй тохёолдобо. Хорисүбэчидэ «Би Ван хан гээшэб» гэжэ хэлэхэдэнь тэрэ таяшьегүй, үнэмшөөшьегүй, Ван ханиие барижа абаад алаба. Сэнгүм Дидиг сахалын Нэхүн уһан дээрэ ошонгүй, тойроод гараба. Сүл газарта уһа бэдэржэ ябатараа, хэдэн хуланай илаанархан зогсожо байһые хараад, Сэнгүм моринһоо буужа, мориёо агташа Хүхэчүдэ барюулаад, хуланиие маряжа ошобо. Сэнгүм, агташа Хүхэчү, Хүхэчүгэй эхэнэр гурбан ябаһан байгаа. Гэтэр агташа Хүхэчү Сэнгүмэй мориие хүтэлөөд бусан хатархадань, тэрэнэй һамган хэлэбэ:

«Алтатайе үмдэхэдөө,
 Амтатайе эдихэдээ
 Амараг Хүхэчүмни гэжэ хайрлажа,
 Аһан шадалаараа ябаалби.
 Харин одоо ши
 Хан Сэнгүмые орхижо
 Хаяжа зугадаба гүш?— гэжэ

гээгдэхээ забдахадань, Хүхэчү хэлэбэ: «Ши Сэнгүмэй эхэнэр болохо гээ гүш?» гэбэ. Тиэхэдэнь һамганиинь хэлэбэ: «Ши намайе нохой шэнги эшэгүүригүй амитан гэхэшни гү? Ши алтан хундагыень орхиш. Ядахадаа уһа ууха һабатай үлдэг лэ» гэбэ. Хүхэчү алтан хундагыень хойшонь хаяад хатарган ошобо. Агташа Хүхэчү бусажа ерээд, Чингис хаанда ошожо: «Сэнгүмые тиигэжэ хооһон талада ябаган хаяад ерээбэ» гэжэ тэрэ ярилсаһан үгээ бүрин айладхахадань, Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Гансахан эхэнэрэйн амиие үршөөе. Нүгөө агташа Хүхэчү хан эзэнэ хаяжа ерээ, арайшье этигэжэ болохогүй хүн» гэжэ сабшажа алаба, (Сэнгүм Ашиг балгааны дайража, Түбэд орондо хүрээд һуужа байһан болобошье, нютагай арадта хабшагдаад, зугадажа гараад Кашгарта ерээбэ. Тэндэхиин ноён Келж Сэнгүмые барижа алаһан ба эхэнэр, хүүгэдыень Чингис хаанда хургэжэ үгэбэ гэдэг үгэ байдаг. Рашид Эд-дин).

§ 189. Найманай Таян ханай эхэ Гүрбэсү хэлэбэ: «Ван хан эртэнэй ехэ хан бэлэй. Толгойень асарагты. Хэрбээ мүн байгаа һаань, бидэ тахихабди» гэжэ Хорисүбэчидэ элшэ эльгээн, Ван ханай толгойе отолжо асаруулаад, сохом мүн байхадань сагаан олбог дээрэ оршуулжа, эдеэ шүүһэ үргэн, бэрээдээр хүндэлүүлжэ, хуур хуурдуулжа, хундага үргүүлжэ тахиба. Тиигэжэ тахижа байтарнь, тэрэ толгой хүнүүдэй энеэхэдэ энеэбэ гэжэ Таян хан эбүүрхэжэ, хэмхэлэн гэшхүүлбэ. Иихэдэнь Хүгсэү сабраг хэлэбэ: «Үхэһэн ханай толгойе отолжо асараад, хэмхэлжэ хаяжа яажа болохоб? Манайхинай нохой муухайгаар улин хусаха болобо. Урда Инанча Билгээ ханай хэлэһэниинь:

«Эрэ минии үтэлһэн хойно
 Эхэнэрэймни залуу байхада,
 Эрхэ тэнгэриин ашаар
 Энэ Таян түрөө бэлэй.
 Торогор сэхэ бэетэй
 Тормогор боро хүбүүмни

Арад доодо олоноо
 Абаржа захиржа шадаха болобо гү»
 гэжз байгаа бэлэй. Одоо
 Хара нохой муу ёроор хусаха болобо.
 Хатан Гүрбэсү
 Хамаг хэрэгий мэдэхэ болобо.
 Хан Таян ши
 Халшарха зөөлэн хүн байнаш.

Ан гүрөөл хэхэнээ бэшэ мэдэхэ эрдэм шадалгүй ха юмши» гэхэдэнь, Таян хан хэлэбэ: «Зүүн зүгэй үсөөхэн монгол омоглон загнаад байха болобо. Эртэнэй уг гарбалтай Ван ханиие элдэбээр айлган зугадаажа, мэнэ наяхан үхүүлбэ. Тиигээд тэдэнэр бүгэдые эзэлэн, хаан болохо наанаатай гү? Тэнгэриие улам гэгээн гэрэлтэй болгохын тула нара нара хоёр байдаг бээ. Гэтэр газар дээрэ хоёр хан байжа яажа болохоб (газар дээрэ юунэй тула хоёр хан байха хэрэгтэйб?). Одоо тэдэ хэдэн монголые эзэлжэ абажа ерээ» гэбэ. Тиихэдэнь эхэ Гүрбэсү хэлэбэ: «Юу хэхэб?

Тэдэнэй монголшууд
 Ханхалха муу үнэртэй,

Хара муухай хубсаһатай тула асаржа юу хэхэб? Холохон байбал дээрэ бээ. Гансахан шэлэмэл найн үхид бэрээдыень асараад, гар хүлынь угаалгабал, үнеэ, хони наалгажа болохо аа гү» гэхэдэнь, Таян хан хэлэбэ: «Тэдэнэй ямаршые наа хамаагүй, бидэ Монголдо ошожо хормоонго наадагыень хуряан абажа ерээ (эзэлэн асарая)» гэбэ.

§ 190. Эдэ үгыень соносоод, Хүгсэү сабраг баатар хэлэбэ: «Та хэтэрхэй ехэ үгэ хэлэжэ байнат. Аяа Торлог хамни иигэжэ болохо юм гү? Болигты» гэжэ Хүгсэү сабраг хэды идхабашые, үгыень сонособогүй. Торбиташ нэрэтэ элшые онгуд аймагай Алахуш-дигидхурида томилон ябуулжа хэлүүльэниинь: «Энэ зүүн зүгэй үсөөхэн монгол доромжолон загнаха болобо. Ши баруун гар боложо мордо. Би эндэнь хамнажа, хоюулаа тэрэ хэдэн монголой хормоонгые буляан абая» гэжэ эльгээбэ. Тэрэ үгэдэнь Алахуш-дигидхури хэлэбэ: «Би шинии баруун гар боложо шадахагүйб» гэжэ ябуулаад, Ю-Хунан нэрэтэй элшээ заража, Чингис хаанда хэлүүльэниинь: Найманай Таян хан шинии хормоонгые буляажа абая. Намайе баруун гар боло гэхэдэнь, би зүбшөөгөөгүйб. Одоо би шамайе болгоомжолог гэжэ энэ ушарые мэдэжэ эльгээбэ. Тэрэ үедэ Чингис хаан Тэмээн хээр гэдэг газар аба хэжэ байгаа. Түлхинчүүд гэдэг газарые хүрээлэн агнажа байхадань, Алахуш-дигидхуриин ябуулан элшэ Ю-Хунан ерээжэ мэдээ хүргэбэ. Энэ мэдээеэ соносоод, мүн абын газар «Яалтайб?» гэжэ зүблөө хэхэдэнь, олон хүн хэлэбэ: «Бидэнэй агта туранхай байна. Одоо яахашые аргагүй. Намар агтынгаа таргалһан хойно байлдая» гэбэ. Отчигин ноён хэлэбэ: «Агтые туранхай гэжэ шалтагаан барижа яажа болохоб. Минии морид тарган байна. Иимэ мэдээ дуулаад, зүгөөр нуужа болохо гү? (Нэгэнтэ иимэ мэдээ соносоён тула байлдахаар мордоё. Хүдэлэнгүй нуужа байгаад Таян ханда абтаа наа, энэ газарай монголшууд Таян ханда эзэлэгдээ гэнэн муу нэрэ үлдэхэ бэшэ гү. Байлдаһанай нүүлээр тэдэ диилэхэ гү, бидэ диилэхэ гү, юунэй болохые ганса мүнхэ тэнгэри мэдэхэ». Рашид Эд-днн) гэбэ. Бэлгүтэй ноён хэлэбэ:

«Амиды ябажа байтараа,
 Алтан хормоонгоо алдабал,
 Амиды ябананай хэрэг юуб?
 Номо номоёо бариһаар,
 наадаг хормоонгоо дэрлэнээр
 Янаа хээрэ орхихоноо
 Эрхим найн үхэл
 Эрэ хүндэ байха аал?

Ара Найман улас
 Агуу ехэ нютагтай,
 Арад иргэн олонтой,
 Адуу мал баялигтай гэжэ
 Ехэ нүр бадаруулан
 Иимэ үгэ хэлэжэ байна.
 Харин энэ далимда
 Халдажа бидэ ошобол,
 Нютаг уныень эзэлжэ,
 Номо номыень буляахада,
 Бэрхэ бэшэ:
 Одоо бидэнэй добтолон оробол,
 Олон адуугаа хуряжа амжахагүй,
 Орхёод зугадажа магад бэшэ гү?
 Ордон гэрээ ашажа шадахагүй,
 Хаяад зайлахань лабтай бэшэ гү?
 Олон харьяата арадын
 Ой тайгада шургажа
 Оьолтон намуурха бэээ.
 Одоо иимэ үгыё соносооор байжа
 Огто миин үнгэрүүлжэ болохогүй,
 Олон ниитээрээ байлдахаар мордоё» гэбэ.

§ 191. Бэлгүтэй ноёной энэ үгыё Чингис хаан зүбшөөжэ, абаана бусаад Абжиа Хүдгэрнээ нүүжэ, Халха голой Ор Нугын хэлтэгы хада гэдэг газар буугаад, сэрэг арадаа бүридхэн тоолобо. Чингис хаан сэрэгээ хубаарилжа, мянганай ноён, зуунай ноён, арбанай ноён ба (түрүүлэн захирха ехэ) чэрбинэрыё томилбо. Додай чэрби, Доголхү чэрби, Оэлэн чэрби, Толун чэрби, Бучаран чэрби, Сүйхэтү чэрби, эдэ зургаан чэрби түшэмэлыё тэндэ томилбо. Сэрэгүүдээ арбан, зуун, мянган болгон хубаарилжа, баа наян хэбтүүл (нүниинь манааша), далан торгууд (торгон сэрэг), хишигтэниие (ээлжын харгалзагша) тусхайлан томилжо, энээндэ мянганай ноёд, зуунай ноёдой хүбүүд дүүнэр соооо ба сүлөөтэ иргэнэй хүбүүд доторноо эрдэм шадалтай, бэе тэнхээ найтайень илгажа оруулба. Чингис хаан тэндэ Архай Хасарыё үршөөн тодорхойлжо: «Мянган найн баатарыё шэлэжэ абаг! Байлдаха үдэр урдани ябажа байг! Юрын үдэр намда дүтэ хишигтэн боложо ябаг!» гэжэ зарлиг буулгаба. Баа «Далан торгуудыё Оэлэн чэрби ахалжа ябаг! Худас-халчантай зүблэжэ ябаг!» гэбэ.

§ 192. Баа Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Хорчин (номо, номо агсагшад), торгууд, хишигтэн, буурч (тогоошо), хаалгаша, агташанар үдэр бүри ээлжэлэн нэргылхэ, хамгаалха ажалыё гүйсэдхэжэ байгаад, энэ үүргээ нара шэнгэхын урда хэбтүүлэй хүнүүдтэ шэлжүүлжэ, өөһэдөө агтада гаража хоног! Хэбтүүлэй хүнүүд нүни ээлжээр үүдэндэ зогсожо, гэрыё тойрожо манажа байг! Хорчин, торгууд бидэниие үглөөнэй хоол эдихэтэй зэргэ ерэжэ хэбтүүлэй хүнүүднээ үүргыень хүлээн абажа, урдын ёһоор нууряа эзэлжэ харгалзажа сахижа ябаг! Гурбан үдэр, гурбан нүни жасаалан ябажа дуунаад, гурбан нүни (амаржа) хоног! Хорчингууд хэбтүүлэй үүргыё гүйсэдхэжэ нолижо ябаг!» гэжэ зарлиг буулгаба. Тийгээд сэрэгүүдээ мянга мянгаар хубаарилжа дуунаад, чэрби ноёдыё томилжо, наян хэбтүүл, далан торгууд, хишигтэниие томилжо, Архай Хасарыё шэлэмэл баатарнуудай дарга болгожо, Халха голой Ор Нугын хэлтэгы хада гэдэг газарнаа Найман уластай байлдахаар мордобо. (Тэрэ үедэ мэргидэй Тогтоа, хэрэйд аймагай ноёдой нэгэн, зугадажа ерэхэн Алан тайжа, Хутуг бэхээр толгойдуульһан ойрод аймаг, жажардай обогой

Жамууха, дүрбэн татаар, хатахин, салжиуд аймагууд бултадаа Наймантай нэгэдэнэн байба. Рашид Эд-дин).

§ 193. Хулгана жэлэй (1204 он) зунай түрүүшын нарын арбан зургаанай улаан тэргэд үдэр тугаа тахижа мордоод, Зэбэ Хубилай хоёрые Хэрлэн өөдэ тагнуул болгожо ябуулба. Тэрэ хоёр ябажа, Саарь хээртэ хүрэжэ, Ханхарханай (Хангай-ханай) эхин дээрэ байһан найманай харуултай ушарба. Тэдэ харилсан тулалдажа байгаад, найманай харуулда манай харуул, эмээлтэй эсэнхэй наарал мориёо абтаба. Найманай харуул тэрэ мориёе барижа абаад, «Монголой агта туранхай байна» гэлдэбэ. Манай ехэ сэрэг Саарь хээртэ хүрэжэ буугаад, «Одоо яхахб?» гэжэ хэлсээн болоходо, Додай чэрби Чингис хаанда дурадхан айладхаһаниинь: «Бидэнэй сэрэг үсөөн муртөө замдаа шалажа ядарба. Иимэнээ эндээ баахан наатажа, агтаяа садхая. Саарь хээрээр таран буужа, амиды хүн бүхэн табан анги гал түлижэ, галаар нүр бадаруулая. Найманайхид олон гэжэ хараха болоно. Гэбэшье тэдэнэй ханиинь гэрнээ гаража үзөөгүй эрхэ хүн гэнэ. Бидэнэй галаар нүрдүүлэн тэдэниие төөрүүлжэ байха забһарта бидэнэй агта садаха бээ. Агтынгаа амаржа садахатай адли найманай харуулые дайража гол хүсэндэнь хүрэтэр түрижэ оруулаад, тэдэнэй тулгардан тэбдэхэ намбаандань байлдажа оробол болохо гү?» гэжэ дурадхахадань, энэ үгые зүбшөөжэ Чингис хаан зарлиг буулгаба. «Тиимэ нэн хойнонь гал олоор түлигты» гэжэ сэрэгүүдтээ захиралта үгэбэ. Сэрэгүүд Саарь хээртэ таража буугаад амиды хүн бүри табан түүдэг гал түлибэ. Найманай харуул Ханхарханай оройһоо нүни олон гал хаража: «Монгол үсөөн гэнэн бэшэ аалди? Одо мүшэднөө олон гал носожо байна» гэжэ Таян ханда үнөөхи бариһан муу эмээлтэй наарал мориёе хүргүүлбэ. Баһа Таян ханда мэдээ дуулгаһаниинь: «Монголой сэрэгүүд Саарь хээрэе дүүрэтэр буугаа. Үдэр бүри үерэй уһан шэнги нэмэн ерэжэ байһан шэнги. Одо мүшэднөө олон гал носожо байна. (Үдэртөө үндэр уулада гаража байдаг болобо гү? нүниндөө талада одо мүшэд мэтэ олон гал носоожо байна») гэжэ эльгээбэ.

§ 194. Харуулай энэ мэдээ ерэхэдэ, Таян хан Хангайн Хачир усанда байба. Таян хан энэ мэдээ абаад Хүчүлүг хан хүбүүндэ захяа хэлэжэ эльгээбэ. «Монголой агта туранхай ха юм. Одо мүшэднөө олон гал носожо байна гэнэ. Монгол олон байгаа. Одоо бидэ:

Хара муу найн Монголтой
Хадхалдажа нэгэтэ эхилбэл,
Хахасахада бэрхэ болоно.
Хасарынь хадхажа байбашье,
Хараһан нюдөө сабшадаггүй,
Хара шуһаа урадхажа байбашье,
Харижа огто бусадаггүй
Хатуужал ехэтэй монголтой
Хамаагүй байлдажа болохогүй.

Одоо Монголой агта туранхай байна. Бидэ улсаа Алтай дабуулан абаашажа, сэрэгээ заһасагаажа, монголшуудые дуудан даллажа, Алтайн үлгы хүрэтэр дахуулан шэрэгдүүлжэ абаашаа наа, бидэнэй агта тарган тула тамиртай садхалан үлдэнэ. Монголой агта улам туража ядарха болоно. Тэрэ үедэ бидэ урдаһаань добтолон ороё» гэжэ эльгээбэ. Тэрэ үгые соносоод Хүчүлүг хан хэлэбэ: «Таян хан баһа муу найн эхэнэр мэтэ зүрхэ алдажа, иимэ үгэ хэлээл даа. Монголшууд хаанаһаа олон байха юм? Монголой олониинь Жамуухые дахажа эндэ бидэнтэй байна.

Жэрмэнэн эмын шээхэ газарһаа
Холо ябаагүй, :
Жэжэ тугалай бэлшэхэ газарһаа
Гаража үзөөгүй

Эмэ Таян зүрхэ алдажа
Энэ үгэ хэлээ» гэжэ
Эсэгэ Таян ханиие
Элдэбээр дайран доромжолжо
Элшэ хүнөө зльгээбэ.

«Эмэ» гэхэ зэргын доромжолон хараанан үгыень соносоод, Таян хан хэлэбэ:

«Хүчүлүг хүбүүн шинии
Хүсэрхэхэ бардамнаха ехэ болобошье,
Хүрэлсэн алалсаха сагта
Хүнөө урда шантарха байхаш.
Тэрэ ехэ омогоо
Тэрс дайсанда гарганайш
Тэмсэжэ нэгэнтэ эхилбэл
Миил налаха аргагүй» гэбэ.

Тэрэ үгыень соносоод, Таян ханай удаадахи ехэ ноён Хорису-бэчи хэлэбэ:

«Инанча Билгээ хан эсэгэшни
Адли зэргын дайсанда
Араа үзүүлжэ ябаагүй,
Алалдаха тулалдаха үдэртэ
Агтаа сухарюулжа үзөөгүй

бэлэй. Мүнөө ши юундэ маргаашын түлөө зүрхэ алданаш. Шинии иигэжэ зүрхөө шантархые мэдээ наа, шинии хатан эхэ Гүрбэсье асаржа сэрэг захируулхамнай бэшэ аал! Хөөрхэй Хүгсэү сабраг баатар үтэлөөд сэрэгэй цааз нуларба. Монголой ээлжэ болохонь бэээ. Бидэ диилдэхэ хабди. Ай, торлог Таян, ши бирагүй хүн байнаш» гээд хормоонгоо дэлдэжэ, нүгөө тээшээ хатаруулан ошобо.

§ 195. Тэрээндэнь Таян хан ехээр уурлажа хэлэбэ: «Үхэхэ амин, зобохо бэе булта нэгэн адли бэээ. Тиимэ хадань хадхалдая» гэжэ Хачир усаннаа хүдэлжэ, Тамир руу ябаад, Орхониие гаталжа, Наху гүнэй зүүн хормойе дайран, Цахир могод гэдэг газар хүрэхэ ерэхэ. Тиихэдэнь Чингис хаанай харуул хаража, «Найман хүрэхэ ерэхэ» гэнэн мэдээ хүргэбэ. Тэрэниие соносоод, Чингис Хаан зарлиг буулгаба: «Олонһоо олон гарза гарана. Үсөөнөө үсөөн гарза гарана» гээд урдаһаань морилжо, тэдэнэй харуулые намнаад сэрэгээ заһажа:

«Харганын дундуур
Хадхалдан байлдажа,
Нуурай хүбөөгөөр
Нюдаралдажа сүмэрэн ороё» гэбэ.

Тиигээд Чингис хаан өөрөө түрүүлэн ябажа, Хасарта гол хүсээ захируулба. Отчигин ноёноор бэлэн байлгаха агтые захируулба. Найманууд Цахир могодһоо бусажа, Наху гүнэй үбэр уулын хормой хушан байба. Тиигээд найманай харуулые бидэнэй харуул үлдэжэ, Наху гүнэй үбэртэ байгаа гол хүсэндэнь хүрэхэ ошобо. Энэниие Таян хан хаража, наймантай хамта байлдахаар ерэнэн Жамуухаһаа асууба: «Тэрэ нүрэг хониндо орожо, хотондонь хүрэтэр намнажа ябаа шоно мэтэ добтологшо ямар хүнүүд бэ?» Урдаһаань Жамууха хэлэбэ: «Тэмүүжин андамни дүрбэн нохойе хүнэй мяхаар тэжээжэ, гэнжэдэ уяад байдаг бэлэй. Одоо манай харуулые түрижэ ерэгшэд тэрэ дүрбэн нохой бэээ.

Шэрэм түмэр магнайтай,
Шивээ хурса хэлэтэй,
Ган түмэр зүрхэтэй,
Гадаһа нүүшэн хушуутай
Галзуу дүрбэн нохой,
Түмэн амитаниие хюдахаар
Түмэр гэнжэһээ мултаржа,

Шууд барижа эдихээр
 Шунахай шүлэньөө набируулан ерэбэ.
 Шүүдэрээр унда хэжэ,
 Шүлһөөр хоол хэжэ,
 налхяар унаа хэжэ,
 наадагаар нүхэр хэжэ ябадаг
 Зэбэ, Хубилай түрүүтэй,
 Зэлмэ, Сүбээдэй дахуултай
 Тэмүүжин андын тэжээһэн
 Тэрэ дүрбэн ноход
 Тэмүүлэн хүрэхэ ерэбэ» гэбэ.

Таян хан хэлэбэ: «Тиимэ наань тэрэ муу найн амитадһаа холо байя» гээд хойшоо сухарижа, уула өөдэ үгсэбэ. Баһа тэдэнэй хойноһоо харайлган дүүлин ябаа хүнүүдые хаража, Таян хан Жамуухаһаа асууба:

«Эртэ табиһан унаганай
 Эхын нүү хүхэжэ
 Эрхэлэн дабхин наадаха мэтэ,
 Эршэлэн хүрэхэ ябаа
 Энэ хэдэн хүниие
 Эрхим Жамууха мэдэхэ гүт?» гэхэдэнь,

Жамууха хэлэбэ:

«Зэбсэгтэ эрые айлгажа
 Зэбэ тоногыень буляадаг,
 Илдэтэ эрые нисаажэ,
 Үлүү дутууе буляадаг
 Эдитэ урууд, мангуднар бэээ.
 Баатар зоригто тэдэ
 Байлдаан болохо ойротоһондо
 Баярлан харайжа ябана» гэбэ.

Тэндэһээ Таян хан хэлэбэ: «Тиимэ наань тэдэ муу найһаа холо байя» гэжэ баһа сухарин уула өөдэ абирба. «Баһа тэдэнэй хойноһоо үлэдэһэн шубуу мэтэ үрбэлзэн хүрбэлзэн ерэгшэд хэд бэ?» гэжэ Таян ханай асуухада, Жамууха иимэ харюу үгэбэ:

«Тэрэ хойноһоо ерэгшэнь
 Тэмүүжин анда мүн байна.
 Хан Тэмүүжин тэрэ
 Хамаг бээдээ баран
 Шүбэгэ хадхаха зайгүй
 Шүргэ түмэр үмдэжэ,
 Зүү шэбэхэ забһаргүй
 Зүймэл хуяг үмдэжэ,
 Үлэдэһэн шубуун мэтэ
 Үрбэлзэн хүрбэлзэн ябана.
 Уурлаһан араатан мэтэ
 Урагшаа дүүлин яарана.

Найман аймаг таанар Монголые үзэн сасуу эшэгэнэй годошые үлээнгүй иишэ тишэнь хубаажэ эзэлнэ гэдэг байһан бэшэ гүт? Одоо таанар үзэгты» гэбэ. Энэ үгые соносоод Таян хан хэлэбэ: «Ай, тиимэ юм наань, энэ уулын аман өөдэ баһа абирая» гэжэ уула үгсэжэ нилээд ябаад, Таян хан Жамуухаһаа асууба: «Баһа тэрэ хойноһоонь ерэхэ ябаа нүхэр амитан хэн бэ? гэхэдэнь, Жамууха хэлэбэ:

«Хүндэтэ Оэлүн хатанай
 Хүнэй мяхаар тэжээһэн
 Хүсэтэ Хасар гэдэг

Хүбүүнийн тэрэ мүн.
 Гурбан бухаар зүдхүүлбэшье
 Гунхахагүй хүсэтэй,
 Гунжан үнеэе эдибэшье
 Садахагүй ходоодотой,
 Хэдэн алда бээдээ
 Хэлхээ хуяг үмдэнэн
 Хэрзэги дошхон Хасар
 Хэн бүхэниие эдихээр зүдхэнэ!
 Хормоонго наадагтай хүниие
 Хобхо татаад залгихадань,
 Хомхой тэрэ Хасарай
 Хоолойдонь тородоггүй гэнэ.
 Амиды хүниие бүхэлээр
 Абажа шүүрээд залгихадань,
 Аюулта тэрэ гайхалай
 Амандань тээглэхэгүй гэнэ.
 Уурынь ехээр хүрэжэ
 Урдахи номоёо шүүрэжэ,
 Ухасхийн харбахадань,
 Уулын саадахи хүнүүдшье
 Тэрэ номондонь оногдожо,
 Тэсэхэ аргагүй үхэдэг.
 Хилэнгынь ехээр хүрэжэ
 Хиидэдэг номоёо шүүрэжэ
 Хии тала руу харбахадань,
 Хярын саадахи хүнүүдшье
 Хиргаха тэрэ номондонь
 Хюдагдажа олоороо үхэнэ.
 Ехээр дэлижэ харбабал
 Юнэн зуун алда газар харбадаг.
 Татуу дэлижэ харбабал
 Табан зуун алда газар харбадаг.
 Хүнтэй адли хүн бэшэ,
 Хүниие эдихэ мангас.
 Хүсэтэ Хасар тэрэ
 Хүрэжэ ерэжэ ябана»

гэхэдэнь, Таян хан хэлэбэ: «Тиимэ наань үндэр уулада хоргодоё, дээшээ аная» гэжэ уула өөдэ улам абирба. Баана Таян хан Жамуухаана асууба: «Тэрэнэй хойно ерэжэ ябааша хэн бэ?» гэхэдэнь,

Жамууха хэлэбэ:

«Оэлүн эхын одхон хүбүүн
 Үнөөхи Отчигин тэрэ мүн.
 Эрхэдээ шатаһан ушарһаа
 Эртэ унтадаг болобошье,
 Эрэлхэг зоригтой хүн.
 Одхон хүбүүн ушарһаа
 Орой бододог болобошье,
 Омог шадалтай эрэ.
 Байлдаан үймөөн болоходо
 Байрадаа хосордоггүй
 Баатар Отчигин тэрэ ябана» гэхэдэнь,

«Тиимэ наань уулын орьёл дээрэ гарая» гэжэ Таян хан хэлэбэ.

§ 196. Жамууха Таян ханда иимэ үгэ хэлээд, найманһаа хахасан һалажа, Чингис хаанда хүниие ябуулжа хэлүүлһэниинь:

«Таян хан шамһаа айжа
Тайга руу шургажа оробо.
Ухаа алдатараа айгаад тэрэ
Уулада хоргодон абиржа байна.
Тэмүүжин, ши хатуужажа хэшээ.
Тэдэ һандаран зугадажа байна.
Эдээнэй шарайе ажаглан харахада,
Эсэргүүсэхэ шадалгүй болонхой.

Би нүхэдтээ хамта найманһаа хахасабаб» гэжэ эльгээбэ. Чингис хаан наранай орой болохо хирэдэ Наху гүнэй уулые бүһэлжэ абаад хонобо. Тэрэ һүни найманууд буруулан зугадаха гээд, Наху гүнэй уула дээрэнээ халтиран унажа, бутаран нураһан түлээн мэтэ бэе бээ даралсажа яһаа хэмхэрэн үхэбэ. Маргаашань Таян ханиие муудхаажа бариба. (Таян хан хүндөөр шархатаһан тула дары үхэбэ. Рашид Эд-дин). Хүчүлүг хан амяараа байһан тула үсөөн хүнтэй хамта зугадажа, Тамир гол хүрэжэ, нэхэнэн сэрэгтэ хүсэгдөөд, хүрээ бүхэлэлтэ барижа байлдаһан болобошье, баһа тэсэжэ шадангүй, саашаа зугадажа (Буйруг хан абгадаа) ошобо. Найманай улас иргэниие Алтайн үлгүдэ хүсэжэ бултыень эрхэдээ оруулжа абаба. (Жамууха баруун зүг руу тэрьедэбэ). Жамуухые дахажа ябаһан жадаран, хатахин, салжиуд, дүрбэн, тайчууд, хонгирад түрүүтэй аймагууд тэндэ Чингис хаанда ниилэжэ оробо. Таянай эхэ Гүрбэсү хатаниие Чингис хаан асаруулжа хэлэбэ: «Ши монгол хүниие муухай үнэртэй гэдэг бэлэй гүш? Ши одоо юундэ ерээбши?» гэжэ тэрэниие Чингис хаан өөрөө абаа һэн. (Таянай аймагай нэгэ хүн зугадаба. Хасарай тэрэниие амидыгаар бари гэнэн хадань, Бат хүсэжэ амидыгаар баряад ерэбэ, Үзэ-хэлөөрнь үбэртэнь нэгэ тамга байба. Хасар хэлэбэ: «Танай олон аймаг сэрэг бүгэдээрээ маниие дахажа байхадань, ши энэ юумые үбэртэлжэ хайшаа ошохо гээбши?» гэхэдэнь, тэрэ хүн хэлэбэ: «Би албан тушаалайнгаа газарые үхэтэрөө сахихаб. Энэ тамгые хуушан эзэндээ хүргэжэ үгэхэ гээ һэм. Аза буруулжа баригдабаб». Хасар хэлэбэ: «Ши али обогой хүмши, ямар тушаалтай байгаабши?» Тэрэ хүн хэлэбэ: «Би уг изагуураараа уйгур газарай хүнби. Нэрэмни Тататунга. Минии эзэн энэ тамгые намда тушаажа, эд эдишые гаргаха, оруулха ябадалые намда даалгаа бэлэй». Хасар баһа асууба: «Энэ тамгые ямар ушарта хэрэглэнэбта?» Тататунга хэлэбэ: «Һайн хүниие оложо зарлиг бэшэг ябуулха зэргын үйлэдэ хэрэглэхэбди» гэбэ. Энэниинь Хасар һайшаажа, шударгы болохотой хүн гэжэ Тэмүүжиндэ мэдүүлжэ, ямаршые һаа бэшэг ябуулхада хэрэглэхээр тэрэ тамгые үнөөхи Тататунгада тушааба. Хасар Тататунгые багшаар барижа, бэшэг хуули, сэрэгэй бодолго түрүүтэй олон зүйлэй бэшэгэй удхые заалгажа удангүй нураба. (Мэргэн гэгээнэй «Алтан тобшын» 23-дахи бүлэгтэ бии).

§ 197. Мүн хулгана жэлэй намар Хара талын үзүүр гэдэг газар мэргидэй Тогтоа бэхитэй Чингис хаан байлдажа, Тогтоае диилээд намнажа, Саарь хээр гэдэг газар мэргидэй аймаг олониие дахуулан абаба. Тогтоа Худу Чулуун хоёр хүбүүдээ, үшөө үсөөн хүниие абаад зугадан ошобо. (Худу, Чулуунай эхэнэрые Чингис хаан хүбүүн Үгэдэйдээ үгэбэ). Мэргид иргэнэй эзэлэгдэхэдэ увас мэргидэй ахалагша Дайр-Үсүн гэгшэ хүн (байлдаха һаналгүйгөө мэдүүлжэ) өөрын үхин Хуланиие Чингис хаанда үзүүлхээ абаашаха гэжэ шиидэбэ, Замдань тохёолдоһон монгол сэрэг һаатуулха тула Бааридайн Наяа ноёндэ Дайр-Үсүн уулзажа хэлэбэ: «Би энэ үхинөө Чингис хаанда үзүүлхээ ошожо ябанаб» гэхэдэнь, Наяа ноён хэлэбэ: «Үхиниешни бидэ хамта абаашажа үзүүлэе. Шинии гансаараа ошобол, иимэ үймөөтэй түбэгтэй сагта тохёолдоһон сэрэгүүд шамайе хорлохо, үхиниешни забхайруулха тула хоюулаа хамта ошоё. Ши намайе гурбан хоног хүлээ» гэжэ дурадхажа хүлээлгэбэ. Тэндэһээ

Наяа ноён, Дайр-Үсүн хоёр Хуланиие абажа Чингис хаанда хүргэбэ. Чингис хаан Хуланиие Наяа ноён гэртээ гурбан хоног хүлээлгээ гэжэ дуулаад, маша ехээр уурлажа: «Ши энэ Хуланиие ямар ушартай гэртээ хүлээлгэжэ байгааби?» гэжэ шангаар тулган асуужа, гэмнэхээ байба. Тиигэжэ байтарнь Хулан хэлэбэ: «Намда Наяа ноён иигэжэ хэлээ нэн: «Би Чингис хаанай ехэ ноён гэшэб. Бидэ хамта хаанда бараалхажа ошоё. Замдаа зуурамнай сэрэгүүд элдэбээр аашалжа болохо» гэжэ идхаба. Хэрбээ Наяа ноёной ушаржа туһалаагүй наа, бидэ забһарай сэрэгтэ баригдажа, тэдэнэй гарта орохо байгаа бэшэ гүбди. Энэ Наяатай ушарһамни найн болоо. Одоо энэ Наяа ноёноо асуухын орондо хаан зүбшөөрэл үгэбэл, тэнгэриһээ заяаһан, эсэгэ эхэнээ түрүүлһэн махабадыемни шалгажа үзэгты» гэбэ. Баһа Наяа ноён хэлэбэ:

«Хамаг олоной эзэн
Хаан Чингис шамайе
Хайралжа хүндэлхэнөө бэшэ
Хара һанал намда үгы.
Хари уласһаа олзолһон
Хасар найхан хатадые,
Хатартай найн моридые
Хаан шинии юм гэжэ
Халдангүй хаража,
Хабирангүй сахидаг бэлэйб.
Үүнһээ ондоо сэдхэлые
Үнэхөөр һанаһан гү, али
Үйлэдэһэн зүйл байгаа һаань,
Үхэхэдэ намда гомдолгүй» гэбэ.

Чингис хаан Хулан хатанай үгые зүбшөөжэ, энэл үдэрөө тэрэ дары шалгажа үзэхэдэнь, Хулан хатанай айладхаһан үгынһ үнэн байһан тула Чингис хаан Хулан хатаниие хайралан таалаба. Наяа ноёной үгэ баһа үнэн болоһон тула «Үнэн үгэтэй шударга хүн байна. Ехэ үйлэ хэрэгые даалгая» гэжэ үршөөн айладхаба.

VIII. Хүчүлүгэй зугадаһан ба Жамуухын дарагдаһаниинь

§ 198. Мэргид иргэниие эзэлжэ, Тогтоа бэхиин ехэ хүбүүн Худугайн Тухай Дүргэнэ хоёр хатанай Дүргэныень Үгэдэй хаанда үгэбэ. Мэргидэй зарим уладууд дайжажа, Тайхал шивээндэ ошоод хорёолон бүхэлбэ. Тэндэ Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Сорхон-шарын хүбүүн Чимбай зүүн гарай сэрэгые абаад, хорёолон бэхильһэн мэргидые бүһэлэ» гэжэ эльгээбэ.

Тогтоа хүбүүд Худу, Чулуунтаяа хамта үсөөн хүнтэй зугадажа гараһыень Чингис хаан нэхэжэ, Алтайн үбэртэ үбэлжэжэ, үхэр жэлэй (1205) хабар Арайн дабаагаар дабажа ошоходонь, найманай Хүчүлүг хан уласаа алдаад, үсөөн хүнтэй зугадажа ябаһа мэргидэй Тогтоотай уулзажа, Эрчис мүрэнэй Бүхдэрмэ гэдэг газар хамтаран сэрэгээ заһажа байба. Чингис хаанай хүрэжэ байлдахада, Тогтоа тэндэ зэрлиг һомондо оногдожо үхэбэ. Хүбүүдын тэрэнэй хүүрые хүдөөлүүлжэ үрьдэхэгүй болоод, толгойень отолон абажа ошобо. Тэндэһээ найман, мэргидүүд хамтаран баилдажа шадахагүй болоод буруулан зугадажа, Эрчис мүрэниие гаталхадаа олонхи хүниинь уһанда орожо үхэбэ. Найман, мэргидэй үсөөн хүн Эрчисые гаталаад, хахасан һалаба. Найманай Хүчүлүг хан уйгурай Харлугые дайран, сартаулай газарта Чуй мүрэндэ байгаа Хара Хитадай Гүр ханда ниилэн ошобо. Мэргидэй Тогтоогай хүбүүд Худу, Гал, Чулуун түрүүтэй мэргидүүд ханлинай хипчагуудые дайран ошобо.

Тэндэньээ Чингис хаан харижа, Арайн дабаагаар дабажа, анханайнгаа ордондо бууба. Чимбай тэрэ Тайхалда хоргодоён мэргидые эзэлбэ. Чингис хаан зарлиг буулгажа, мэргидүүдхээ хюдахыень хюдажа, үлэгшэдыень сэрэгүүдээрээ дээрмэдүүлбэ. Баа урда дахажа оронон мэргидые Аураг (арын гү, али анханай) ордонгоо урбан буьалгаалхадань, ордоной газар байһан зарсанар тэдэниие дараба. Тэндэ Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Тэдэнийе хамта байлгая гээ нэм. Гэтэр тэдэ урбаа ха юм» гээд мэргидые зүг бүринь дууһан хубаарилба.

§ 199. Мүн үхэр жэл Чингис хаан захиралта гаргажа, Сүбээдэйдэ түмэр тэргэ хүүлэжэ үгөөд, Тогтоагай хүбүүд Худу, Гал, Чулуун түрүүтэниие нэхүүлхээр эльгээхэдээ, Сүбээдэйдэ зарлиг буулгаһаниинь:

«Уршагта Тогтоагай
Урбаһан хүбүүд
Ургатай хулан шэнги
Ухаагаа алдажа,
Шархатай буга шэнги
Шантаран муудажа
Бусажа харбалдахаар
Буруулан зугадаба.
Хүсэрхээн Худу, Чулууннар
Хөөрэхэ жэгүүртэй боложо
Хүхэ тэнгэридэ ниидэбэлынь,
Хүлэг баатар ши
Хүсэхэ шонхор боложо
Хүсөөр тэдэниие барярай!
Муу Тогтоагай хүбүүд
Мунхаг тарбаган боложо
Мухар нүхэндэ шургабалынь,
Түгэс баатар Сүбээдэй
Түмэр салир боложо
Түнхижэ малтажа гаргаарай!
Үһөөтэ мэргидэй үринэр
Үргэстэй загаһан боложо
Үргэн далайда ороболынь,
Үрлэг Сүбээдэй ши
Өөш губшуур боложо
Үлгэжэ гоходожо барярай!
Үрлэг баатар шамайе
Үндэр дабаа дабуулжа,
Үргэн мүрэниие гаталуулжа
Үһөөтэ мэргидые даруулхаар
Үдэр болзолжо эльгээбэб.
Уһанай уртые гаталжа
Газарай холые хүрэхэдөө,
Унаха моридоо гамнажа,
Унда хүнэһөө хэмнэжэ
Урдаһаа болгоомжотой яба!
Агта моридоо муудуулбал
Амаа барибашье хожомдохо.
Алибаа хүнэһээ барабал
Арьбалан хэмнэбэшье оройтохо.
Аласай тэрэ замда
Абалха гүрөөһэд олон бии.

Ан абада гараһаар
 Аласай замые бү марта.
 Хүнэһэнэй нэмэри болгожо
 Хүрэхэ хэмжээгээр абала.
 Эрхилэн абалхаяа боли,
 Энгийн ябаха замдаа
 Эрэ сэрэгэй моридой
 Эмээлэй хударгые мулталжа,
 Агтын хазаарые амагайгшалжа
 Аяарнь зөөлэн яба.
 Шанга энэ журамые
 Шармайн сахижа ябабал,
 Аянай хүн дураараа
 Абалан дабхихаа болихо.
 Сээрлэхэ журамые зүршэһэн
 Сэрэгэй хүнүүдые нанша.
 Таниха минии хүнэй
 Таалал зарлигые зүршэбэл,
 Таанар намда ябуулагты.
 Танихагүй хүнэй зүршэбэл,
 Таанар мэдэжэ шиидхэгты.
 Уула хадые аладлабашье
 Уг һаналаа нэгэдхэжэ,
 Мурэн голые гаталбашье
 Мүн һаналаа нэгэдхэжэ,
 Мүнхэ тэнгэриин хүсэндэ
 Мүрэйнгөө хүсэ нэмээжэ
 Гайта Тогтоагай хүбүүдые
 Гартаа оруулжа барибал,
 Тэдэниие асарха хэрэггүй,
 Тэндэнь аргынь ологты!»
 гэнэн зарлиг буулгаба.
 Шэн зоригто Сүбээдэйдэ
 Чингис баһа хэлэбэ:
 «Ши одоо ябаад
 Шэбэлтэ мэргидые һүнөө.
 Балшар сагтамни тэдэ
 Байн байн добтолжо
 Бурхан халдунда бидэниие
 Бултуулаа һандаргажа байгаа.
 Үһөөтэ тэрэ мэргидүүд
 Үнөө баһа тангариглаад
 Нүгөө зүг руу зугадаба.
 Уртын үзүүртэ хүрэжэ,
 Гүнэй оёорто орожо
 Түлөөһэ үһөөгөө аба!» гэжэ
 Түмэр тэргэ хэрэглүүлэн
 Үнэн этигэлтэй Сүбээдэйе
 Үхэр жэл эльгээбэ.
 «Далда оробошье
 Эли мэтээр һанажа,
 Холо ошобошье
 Ойро мэтээр бодожо,

Бидэндээ этигэлтэй ябабал
 Дээдэ тэнгэри үршөөжэ
 Дэмжэхэ болоно» гэжэ
 Баатар Сүбээдэйн мордоходо
 Баа зарлиг буулгаба.

§ 200. Наиманай мэргидые эзэлжэ дууһанан хойно Наймантай хамта байһан Жамууха уласаа алдажа, табан нүхэдтээ тэнэжэ ябаад Тагна (Танлу) уулада гаража нэгэ угалза алаад, шаража эдижэ байтараа, Жамууха нүхэдтөө хэлэбэ: «Хэнэй хүбүүд энэ үдэр угалза алажа, иигэжэ эдижэ байнаб?» Тэрэ угалзын мяха эдижэ байха забһартань табан нүхэдынь Жамуухые барижа, Чингис хаанда абажа ерэбэ. Жамууха нүхэдтөө баригдажа ерээд, Чингис хаанда хэлүүлһэниинь:

«Хара хирээ
 Халтар нугаһые
 Бариха болобо.
 Харса богоол
 Хан эзэндээ
 Халдаха болобо.
 Хаан андамни
 Хайрлажа үршөө.
 Боро элеэ
 Борогор нугаһые
 Бариха болобо.
 Богоол зарса
 Бодото ззэндээ
 Бодожо халдаба.
 Богдо андамни
 Бодожо үзэ» гэбэ.

Жамуухын тэрэ үгэдэ Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Хаан эзэндээ халдаһан хүниие яажа орхихоб? Тиимэ хүн хэнтэй нүхэсэхэб? Хан эзэндээ халдаһан харса арадые уг унгидань хүрэтэр усадха» гэжэ зарлиг буулгаба. Тиигээд Жамуухын хараһаар байтар тэрээндэ халдаһан хүнүүдые алаба. Чингис хаан Жамуухада хэлэ гэжэ зарлиг буулгаһаниинь:

«Одоо бидэ хоюулаа
 Ойртожо баа нүхэсэе.
 Үнөө болоходо ши
 Үрөөһэн арал болоод
 Өөрэ һанаа барихагүй бээш.
 Хамта хоюулаа ниилэжэ,
 Харилсан найрамдажа
 Умартаһанаа һануулжа,
 Унтаһанаа һэрюулжэ ябая.
 Өөрэ замаар
 Ябаһан болобоһье,
 Үлзытэ һайн нүхэрни
 Мүн бэлэйлши.
 Үһөөлдэн байлдаха
 Үдэр болоходо,
 Үри зүрхөө
 Үбдэдэг бэлэйлши.
 Ондоо замаар
 Ябаһан болобоһье,
 Анда һайн нүхэрни

Мүн бэлэйлши.
 Урагшалан байлдаха
 Үдэрэй болоходо,
 Уушха зүрхөө
 Үбдэдэг бэлэйлши.
 Хэдэн жэшээ хэлэбэл:
 Хэрэйд уластай бидэ
 Хархалзан элээтэдэ
 Хадхалдаха саг болоходо,
 Тоорил ханай нанаае
 Тодоруулжа бидэндэ хэлээд,
 Тон ехээр туһалааш.
 Баһа Найман уласые
 Үгөөрөө үхэтэр хүрдүүлжэ,
 Амаараа айтар нандаргажа
 Алибаа байдалые мэдүүлжэ
 Аша туһа хүргэнэн бэлэйш».

§ 201. Жамууха хэлэбэ:

«Эртэ үнгэрһэн сагта
 Энхэргэн бага наһандаа
 Хорхонаг Жубурай хүндыдэ
 Хоюулаа ехэ нүхэсэжэ
 Хан анда шамтай
 Хайрата найза боложо,
 Шэнгэхэгүй эдээ эдижэ,
 Мартахагүй үгэ хэлсэжэ,
 Нэгэ хүнжэлэ нэмэржэ,
 Нэгэ нанаа нанажа ябаалди.
 Хүндэлэнэй хүндэ хөөдэгдэжэ,
 Хүнөөхэ үгэдэнь абтажа,
 Хажуугай хүндэ хадхагдажа,
 Харатай үгэдэнь абтажа,
 Хаан анда шамһаа
 Хахасан һалаад би
 Хара нюураингаа арһые
 Халсаржа хуураһантай адли,
 Хаан анда шинии
 Халуун шарайе харахаһаа
 Халтиран, зобожо ябааб.
 Умардашагүй хэлсэһэн
 Урдын үгые нанажа
 Улаан нюураингаа арһые
 Урбуулжа убшүүлһэнтэй адли,
 Уужам сэдхэлтэ андынгаа
 Ухаанта шарайе харахаһаа
 Ухарин зобожо ябааб.
 Хаан анда намайе
 Хайрлан үршөөжэ,
 Хамтаран нүхэсэе гэбэ.
 Нүхэсэхэ сагта
 Нүхэсөөгүйлби.
 Тэмүүжин, ши

Түмэн уласые
 Түбшэн болгожо,
 Хари уласые
 Хамтадхан захиржа,
 Хамагые эзэлхэн
 Хаан болоод,
 Дэлхэй дахинай
 Бэлэн байхада,
 Дэмы надаар
 Юу хэхэб даа?
 Харанхы хүниин
 Зүүдэн боложо,
 Гэгээн үдэрэй
 Гэмтэн боложо,
 Хаан андые
 Зобоохо болонолби.
 Энгэрэйшни бөөнэн,
 Эгэмэйшни үргэнэн
 Болохо бэээб би.
 Атаата эмын үгөөр
 Андаһаа һалаад
 Аргагүйгөөр зобоболби.
 Энэ наһан соомнай
 Эрхим анда бидэнэй
 Энхэргэн нэрэ алдаршажа,
 Ургаха наранһаа абаад
 Шэнгэхэ наран хүрэтэр
 Уласаар дүүрэн алдаршаба.
 Һэргэлэн баатар шамайе
 Сэсэн эхэ заяагаа.
 Эрэлхэг баатар андада
 Эрдэмтэн дүүнэр түрэбэ.
 Далан гурбан хүлэгтэй,
 Дархан үрлэг нүхэдтэй
 Далай Чингис шамдаа
 Дарагдажа мүхэбэб бишни.
 Өөрын эсэгэ эхэнээ
 Үншэн бэеэрээ хосороод,
 Этигэхэ һайн нүхэргүй,
 Эдитэй һайн дүүгүй,
 Үлүү дутуу үгэтэй
 Үнгэрүү домогшо эхэнэртэй —
 Тиимэ байһан ушарһаа
 Тэнгэри эсэгэнээ заяатай
 Тэмүүжин шамда диилдэбэб.
 Анда нүхэрни хайрлажа
 Амиемни үтэр таналбал,
 Арюун зүрхэшни амаржа
 Амгалан жаргаха болоно.
 Анда ши соёрхожо,
 Адхарха шуһием гаргангүй
 Алуулжа үршөө намайе!
 Үхэжэ хэбтэхэ яһамни

Үрэжэлтэ эхэ дэлхэйдэ
 Эгүүридэ оршожо байгаад,
 Этигэлтэ андым урагыё
 Ивээхэ тэдхэхэ болтогой гэжэ
 Иимэ юрөөлыё табия.
 Өөрэ түрэлэй би
 Үндэр түрэлтэ андын
 Үмэг хүлдэдэнь дарагдабаб.
 Хэлэнэн үгыемни
 Мартангүй
 Хэзээ бүхэндэ
 Дурдажа ябаарай!

Одоо намайе «тонилгогты» гэжэ хэлэхэдэнь, эдэ үгыень соносоод, Чингис хаан хэлэбэ:

«Анда нүхэр Жамууха
 Анги таһархай ябабашье,
 Атаа хоро һанажа
 Амийа хорлохо үгыё
 Арай хэлээгүй бэлэй.
 Заһаржа шадаха болобошье,
 Залархыё хэшээхгүй байна.
 Үзэхэ түлэгөөр тухайлбал,
 Үхэхэ сагынь болоогүй мэтэ.
 Дээдэ изагууртай хүниё
 Дэмы хорложо болохогүй.
 Хүнэй амийё хорлоходо
 Хүндэтэ шалтагаан хэрэгтэй.

Энэ тухайн шалтагааниё хэлэбэл, урдань жочи Дармала Тайчар хоёрой адуугаа дээрмэдэлсэхэ үедэ, Жамууха анда, ши буруу зан, булхай ябадал гаргажа, Далан балжууд гэдэг газар байлдажа, намайе Зээрэнэй хабшалда һандаруулан айлгаһанаа һанажа байна гүш? Одоо һана нүхэрлэе гэхэдэ зүбшөөрхгүй байнаш. Амийешни хайрлахашье гээ һаа, аргагүй болобоб гэжэ хэлэгты. Одоо шинии үгөөр шуһа гаргангүй нүгшөөжэ, хүүрыешни эли хаянгүй, хүндэтэ ёһоор хүдөө табия» гэжэ зарлиг буулгаба. Тэндэ Жамуухыё үхүүлжэ, хүүрыень оршуулба.

§ 202. Тиигээд эшэгы туургатан улас энхэ шударга боложо, барас жэл (1206 он) Онон мүрэнэй эхиндэ хуралдажа, юэн хүлтэй сагаан тугаа мандуулаад, Тэмүүжиндэ Чингис хаан (Далай хаан) солыё үргэбэ. Мухулайда го ван (уласай ван) солыё тэндэ үгэбэ. Найманай Хүчүлүг ханиё нэхүүлхээр Зэбыё мордуулба. Монгол угсаатан уласыё нэгэдхэн барижа, Чингис хаан зарлиг буулгаба.

«Улас түрыё байгуулалсаһан урдын габьяата нүхэдөө угсаатан ноёд болгожо, сухаришагүй зүдхэһэн минии хайрата нүхэдыё мянганай ноёд болгон үргэмжэлжэ, соёрхойлой үгыё хэлэе» гэжэ зарлиг буулгаба. Мянганай ноёдыё томилжо баталһаниинь: 1. Мэнлиг эсэгэ, 2. Боорчи, 3. Мухулай го ван, 4. Хорчи, 5. Илугай, 6. Жорчидай, 7. Хунан, 8. Хубилай, 9. Зэлмэ, 10. Түгэ, 11. Дэгэй, 12. Толун, 13. Үнгүр, 14. Чүлгэдэй, 15. Борохул, 16. Шигихутуг, 17. Хучу, 18. Хүхэчү, 19. Хоргасун, 20. Усун, 21. Хуйлдар, 12. Шилүгэй, 23. Жидай, 24. Тахай, 25. Цагаан гуа, 26. Алаг, 27. Сорхон-шар, 28. Булуган, 29. Харачар, 30. Хүхэчос, 31. Сүйхэтү, 32. Наяа, 33. Жүнсо, 34. Хүчхүр, 35. Бала, 36. Оронартай, 37. Дайр, 38. Мүгэ, 39. Бужир, 40. Мүнгүүр, 41. Долоодай, 42. Бүгэн, 43. Худус, 44. Марал, 45. Жибгэ, 46. Юрүхан, 47. Хүхэ, 48. Зэбэ, 49. Удутай, 50. Бала-чэрби, 51. Хэтэ, 52. Сүбээдэй, 53. Мүнх, 54. Халжа, 55. Хурчахус, 56. Гэүги, 57. Бадай, 58. Хишилиг, 59. Хэтэй, 60.

Чаурхай, 61. Хонгиран, 62. Тогоонтүмэр, 63. Мэгэтү, 64. Хадаан, 65. Мороха, 66. Дорибүхэ, 67. Идухадай, 68. Ширахул, 69. Даун, 70. Дамачи, 71. Хауран, 72. Алчи, 73. Тобсаха, 74. Тунхуйдай, 75. Тобуха, 76. Ажинай, 77. Түйдхэр, 78. Сачуур, 79. Жидэр, 80. Олар хүрьгэн, 81. Хингиадай, 82. Буха хүрьгэн, 83. Хурил, 84. Ашиг хүрьгэн, 85. Хадай хүрьгэн, 86. Чигу хүрьгэн, 87. 88. Алчи хүрьгэн, гурбан мянган хонгирад, 89. 90. Буту хүрьгэн, 2 мянган Ихирэс, 91. 92. 93. 94. 95. Онгуудай Алхушдигид хури хүрьгэн, табан мянган онгууд, ойн иргэднээ гадна, Монгол уласай мянгатын ноёдые Чингис хаанай томильоноор мянгатын ноёд ерэн табан хүн болобо.

§ 203. Баа Чингис хаан хүрьгэдээ оруулалсаад эдэ ерэн табан мянганай ноёдые томилжо, тэрэ дотор зарлиг буулгаба: «Түшэг тулгуури болохо туьатай нүхэдтөө онсо соёрхол хүргэнэб. Боорчи, Мухулай түрүүтэй бусад ноёдые ерүүлэгты» гэжэ гэр дотор байһан Шигихутугые «Тэдэниие урижа асара» гэхэдэнь, Шигихутуг хэлэбэ:

«Боорчи, Мухулайнар
 Булта бидэньэ
 Ехээр туһалжа,
 Үлүү зүдхээ юм гү?
 Тэмдэглэн соёрхоходо,
 Тэдэньэ би
 Дутуугаар туһалжа
 Ядуугаар зүдхээ юм гүб?
 Үлгүтэй саһаа би
 Үндэр богоһыешни түшэжэ,
 Эды ехэ һахалтай
 Үбгэн буурал болотороо,
 Өөрэ юумэ һанангүй
 Үршөөлдэшни багтаһаар ерэбэб.
 Алмай бага һананһаа би
 Алтан богоһыешни түшэжэ,
 Амаа тойруулаад һахалтай
 Ахамад һанатай болотороо,
 Алжаажа бэрхэшээһэн зүйлгүй
 Аһан шадалаараа зүдхэбэб.
 Хүлдөө хэбтүүлжэ
 Хүнжэлөөрөө хушажа
 Хүбүүндээл адляар
 Хүмүүжүүлээш намайе.
 Дэргэдээ хэбтүүлжэ
 Дэгэлээрээ хушажа
 Дүү мэтээр
 Дүмэжэ үдхөөш.

Одоо намда ямар соёрхолые хайралхабши?» гэжэ хэлэхэдэнь, Чингис хаан Шигихутугта хандажа хэлэбэ: «Ши минии зургаадахи дүүмни бэшэ гүш? Үргэмэл дүү шамда өөрынгөө дүүнэртэй адляар үмсэ хубиие олгоё. Баа шинии хүргэнэн аша туһые бодожо, юһэн оһольешни үршөөхэ болгоё» гэжэ зарлиг буулгаба. «Мүнхэ тэнгэриин тэдхэмжээр улас гүрэниие тогтоожо байхада ши хараха нүдэнь, соносохо шэхэнь боложо яба. Бидэнэй эхэ, дүүнэр, хүбүүдтэ эшэгы туургатанай доторһоо эзэлхэ хубиинь олгожо, хабтаһан үүдэтэнэй доторһоо харьяалха арадыень хубаажа үгэ. Шинии гаргаһан заабари үгы хэншы хубилгаха эрхэгүй» гэжэ зарлиг буулгаба. Баа Шигихутугые «Бүхы уласай дотор хулгай сээрлүүлжэ, худалые элирүүлжэ, үхүүлхэ ёһотойе үхүүлжэ, ялада унагаахыень унагаажа бай»

гэжэ бүхы уласай дээдэ заргаша (шүүгшэ) болгобо. Баһа «Ниитэ уласай үмсье хубаажэ, заргые шиидхэжэ, тэрээнэ хүхэ дэбтэртэ бэшэжэ оруулагты. Намтай зүблэжэ, Шигихутугай шиидхээд сагаан саарһан дээрэ хүхэ бэшэг бэшэжэ дэбтэртэ орууһаниие үеын үедэ хэншье бү хубилгаг» гэжэ зарлиг буулгаба. Шигихутуг хэлэбэ: «Нам мэтын үргэмэл дүү хаанай дүүтэй адляар хуби үмсэ яжа абажа болохоб? Хаанай зүбшөөбэл, байшан гэр, балгаана хотын иргэдһээ абая» гэжэ гуйхадань, «Ши өөрөө энэ хэрэгые бүридхэжэ шиидхэхэ тула өөрөө мэдэжэ гүйсэдхэ» гэбэ. Шигихутуг өөрөө хаанай айладхахые соносожо дүүргээд гаража, Боорчи, Мухулай түрүүтэй ноёдые урижа оруулба.

§ 204. Тэндэһээ Чингис хаан Мэнлиг эсэгэдэ зарлиг буулгаба. «Түрэхын хамта түрэлсэһэн, үдэхын хамта үдэлсэһэн үлзтэй буянтай шинии үршөөл туһа хүргэһэншни яһала ехэ бэлэй. Тэрээн сооһоо тэмдэглэжэ хэлэбэл, Ван хан эсэгэ Сэнгүм анда хоёр намайе мэхэлжэ уриһан юм. Ошохо замдаа Мэнлиг эсэгын гэртэ хоноһомни, шинии намда һайса ойлгуулжа үгөөгүй һаашни хара уһанда шэнгэжэ, халуун галда шатаалгажа үхэхэ байгаалби. Тэрэ туһыешни сэдхэжэ, үеын үедэ хэзээдэшье мартахагүйб. Тэрэ туһыешни һанажа, энэ эрхим һуудалда һуулгажа, он бүри оһолтохогүй, һара бүри һаатахагүй һайшаал шагнал үгэжэ, үриин үридэ хүрэтэр хэзээдэ найрлажа байя» гэжэ айладхаба.

§ 205. Баһа Чингис хаан Боорчидо хэлэбэ: «Наһан бага сагтаа найман шарга морёо алдаад гурбан хоног нэхэжэ ябаха замдаа шамтай уулзаа бэлэйб. Тухашаржа ябаа намда туһалһуу гэжэ ши гэртээ харижа, эсэгэдээшье хэлэнгүйгөөр гүүнэй айрагтай һуулгаяа хээрэ орхижо, минии набтар хонгор мориие нэлгэжэ, орог һаарал мори намда унуулаад, өөрөө хурдан ухаа морёо унажа, адуугаа эзэнгүй орхёод, яаража намтай баһа гурбан хоног дээрмэшэдые нэхэлсээ бэлэйш. Бидэ хоёр шарга мориध्येми дээрмэдэһэн хүрээндэ хүрөөд, дүхэриглэн табигдаһан олон гэрэй захата байһан шарга моридоо гадагшань туужа зугадан асараабди. Ши Наху баянай ганса хүбүүн аад, юу мэдэжэ намтай нүхэсөө бэлэйш? Ши үнэн һайхан сэдхэлээр нүхэсөөлши. Тэрэнэй хойно шамайе һанаһаар ябажа, би Бэлгүтэйе эльгээжэ нүхэсэе гэхэдэмни, ши бүхэтэр хонгороо унажа, боро дабхаса субаяа нэмэржэ, өөрөө хүрэжэ ерээлши. Гурбан мэргид бидэндэ халдажа, Бурхан халдуниие гурбан удаа бүһэлхэдэһэн, ши бидэнтэй хамта бүһэлэгдөөлши. Баһа тэрэнэй хойно Далан нүмрэгтэ татаартай тулалдажа хоноходомнай, үдэр нүнигүй үргэлжэ хура үһээрэн оробо. Тэрэ нүни намайе унтуулха гэжэ нэмэргээ намда үгөөд, минии дээрэ борооной уһа дуһахагүйгөөр бүглэжэ, бүхэли нүнидөө зогсоходоо, ши үрөөһэн хүлөө ганса удаа нэлгүүлжэ гэшхээ бэлэйлши. Хүлэг баатарай шэнжэ энэл ха юм даа. Тэрэһэнэ ондоо шинии зүдхэл гаргаһые тооложо яжа барахаб? Боорчи Мухулай хоёр зүб ябадалыемни зүбшөөрэн тэдхэжэ, буруу ябадалыемни бусаан зогсоожо энэ ехэ һуурида хүргэбэ. Одоо бүгэдын дээрэ һуулгажа юһэн удаа оһол гаргабашые, ялада өрөхогүй болгоё. Боорчи баруун гарай Алтай оршомой түмэниие мэдэжэ захираг» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 206. Баһа Мухулайда Чингис хаан иигэжэ айладхаба: «Хутула ханай бүжэглэхэ Хорхонаг-жубурай хүндыдэ һаглагар модоной оёрто һаатан бууха сагта Мухулай тэнгэриин һүлдые заһан үгые тэмдэглэн хэлэһэн тула тэндэ би (Мухулайн эсэгэ) Гүн гуае дурсажа, Мухулайтай анха ушараа бэлэйб. Одоо түүнэй ёһоор би ехэ го ван болгоё» гэжэ энэ нэрэ үгэбэб. «Мухулай го ван, зүүн гарай Харуун-жидүнэй хабиин түмэниие мэдэг» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 207. Чингис хаан Хорчидо хэлэбэ:
«Үшөө балшар саһаа

Үды болоторни
 Үлзытэ нүхэр боложо,
 Нойтондо хамта норожо,
 Хүйтэндэ хамта хүрэжэ
 Хүсээ үгэбэлши.
 Холо урдын сагта,
 Хорчи, ши мэргэлээд,
 Зүгнэжэ хэлээн үгээ
 Зүб болгон асаржа,
 Тэнгэриин үршөөл хүсөөр
 Тэрэ ёһоор бүтэбэлынь,
 Гушан эхэнэр абая гэжэ
 Гуйһан бэлэйлши.

Одоо шинии хэлээн үгын бүтээн тула эзэлжэ орууһан улас доторһоо ши найн эхэнэр, найхан хүүхэнүүдые шэлэжэ аба» гэжэ зарлиг буулгаба. Баһа «Гурбан мянган бааринай дээрэ Тахай Ашиг хоёртой хамта Адаргинай чинос, тоолис, тэлэнгүүд аймагые ниилүүлжэ, түмэн иргэн болгоод Хорчи захиржа, Эрчис мүрэниие зубшаад ойн эрхэтэдтэ хүрэтэрхи газарые эзэмшэн нютаглажа, баһа ойн түмэн иргэдые даргалжа мэдэг» гэжэ зарлиг буулгаба. «Хорчин зүбшөөрэлтэгүйгөөр ойн иргэд иишэ тишээ нүүжэ болохогүй. Хорчин үгэдэ зүршэгшэдые гзмнэн шиидхэг» гэжэ айладхаба.

§ 208. Баһа Чингис хаан Жорчидайда хэлэбэ: «Шинии хэнэн аша туһые дурдабал, Хэрэйдтэй Хархалзан элээтэдэ хадхалдан байлдаха сагта Хуилдар анда түрүүлэн байлдана гээн болобошье, ёһото хэрэгыень ши бүтээгээш. Жорчидай ши довтолжо ороод Жүрхин, Түбэгэн, Дунгайд, Хоришилэмүнэй мянган торгууд, шэлэмэл сэрэг бүгэдыень дараһаар ехэ гол хүсэндэнь хүрэжэ, Сэнгүмэй улаан хасарые харбан шархатуулжа, тэнгэридэ илахын үүдэ нээгээш. Сэнгүмые шархатуулаагүй наа, бидэнэй яажашье налахамнай мэдэгдээгүй нэн. Жорчидай, шинии хүргээн эрхим аша туһа тэрэ байна. Тэндэньэ зайлажа, Халха гол руу нүүхэдэ, Жорчидай, шамайе би үндэр уулын нэмэри мэтэ түшэг болгон нанажа ябааб. Тэндэньэ бидэ Балжун нуурта ундалхаар буубабди. Баһа Балжун нуурһаа Жорчидаие тагнуул болгожо, Хэрэйдтэ ябуулаа бэлэйбди. Тэнгэри, газарай хайраар бидэ хэрэйд иргэниие номгоруулан дахуулаабди. Гол хүсэн Хэрэйд уласые налгажа дараһан ушарһаа дахалдаха найман, мэргидэй зориг шантаржа, байлдаха шадалгүй үрин тарин болобо. Мэргид, найманай бутаран налага забһарта Хэрэйдэй Жаха-хамбу хоёр үхинөө дахаха шалтагаанаар харьяатанаа абажа үлдэбэ. Гэтэр тэрэнэй хоролхожо ошоһон тула Жорчидай нэхэжэ, нэгэнтэ зайлан ошоһон Жаха-хамбые мэхэлжэ баряад тонилгобо. Тэрэ Жаха-хамбын уласые эзэлбэбди. Жорчидайн хэнэн баһа нэгэ туһань энэ юм».

Алалдаха үдэр
 Амияа хайрлахагүй,
 Ашые хүргэжэ,
 Байлдаха үдэр
 Байраа алдахагүй
 Баатарлигаар зүдхэнэнэй тула

Чингис хаан Ибага бэхи хатанаа Жорчидайда соёрхон үгөөд, Ибагада хандажа хэлэбэ:

«Абари зангыешни голоһон бэшэб,
 Арюун үзэсхэлэнгыешни шамарлаһан бэшэб,
 (Хулыешни шэбэртэй гээн бэшэб,
 Хулыешни үнэртэй гээн бэшэб) «Алтан тобшоһоо».
 Үбэрөө дулаасуулжа,

Хүлөө хушуулһан
 Өөрын хатан шамайе
 Ехэ түрын хэрэгтэ
 Элитээр зүдхээн Жорчидайда
 Иигэжэ соёрхохо болобоб.
 Хадхалдаха сагта
 Халха боложо,
 Хахасаһан уладые
 Хамтадхан үгэжэ,
 Хадхалдан байлдахада
 Хуяг боложо,
 Хубааһан уласые
 Хуряжа үгэһэн

Жорчидайн ашые харюулжа, габьяаень тэмдэглэхын тула ша-майе үгэбэб. Энээнһээ хойшо минии урагнаа хаан шэрээдэ залгамжалан һуугшад энэ мэтэ туһа хэһэниие харюулһан ёһые сэдхэжэ, минии үгые хубилгангүйгөөр үеын үедэ хүрэтэрөө Ибагын нэрэ хүндые бү таһалагты» гэжэ айладхаба. Баһа Чингис хаан Ибагада хэлэбэ: «Шинии эсэгэ Жахахамбу шамда энжэ болгожо Ашиг-түмэр Алчиг хоёр тогоошые, тэдэнтэй хамта хоёр зуун хүниие үгөө бэлэй. Одоо ши урууд иргэдтэ ошоходоо дурасхаал болгожо, намда энжынгээ хүнүүдһээ Ашиг-түмэр тогоошоёо нэгэ зуун хүнтэй хамта үгөөд ошо» гэжэ абаба. Баһа Чингис хаан Жорчидайда хэлэбэ: «Ибага хатанаа шамда үгэбэб. Ши дүрбэн мянган уруудаа мэдэжэ захираарай» гэжэ соёрхожо зарлиг буулгаба.

IX. Шадар хишигтэн сэрэгые байгуульһаниинь

§ 209. Баһа Чингис хаан Хубилайда хэлэбэ: «Ши хүсэтэнэй хүзүүе мушхажа, бүхэшүүлэй бүгсые шоройдуулжа үгэбэш. Одоо Хубилай, Зэлмэ, Зэбэ, Сүбээдэй та дүрбүүлэе һайн нохой мэтэ этигэлтэй нүхэд гээшэт. Таанарые хаанашье эльгээбэл:

Хүрэ гэһэн газар хүрэжэ
 Хүр шулууе хэмхэ сохижо,
 Халда гэһэн газар халдажа,
 Хадын шулууе хаха сохижо,
 Сэгээн шулууе бутартар,
 Сээлэй уһые салгидатар
 Нэрьежэ нядалжа ябабат.

Хубилай, Зэлмэ, Зэбэ, Сүбээдэй дүрбэн һайн нохойгоо зориһон газартаа ябуулаад, Боорчи, Мухулай, Борохул, Чулуун дүрбэн хүлэг баатарһаа хажуудаа абажа, хадхалдаха үдэр хамагай түрүүндэ урууд, мангудай сэрэгые Жорчидай Хуилдар хоёроор толгойлуулан мордуулхадаа, одоошые минии сэдхэл бүрин амардаг бэлэй» гэбэ. «Хубилай, ши сэрэгэй үйлэ хэрэгые бүхыдэнь юрэнхылэн захиржа бай» гэжэ соёрхожо зарлиг буулгаба. «Баһа Бидүгүнэй үгэ дууламгай бэшэ һэн туладань би буруушаажа, мянганай ноён болгоогүйб. Ши тэрэниие һургажа үзэ. Тэрэ шамтай зүбшэжэ, нэгэ мянганиие захиржа ябаг. Бидүгүнэй саашадаа ямар болохыень бидэ үзэе» гэбэ.

§ 210. Баһа Чингис хаан Гэнигэдэй Хунанда хэлэбэ: «Боорчи, Мухулай түрүүтэй ноёд аа, Додай, Доголху түрүүтэй чэрбинар аа! Энэ Хунан

Харанхы һүни
 Халдаха шоно боложо,
 Гэгээн үдэр
 Хэсэхэ хирээ боложо,
 Нүүхэдэ үлдэхэгүй,

Үлдэхэдэ нүүхэгүй
 Үргэлжэ намайе дахажа,
 Хариин дайсантай
 Халуун нюураараа уулзажа
 Харилсадаггүй,
 Үнөөтэ хүндэ
 Үмэг туһа боложо
 Өөрэ зан гаргадаггүй бэлэй.

Хунан Хүхэчос хоёртой зүблэжэ, хамаг үйлэ хэрэгээ хэгты» гэжэ зарлиг буулгаба. «Хүбүүдэймни ахань Жүчи бэээ. Хунан Гэнигэс обогтоноо түрүүлэн захиржа, минии хүбүүн Жүчиин доро түмэнэй ноён болог» гэжэ зарлиг буулгаба. «Хунан, Хүхэчос, Дэгэй, Усун үбгэн дүрбүүлээ үзээнөө нюухагүй, үнэн үгээ хэлэжэ, мэдээнээ мэлзэхэгүй, соносоён үгээ соносходог» бэлэй.

§ 211. Баһа Чингис хаан Зэлмэдэ хэлэбэ: «Жарчиудай үбгэн үлеэдэг хөөргөө үргэлжэ, бишихан хүбүүгээ дахуулжа, Бурхан халдунһаа буужа ерээд, Ононой Дэлюун болдогто минии түрэхэ сагта булган үлгы үгөө юм. Тэрээнһээ хойшо богоно хатабшын богоол, үрхэ үүдэнэй үмсэ боложо, эды тэды туһа хүргэбэ. Булган үлгйдэ түрэнэн буянта нүхэрни, хамта түрөөд хани боложо үдэнэн хайрата нүхэр Зэлмэмни, шамайе юһэн удаа оһол гаргахашани ялада оруулхагүйб» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 212. Баһа Чингис хаан Толунда хэлэбэ: «Эсэгэнээ тусагаар мянганиие захиржа байһан бэлэйш. Уласые хуряан тогтооходо, ши еөрынгөө эсэгын үрөөлэ жэгүүр болон зүдхэжэ ябаһанай тула чэрби гэдэг солье абабаш. Одоо еөрынгөө олоһон зөөһэн иргэнээ мянгата болгожо, Турухантай зүбшэжэ захирагты» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 213. Баһа Чингис хаан Үнгүр буурчида хэлэбэ: «Мүнхэт хианай хүбүүн Үнгүр ши гурбан аймаг тохурауд, табан аймаг таргуд ба чаншиуд, баядаа дахуулжа, нэгэн хүрөөн болгожо:

Будан мананда төөрингүй,
 Буляалдаха дайнда һалангүй,
 Нойтондр хамта норожо,
 Хүйтэндэ хамта хүрэжэ ябаалши.

Одоо ямар соёрхол абахабши?» гэхэдэнь, Үнгүр хэлэбэ: «Соёрхолые шэлүүлбэлтнай, хамаг баяд аха дүүнэр хамаагүй бутаран таража байна. Хаан соёрхоболтнай, баяд аха дүүнэрээ суглуулан захирая» гэхэдэнь, «Тиигэ. Баяд аха дүүнэрээ суглуулжа мянганиие захира!» гэжэ айладхаба. Баһа Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Борохул Үнгүр та хоёр буурч, түгээгшэ боложо, баруун, зүүн талаар бариха эдэе түгээжэ, баруун талын хүнүүдтэ байра байраарнь олгуулжа, зүүн талын хүнүүдтэ зүй зүйгээрнь үгэжэ, эдэе хүнэһые хүртээбэл минии хоолой онгойжо, сэдхэл амардаг бэлэй. Үнгүр Борохул хоёр морёор ябажа, олон хүндэ эдэе зуушые түгээгты!» гэжэ зарлиг буулгаба. Ехэ сүнгэй баруун, зүүн талада эдэе элбэгээр бэлдээд, «Та хоёр Толунтай хамта голдонь нуугаад эдэе түгээжэ байгты» гэжэ нууриень заажа үгэбэ.

§ 214. Баһа Чингис хаан Борохулда хэлэбэ: «Минии эхэ Шигихутуг, Борохул, Хүчү, Хүхүчү та дурбые зугадаһан иргэдэй нютаһаа:

Хүдөөнһөө оложр
 Хүлдөө бүүбэйлжэ,
 Хүмүүжүүлэн тэжээжэ
 Хүзүүнһээшни татажа

Хүнэй зэргэдэ болгожо,
 Эгэмьээшни татажа
 Эрын зэргэдэ оруулжа
 Хүбүүд бидэнэй нүхэр нүүдэр болгоё гэжэ тэжээбэ. Минии эхын тэжээнэн ашые таанар ехээр харюулан зүдхээт. Борохул намда нүхэр боложо:

Хурдаар аянда мордожо,
 Хуратай хүни тохёолдобошье,
 Хоол ундагүйгөөр
 Хоонон нэгэшье хонуулаагүйш.
 Яаралтай дайнда мордожо
 Ямаршье бэрхэшээл тохёолдоболынь,
 Шүлэ таһалдуулжа,
 Үл алдуулжа байгаагүйш.
 Үбгэ эсэгыемни хорлонон
 Үхэмэд татаарые доройтуулжа
 Үһөөгөө абажа,
 Хороо гаргажа,
 Тэрэ татаар иргэниие
 Тэргыц булатай сасуулжа,
 Түүнхээ үндэр нюруутаниие
 Түүжэ хюдаха сагта

Татаарай Харгил шар гансаараа зугадажа ябаад үлэдэжэ үхэхэ болоходоо, аргагүй ерэжэ манай эхын гэртэ орожо ерээд «Эдихэ юмэ гуйнаб» гэхэдэнь, «Эдихэ юмэ гуйбал тэндэ нуу» гэжэ баруун ороной урда үзүүртэ нуулгаба. Тэрэ сагта табан наһатай байһан хүбүүн Толуй газаанаа орожо ерээд, гэдэргээ гүйжэ гарахатайнь зэргэ Харгил шар бодон харайжа, Толуйе нугадаа хабшуулжа гүйхэтээ хамта хутагаа тэмтэржэ нугалан абахые забдаба. Эхын гэртэ зүүн таладань нуужа байһан Алтани «Хүүгыемни алабал» гэжэ эхын ори бархи табихыень дуулаад гүйн гаража, Харгил шарын хойноһоо хүсэжэ, нэгэ гараараа үһэнһөөнь зууран барижа, нүгөө гараараа хутага нугалжа байһан гарыень барижа угзараад, хутагыень алдуулгаба. Тэрэ үедэ гэрэй арада мухагар хара үхэрые алаад үбшэжэ байһан Жидай Зэлмэ хоёр Алтаниин дууе соносоод, нүхээ бариһан зандаа, улаан шуһатай хэбээрээ гүйлдэн ерэжэ, татаарай Харгил шарые тэндэнь нүхөөр сохижо, хутагаар хадхажа алаба. Алтани Жидай Зэлмэ гурбан хүбүүнэй амиие абарһан габьяагаа буляалдаба. Жидай Зэлмэ хоёр хэлэбэ: «Бидэнэй дары гүйжэ ерээд тэрэниие алаагүй наамнай, ганса эхэнэр Алтани юу гэжэ шадаха байгаа? Хүбүүнэй амиие хорлонон байха бэлэй. Хүбүүнэй амиие абарһан габьяа бидэнэй болоно» гэбэ. Алтани хэлэбэ: «Минии дууе соносоогүй наа таанар яажа ерэхэ байгаа? Би гүйжэ хүсөөд, тэрэнэй үһэндэнь аһалдажа, хутага нугалһан гарыень татажа хутагыень алдуулгаагүй наамни, Жидай Зэлмэ хоёрой хүрэхэ ерэтэр хүбүүнэй амиие хорложо амжаһан байха бэшэ нэн гү?» гэбэ. Тиигэжэ хэлэхэдэнь, гол габьяань Алтаниин талада болобо. Борохулай намган эрэ нүхэртөө тэргын үрөөһэн арал боложо ябаһан дээрээ Толуйн амиие абаржа туһа хүргэбэ.

Баһа Хэрэйдтэй Хархалзан элээтэдэ хадхалдан байлдаха сагта Үгэдэйн гүрөөнэй нудал шархатажа унахадань, Борохул дээрэнь буужа, тэрэнэй адхарһан шуһые амаараа шэмэжэ хонобо. Маргаашань Үгэдэйн мори унажа шадахагүй байхадань, урдаа нундалдан тэбэрижэ, бүрилдэһэн шуһыень бүлээн уралаараа шэмэжэ, ама жабжаа улайлгажа, ашата хүбүүн Үгэдэимни амиды мэндэ абажа ерээ бэлэй. Эхымни зобожо тэжээнэн ашые хоёр хүбүүдэйн амиие абаржа харюулба. Борохул намтай нүхэсэжэ, уряалха дуундамни уухайгаа нэмэжэ, урагшалан зүдхэжэ ябаба. Борохулые юһэн удаа оһол гаргабашье, ялада оруулхагүй болгоё» гэжэ зарлиг буулгаба.

- § 215. Баа «урагай эмэгтэйшүүлдэ соёрхол хэшэг үгэе» гэбэ.
- § 216. Баа Чингис хаан Усун үбгэндэ айладхаба: «Усун, Хунан, Хүхүчос, Дэгэй эдэ дүрбүүлээ үзээн дуулаһанаа үлдээжэ нюунгүй үргэлжэ хэлэдэг бэлэй. Монголой түрын ёһондо бэхи ноёдые үргэмжэлхэ заншал бии. Ахамад үеын хүнөө бэхи болгодог заншалтай тула баарин ахын ураг Усун үбгэниие бэхи болгоё. Бэхи болон үргэмжэлэгдөөд, сагаан дэгэл үмдэжэ, сагаан мори унажа, дээдэ нуурида нуужа, он һарые оложо һунгажа байг лэ» гэжэ зарлиг буулгаба.
- § 217. Баа Чингис хаан айладхаба: «Хуилдар анда байлдаха сагта амьяа үрижэ, ама түрүүлэн нээжэ тулалдадаг габьяатай байһан хадань тэрэнэй хүбүүд, ашанарта үншэрэгшэдтэ олгохо үршөөл туһаламжые хүртээе» гэбэ.
- § 218. Баа Чингис хаан Цагаан гуагай хүбүүн Наринтоорилдо хэлэбэ: «Шинии эсэгэ Цагаан гуа шэн зоригтойгоор байлдаһаар Даланбалжудай тулалдаанда Жамуухада алууһан юм. Одоо эсэгынгээ габьяада хүртэжэ, үншэрэгшэдэй туһаламжаһаа абажа бай» гэхэдэнь, Тоорил хэлэбэ: «Минии түрэлэй үри садан олон аймагта хубаагдан тараһан байна. Хаан соёрхобол, аха дүү үри саданаа суглуулая» гэхэдэнь, Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Тиимэ хадань аха дүү түрэл түтимөө суглуулжа, ши ураг садан хүрэтэрөө захиржа бай» гэжэ айладхаба.
- § 219. Баа Чингис хаан Сорхан-шарда хэлэбэ: «Намае тэрэ сагта, Тайчуудай Таргудай-Хирилтуг аха дүүнэртэйгээ ниилэжэ атаархан бариха сагта Сорхан-шарын хүбүүд Чулуун, Чимбайнар намае аха дүүнэртээ атаархагдажа байна гэжэ нюужа, үхин Хадаанаар харгалзуулжа байгаад табижа эльгээгээ бэшэ гү, Шинии тэрэ ашые би харанхы һүни зүүдэндээ бодожо, гэгээн үдэр сээжэдээ һанаһаар ябаа бэлэйб. һүүлээрнь тайчуудһаа намда багахан удажа ерэбэ. Одоо танда соёрхолые үгэе. Ямар соёрхолые хүсэжэ байнат?» гэхэдэнь, Сорхан-шар ба тэрэнэй хүбүүд Чулуун Чимбай хоёр хэлэбэ: «Бидэ мэргидэй нютаг Сэлэнгэдэ дархан дураар нютаглахые хүсэнэ. Баа ямар соёрхол хэшэг хайралхаяа Чингис хаан мэдэг лэ» гэбэ. Тиихэдэнь Чингис хаан айладхаба: «Нютаг өөһэдее шэлэжэ, мэргидэй газар Сэлэнгээр урагай урагта хүрэтэр байралан эзэмшэжэ, номо һомоёо агсажа, хүрим найраа хэжэ, хундага сүнгөө түшэлсэжэ ябагты. Юһэн удаа оһолтоходо зэмэлхэгүй болгоё!» гэжэ зарлиг буулгаба. Баа Чингис хаан Чулуун Чимбай хоёрто соёрхожо хэлэһэниинь: «Урдань Чулуун Чимбай ха хоёрой хэлэжэ байһаниие яажа мартахабиб? Чулуун Чимбай та хоёр, һанаһанаа хэлэе гэбэл, дутуугаа гуйя гэбэл, дам хүнөөр бү хэлүүлжэ бай. Өөрынгөө бэээр уулзажа, өөрынгөө амаар һанаһанаа хэлэжэ, дутаһанаа гуйжа бай» гэжэ зарлиг буулгаба. Баа «Сорхан-шар, Бадай, Хишилиг та гурбан дархан:
Олон дайсанда добтолжо
Олзо юумэ олобол,
Олоһоноо бүрин абагты.
Аян аба хэжэ
Ан гүрөөл алабал,
Алаһанаа бүрин абагты!»
гэжэ зарлиг буулгаба. «Сорхан-шар тайчуудай Түдэгэгэй гэрэй хүн. Бадай Хишилиг хоёр Чэрэнгэй адуушан улад бэлэй. Одоо минии шадар хорчи (номо һомо агсагша сэрэг) боложо, хүримда хундага дэбшүүлжэ, дархан эрхэтэйгээр жаргажа ябагты!» гэжэ зарлиг буулгаба.
- § 220. Баа Чингис хаан Наяада айладхаба: «Ширээт үбгэн Алаг Наяа хоёр хүбүүдтэйгээ хамта Таргудай-Хирилтугые барижа асарха замдаа Хутгал нугада

хүрөөд Наягай хэлэһэниинь: «Бидэ хан эзэнэ яажа тэбшэжэ барижа ошохоибди?» гэжэ сэдхэлдээ түбэгшөөгөөд, Таргудайе нула табин бусаажа, Ширээт үбгэн хүбүүд Алаг Наяатаяа хамта ерэжэ, Наягай хэлэһэниинь: «Бидэ хан Таргудай-Хирилтугые гардан барижа, ерэжэ ябаад гэнтэ тэбшэжэ ядажа табин бусаагаад, Чингис хаанда хүсээ үгэе гэжэ ерэбэбди. Хэрбээ хан хүнөө барижа ерэбэлнай, хан эзэнэ бариһан харса арадта яажа этигэхэб гэхэ бэлэй. Хандаа халдажа шадаагүй хадаа тэдэниие өөрынгөө ханиие хайралха ёһые мэдэһэн хүнүүд гэжэ үгыень зүбшөөжэ, нэгэ үйлэ хэрэг даалгая гээ бэлэй. Боорчи баруун гарай түмэниие захирха ноён болобо. Мухулай гован боложо, зүүн гарай түмэниие захирха ноён болобо. Одоо Наяа түбэй түмэниие захирха ноён болог» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 221. Баһа Зэбэ Сүбээдэй хоёрые өөрынгөө олоһон зөөһэн иргэдые мянгатан болгожо захирагты гэбэ.

§ 222. Баһа хони харюулагша Дэгэйдэ мянгатые эндэ тэндэнэ суглуулжа үгөөд, мянганай ноён болгобо.

§ 223. Баһа модошо дархан Гүчүгүртэ үгэхэ иргэнэй дутаһан тула бусад ноёдой албатанһаа татажа суглуулһан иргэниие Жадаранай Мулхалхуда зүгөөр ниилүүлжэ, Гүчүгүр Мулхалху хоёр нэгэ мянгатые хамтаран зүблэжэ захирагты гэбэ.

§ 224. Уласые байгуулхада зүдхэһэн хүнүүдые түмэнэй ноёд, мянганай ноёд, зуунай ноёд, арбанай ноёд болгожо, соёрхолые үгэхэ хүнүүдтэ соёрголоо үгэжэ, зарлигые буулгаха хүнүүдтэ зарлигаа буулгажа Чингис хаан айладхаба: «Урдань би наян хэбтүүл манаашатай, далан шадар хишигтэнтэй байгаа. Одоо мүнхэ тэнгэрийн үршөөлөөр, тэнгэри газарай хайраар хүсэ ехээр нэмээгдэжэ, ниитэ ехэ уласыё хамтадхажа, ганса жолоодоо оруулһан тула одоо намда мянган шадар хишигтэниие (ээлжэтэниие) илгажа үгэгты. Хэбтүүл, хорчин, торгуудтай хамта бүгэдэ түмэн хүн болгожо үгэгты!» гэжэ зарлиг буулгаба. Баһа Чингис хаан хишигтэниие илгажа томилхо тухай мянганай ноёдто тунхаг зарлиг буулгаһаниинь: «Минии хишигтэниие томилходо, түмэтэ, мянгата, зуутын ноёдой хүбүүд, нула (сүлөөтэ) хүнэй хүбүүд доторһоо минии хажууда тэнсэхэ бэлиг эрдэмтэй, бэе һайтайень илгажа оруулагты. Минии шадар сэрэгтэ ороходоо мянганай ноёдой хүбүүд арбан нүхэр (сэрэг), нэгэ дүүгээ дахуулжа ерэг. Зуунай ноёдой хүбүүд табан нүхэр, нэгэ дүүгээ дахуулжа ерэг. Арбанай ноёдой хүбүүд ба нула хүнэй хүбүүд гурбан нүхэр, нэгэ дүүгээ дахуулжа ерэг. Ихэдээ тэдэ уг газарһаа унаха морёо бэлдэжэ ерэг.

Минии шадар сэрэгтэ ерэхэ мянганай ноёдой хүбүүд арбан нүхэд, хэрэглэхэ юмээе харьяата мянганайнгаа доторһоо татажа абагты. Эсэгийн үгэһэн хуби хэшэг дээрэ өөрын олоһон мори, юмэнэй хэды байбашье, үмсэ хубиһаа ниитэдэ бидэнэй зааһан хэмжээгээр абажа ерэг. Зуунай ноёдой хүбүүд табан нүхэдтэй, арбанай ноёд ба сүлөөтэ уладай хүбүүд гурбан нүхэдтэй, мүн үмсэ хубиһаа ниитэдэ хэрэглэхэ мори, юмээе бэлдэжэ ерэг» гэжэ зарлиг буулгаба. «Мянгата, зуута, арбатын ноёд олон хүн бидэнэй энэ зарлигые соносоод зүршэжэ дабабал, шангаар хэһээгдэхэ. Бидэнэй шадар сэрэгтэ орожо зохихо аад мултаржа, бидэнэй дэргэдэ ябахаа бэрхэшээгээ һаань, орондонь ондоо хүниие оруулаад, тэрэниие шийдхэжэ, далда холо газар сүлээ» гэжэ зарлиг буулгаба: «Бидэнэй хажууда нүхэсэн ябажа нуралсая гэжэ ерэхэ арадые бү хориглогты» гэбэ.

§ 225. Чингис хаанай зарлигай ёһоор мянгата, зуута, арбатын ноёдой хүбүүдые илгажа ябуулаад, урдань байһан наян хэбтүүлые найман зуу болгобо. Найман зуу дээрэнэ

нэмээжэ мянга болгогты гэбэ. «Хэбтүүлдэ орохо хүнүүдые баагаар хоригложо болохогүй» гэжэ зарлиг буулгаба.

Хэбтүүлые Их-нэурин захиржа, мянганай ноён болог гэжэ айладхаба. Баа дүрбэн зуун хорчиние томилжо, тэдэниие Зэл-мын хүбүүн Есүнтэй ахалжа, Түгэгэй хүбүүн Бүхэдэйтэй зүблэжэ захираг гэбэ. Торгууд, хишигтэниие дүрбэн ээлжээр манаха болгожо, Есүнтэй нэгэ ээлжээнэй хорчиние захиржа, Бүхэдэй нүгөө ээлжээнэй хорчиние захиржа, Хорхудаг гурбадахи ээлжээнэй хорчиние захиржа, Лаблах дүрбэдэхи ээлжээнэй хорчиние захиржа ябаг. Номо, номо агсаан хорчин торгон сэрэгы мүн тиигэжэ захиржа ябаг. Хорчиние мянга болгожо, Есүнтэй захиржа байг!» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 226. «Урдань Оэлэн чэрбиин захиржа байһан торгууд дээрэ нэмэжэ мянга болгоод, Боорчин урагай Оэлэн чэрбээр захируулая. Баа нэгэ мянган торгуудые Мухулайн ураг Бухаар захируулая. Илугайн ураг Алчидайгаар нэгэ мянган торгуудые захируулая. Нэгэ мянган торгуудые Додай чэрбээр захируулая. Баа нэгэ мянган торгуудые Доголху чэрбээр захируулая. Нэгэ мянган торгуудые Жорчидайн ураг Чанайгаар захируулая. Нэгэ мянган торгуудые Алчийн урагһаа Ахудайгаар захируулая. Нэгэ мянган баатар сэрэгы шэлэжэ, Архай Хасараар захируулаад, юрын үдэр ээлжэлхэ торгон сэрэг болгожо, хадхалдан байлдаха үдэр хамагай түрүүндэ баатарлуулан ябуулая!» гэжэ зарлиг буулгаба. Олон мянгатаһаа илгажа ерүүлһэн хүнүүдые найман мянган торгууд болгобо. Хоёр мянган хэбтүүл, хорчиние хамтадань бүгздэ нэгэ түмэн хишигтэн болгобо. Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Бидэнэй шадар түмэн хишигтэниие бэхижүүлжэ, ехэ голый сэрэг болгоё!» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 227. Баа Чингис хаан айладхажа, үдэрэй жасаанай (ээлжээнэй) торгуудые дүрбэн ээлжээ болгожо, ээлжээнэй ахалагшанарые томилһониинь: Буха нэгэ ээлжээнэй хишигтэниие захиржа, заажа яба. Алчидай нэгэ ээлжээнэй хишигтэниие захиржа, заажа яба. Додай черби нэгэ ээлжээнэй хишигтэниие захиржа, заажа яба. Доголху черби нэгэ ээлжээнэй хишигтэниие захиржа, заажа яба. Эдэ дүрбэн ээлжээнэй хишигтэниие захирха ахалагшадые томилхо тунхаг зарлиг буулгаад, баа ээлжээнэй ахалагшад, харьяата хишигтэнээ жагсааха ээлжээ хишигтэ оруулаад, гурба хоноод нэлгүүлжэ байха. Хишигтэ хүн ээлжээгээ таһалдуулбал, тэрэ хүниие гурба дахин бэрээгээр наншай. Тэрэ дахин ээлжээ таһалдуулбал, долоон бэрээгээр наншай. Баа тэрэ хүн бэе элүүр байгаад, ээлжээнэй ахалагшадтай зүбшөөрэлгүйгөөр гурба удаа ээлжээгээ таһалдуулаа һаань, гушан долоо дахин бэрээгээр наншаад, бидэндэ хани болохоноо бэрхэшээн этэгээд гэжэ тоолоод, таһархай холо газарта сүлэе гэжэ зарлиг буулгаба. Ээлжээнэй ахалагшад гурбан ээлжээнэй хишигтэндэ тэрэ бүхэндэ энэ зарлигы соносожо байг. Хэрбээ соносохогүй һаа, ээлжээнэй ахалагшад буруутан болохо. Зарлигы соносоһон аад, зүршэхэ гү, али зарлигаар тогтооһон ээлжээгээ таһалдуулаа һаань, хишигтэниие буруушаан зэмэлхэ гэжэ зарлиг буулгаба. Ээлжээнэй ахалагшад, гансал ахалагшаб гэнэн шалтагаар хамта намтай албая эхилһэн хишигтэниие минии зүбшөөлгүйгөөр бү хэһээгты. Гэмдэ ороһон хүниие хэлэгты. Хэрбээ алаха ёһотой юм һаань, бидэ мухарюулая. Наншаха ёһотойень хэбтүүлжэ наншай. Ахалагшанар ахалагша гэнэн шалтагаар намтай хамта албая эхилһэн хишигтэндэмни өөрын гар хүлые хүргэжэ наншаа һаань, бэрээнэй харюуда бэрээдэжэ, нударгын харюуда нударгадажа наншагты гэбэ.

§ 228. Баа Чингис хаан зарлиг буулгаба. «Газаа тээхи мянганай ноёдоо минии хишигтэнэй юрын хүнүүд үлүү, газаа тээхи зуунай ноёд, арбанай ноёдоо минии хишигтэнэй моришон үлүү дээрэ нэн тула газаа тээхи мянганай ноёд минии

хишигтэнтэй тэнсэжэ хэрэлдээ наань, мянганай ноёниие хэнээ!» гэж зарлиг буулгаба.

§ 229. Баа Чингис хаан зарлиг буулгажа, ээлжээнэй хишигтэнэй ноёдто тунхаг гаргаһаниинь: хорчин, торгууд ээлжээндээ орожо, үдэрэйнгээ албые тус тустaa хэжэ дүүргээд, наранай шэнгэхэнээ урда хэбтүүлнүүдтэ (манаашадта хамгаалха ажалаа дамжуулжа үгөөд) зайлажа, газашаа гаража хоног. Бидэниие хүни хэбтүүлэй сэрэг хамгаалха. Хорчин номо номоёо, тогоошод аяга набаяа хэбтүүлдэ тушаажа үгөөд, гаража хоног. Газашаа гаража хоноһон хорчин, торгууд, тогоошод бидэнэй шүлэ эдитэр уяанай тэндэ хүлеэжэ байгаад, хэбтүүлдэ мэдээ үгэжэ, бидэнэй шүлэ эдиһэнэй нүүлээр дотогшоо орожо, хорчин номо номоёо абажа, торгууд нуурияа ээлжэ, тогоошод аяга набаяа абажа ажалаа хэхэ. Ээлжээнэй хишигэй хүнүүд энэ тогтооһон ээлжээнэй хуулиие сахижа ябагты гэжэ зарлиг буулгаба. Наранай шэнгэнэн хойно ордоной хойгуур, урдуур ябаһан хүниие хэбтүүл манаашанар барижа хоноод, маргааша үглөөнь мүрдэн асуугты. Хэбтүүл халаанайнгаа ерэхэдэ, тэмдэгээ дамжуулжа үгөөд сүлөөлэгдэхэ. Манаагаа тушаанан хэбтүүл гаража ошохо гэбэ. Хэбтүүл хүни ордоной оршондо байжа, үүдыень харалсажа, орохые забданан хүниие мүрыень мүлтэ сохижо, толгойень тоншон сабшажа хаяг лэ. хүни яаралтай мэдээ хүргэжэ хүнэй ерээ наань, уридшалан дуулгаад, гэрэй арада хэбтүүлтэй хамта байжа, хэлэхэ үгзээ газашаа хэлэгты. Хэбтүүлэй нуурида хэншье нуужа болохогүй. Хэбтүүлэй зүбшөөрэлгүйгөөр хэншье орожо болохогүй. Хэбтүүлэй хажуугаар хэншье ябажа болохогүй. Хэбтүүлэй хоорондуур ябажа болохогүй. Хэбтүүлэй тоое асуужа болохогүй. Хэбтүүлэй дэргэдүүр ябаһан хүниие баригты. Хэбтүүлэй тоое асууһан хүнэй тэрэ үдэрэй унаһан эмээлтэй, хазаартай мориие, үмдэнэн бүхы хубсаһыень хэбтүүл абагты» гэжэ зарлиг буулгаба. Элжигэдэй этигэлтэй хүн байгаашье наа, хэбтүүлэй хажуугаар үдэшэ ябаад баригданан бэшэ гү?

Х. Уйгур ба ойн иргэдые эзэһэниинь

§ 230. Чингис хаан айладхаба:

«Үүлэтэй хүни
 Үүдэтэй гэрыемни
 Үргэлжэ нахижа,
 Энэ бэеымни
 Энхэ унтуулжа
 Эрдэниин нуурида
 Хүргэнэн эртэнэй
 Ээлт хэбтүүлни!
 Одотой хүни
 Ордон гэрэймни
 Оршондо хэбтэжэ,
 Үлгы дэбисхэрэймни
 Үмэг боложо,
 Энээхэн бэеымни
 Түшэг боложо,
 Үндэр нуурида
 Үргэнэн
 Үлзытэй буянтай хэбтүүлни!
 Халиха уна бороодо,
 Хайраха хүйтэн жабарта

Ханатай гэрыемни
 Харгалзан байжа,
 Халуун амииемни
 Хамгаалан манажа,
 Хаан нуурида хүргээн
 Хайра ехэтэ хэбтүүлни!
 Үрсэхэ дайсанай мурьөө,
 Үшихэ хоротоной гарнаа
 Үглөө үдэшэ илгаагүй
 Үрхэ гэрыемни хамгаалжа,
 Өөрын нюдые сабшангүй
 Энэ бэеымни аршалһан
 Этигэлтэ үнэн хэбтүүлни!
 Холтоһон хормоонгын
 Хорд гэхэ шэмээнээ
 Хожомдонгүй ерэгшэ
 һонор хурса хэбтүүлни!
 Шэнээн номоной
 Шэрд гэхэ шэмээнээ
 нэрэмжэлэн ерэгшэ
 нэргэг хурса хэбтүүлни!
 Үни хэдынэй
 Үлзытэ хэбтүүлыемни
 Үбгэн хэбтүүл гэгты.
 Этигэлтэ Оэлэн чэрбиин
 Ивээлт далан торгуудые
 Ехэ торгууд гэгты.
 Архай Хасарай харьяата
 Ашата шэлэмэл баатарнуудые
 Ахамад баатарнууд гэгты.
 Есүнтэй, Бүхэдэйн харьяата
 Юрөөлтэ хуушан хорчиние
 Юрэнхы хорчин гэгты» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 231. «Ерэн табан мянгатанһаа минии бэеын шадар үмсэ болгожо эльгээнэн түмэн хишигтэниие минии хойно ехэ нуурииемни залгамжалһан хүбүүд урагай урагта хүрэтэр минии гэрһээ дурасхаал мэтэ сэдхэжэ, ямаршые гасаланда хүргүүлэнгүй, һайтар хамгаалагты. Эдэ түмэн хишигтэниие минии эгээн хүндэтэй хишигтэн гэжэ үргэмжэлэнгүй байжа болохо гү» гэбэ.

§ 232. Баһа Чингис хаан айладхаба: «Ордоной чэрбиин үхид, гэрэйнһ хүнүүд, тэмээшэд, үхэршэдые хэбтүүл эрхилэн мэдэжэ, ордоной гэр тэргые баһа мэдэг. Туг, хэнгэргэ, дүрөө, жадые хэбтүүл даргалаг. Аяга һабые баһал хэбтүүл эрхилэг. Бидэнэй унда эдеэе хэбтүүл даргалаг. Тахилгын мяха, эдеэн хэбтүүлэй гарта байг. Унда эдеэнэй арби муутай байгаа һаань, даргалһан хэбтүүлдэ эрилтэ табия» гэбэ. «Хорчингууд унда эдеэ хүртеехэдөө даргалһан хэбтүүлэй зүбшөөрэлгүйгөөр тараан үгэжэ болохогүй. Эдеэ тараахадаа, урид хэбтүүлһээ эхэлэгты» гэбэ. Ордон гэртэ орохо гараха юумые хэбтүүл эрхилэн мэдэжэ байг. Гэрэй ойро үүдэндэ хэбтүүлэй хаалгашан байг. Хэбтүүлэй хоёр хүн дотогшоо орожо, ехэ сүн түшэжэ байг. Хэбтүүлнүүд мордохо газар нютагыемнай нуран мэдэжэ, ордон гэрыемнай буулгажа байг» гэбэ. «Бидэнэй шубуу агнахада, хэбтүүл мантай хамта шубуу агналсажа ябаг. Гэр тэргэнэй дэргэдэ зарим хүнүүдые сагай байдалаар үлдээжэ байг» гэбэ.

- § 233. Баа Чингис хаан айладхаба: «Хэрбээ бидэнэй бэеын байлдаанда мордоогүй наа, хэбтүүл маннаа амяараа байлдаанда гаража болохогүй» гэбэ. «Энэ зарлигые мэдэжэ байгаад атаархан зүришэжэ, хэбтүүлые байлдаанда эльгээбэл, сэрэгэй хэрэгые эрхильэн чэрбиие буруушаан хэнээхэ» гэбэ. «Хэбтүүлэй сэрэгые байлдаанда юундэ оруулжа болохогүйн шалтагааниие хэлэбэл, хэбтүүл минии алтан амиие сахина. Шубуу, гүрөөнэ агнаха, абалхада хамта ябажа зобоно, зүдэрнэ. Нүүхэ зөөхэдэ ордониие хамгаалжа, унаа тэргэ харгалзана. Минии бэеые нахижа хоноходо хүнгэн гү? Гэр тэргэ, гол ордониие нүүхэдэнь хамгаалха гэшэ хүнгэн гү? Иимэ дабхар налбариин ажалтай хадань тэдэниие маннаа амяарайнь байлдаанда ябуулхагүй гэнэн ушар иимэ».
- § 234. Баа зарлиг буулгаба: «Шигихутугай элдэб зарга шиидхэхэдэ, хэбтүүл соносожо, оролсожо байг. Хэбтүүлнээ номо, наадаг, хуяг, зэбые хадагалха, тарааха ажалые эрхилэлсэжэ байг. Агта моридые асаржа, ашаа юумые ашалсажа ябаг» гэбэ. «Хэбтүүл чэрбинэртэй хамта эд зөөриие тараажа байгты. Хорчин, торгууднар нютаг заагаад нүүхэдэ, Есүнтэй, Бүхэдэйнэрэй хорчин, Алчидай, Өэлэн, Ахудайнарай торгуудууд ордоной баруун талада ябаха» гэбэ. «Буха Додай-чэрби, Чанайнарай торгуудууд ордоной зүүн талада ябаха» гэбэ. «Архайн баатарнууд ордоной урда ябаха» гэбэ. «Хэбтүүл ордон гэр, тэргые хамгаалжа, ордоной хажууда, зүүн таладань ябаха» гэбэ. «Бүхы хишигтэн, торгуудууд ордоной ойро ябаха, ордон гэрэй хүбүүд адуушад, хонишод, тэмээшэд, үхэршэдые ордоной арада ябаха Додай чэрби захираг» гэжэ даалгаба. «Додай чэрби бүхы ордоной хойнооо дахажа, хог эдижэ, тонтоогоол түүжэ ябаг» гэжэ зарлиг буулгаба.
- § 235. Хубилай ноёниие харлагуудта мордуулба. Харлагай Арслан хан Хубилайда элсэжэ ниилэхээр ерэхэдэнь, Хубилай ноён Арслан ханиие асаржа, Чингис хаантай уулзуулба. Чингис хаан Арсланиие байлдангүйгөөр дагаба гэжэ найшаан соёрхожо, үхинөө үгэе гэжэ зарлиг буулгаба. (Харлагай Арсланда Алха бэхиие үгэжэ, Чингис хаан иимэ зарлиг буулгаба:
 «Харайхадамни хүл боложо,
 Хазайхадамни түшэг боложо,
 Халтирхадамни таха боложо,
 Ханамжа туна хүргэхээе
 Хайрата Алхамни мэдээрэй.
 Энэ бэе хэбрэг болобошье
 Эрхим нэрэ мүнхэ шуу.
 наруул ухааннаа үлүү
 найн нүхэр байдаггүй.
 Мунхаг хилэнхээ үлүү
 Муу дайсан байдаггүй.
 Эрхим этигэл олоншье наа,
 Энэ бэе бүгэдэньөө этигэлтэй.
 Хайралха юумэн олон байбашье,
 Халуун ами хамагнаа хайратай.
 Хатуужажа ябабал хамагта хэрэгтэй.
 Арюун ябабал хэзээдэ туһатай»
 гэжэ нургаа бэлэй. «Алтан тобшоно»).
- § 236. Сүбэдэй баатар түмэр тэргэтэй сэрэгээ абажа ябаад, мэргидэй Тогтоагай Худу, Чулуун зэргын хүбүүдые нэхэн довтолжо, Чүй мүрэнэй тэндэ хүсэжэ нүнөөгөөд ерэбэ.

§ 237. Зэбэ Найманай Хүчүлүг ханиие нэхэжэ, Сариг гүн гэдэг газарта хүнөөгөөд ерэбэ.

§ 238. Уйгурай Идүүд хан Чингис хаанда Адхираг Дарбай хоёр элшые эльгээжэ хэлүүлһэниинь: «Үүлэн арилжа гэгээн наранай тодорһон мэтэ, мүльһэн хайлажа тунгалаг мүрэнэй урдаһан мэтэ, Чингис хаан соёрхобол, алтан бүһыншни горьёоо барижа, арюун дэгэлэйшни үртэһэнһөө оложо, табадахи хүбүүншни боложо хүсээ үгээ» гэжэ хэлэжэ эльгээбэ. Тэрэ үгыень соносоод Чингис хаан соёрхожо, харюу хэлэжэ эльгээһэниинь: «Үхинөө үгээ. Табадахи хүбүүмни болог лэ. Алта мүнгэ, субад, тана, хоргой, хээтэй оёмол, торго мэтэ зөөри абажа ерэгты» гэжэ эльгээбэ. Идүүд үршөөгдэбэб гэжэ баясажа, алта мүнгэ, субад, тана, торго, хоргой зэргын зөөри абажа ерээд Чингис хаантай уулзаба. Чингис хаан Идүүдые соёрхожо, Алалтун бэхи үхинөө үгэбэ. (Уйгурай Идүүдтэ Алалтун бэхиие үгэхэдөө Чингис хаанай нургаһаниинь: «Хатагтай хүндэ гурбан эрэ бии. Анханай эрэнһ алтан түрэ. Тэрэнэй удаадахи эрэнһ арюун нэрэ. Түүнэй удаадахи эрэнһ абаһан эрэ мүн бэлэй. Алтан түрээ хатуужажа дахабал, арюун нэрэ бэлээр ерэхэ. Арюун нэрээ бэхилбэл, абаһан эрэ холо ошохогүй» гэжэ зарлиг буулгаһан юм. «Алтан тобшоноо»).

§ 239. Туулай жэл (1207 он) Зүчи баруун гарай сэрэгые абажа, ойн иргэниие эзэлхээр мордоходонь, Буха газаршалжа ябаба, Ойродой (ойн арад) Худуга бэхи түмэн ойродоо абажа, һайн дураараа ниилэн оробо. Худуга бэхи ерээд Зүчиие газаршалан, түмэн ойродой нютагаар ябажа Шигшид (Шишгид) голдо хүрэбэ. Зүчи ойрод, буряад, барга, урсууд, хабханас, ханхас, туба аймагые оруулаад Түмэн-хэргисэй нютаг хүрэбэ. Хэргисэй ноёд Эди, Инал, Алдиэр, Үлэбэг-тигинэр ниилэн орожо, сагаан шонхор, са-гаан мори, хара булга абажа ерээд Зүчитэй уулзаба. Шибир, Хэсдин, Баяд, Тухас, Тэнлиг, Төөлс, Тас Зэргэ Баягидһаа нашахи ойн иргэниие эзэлжэ оруулаад, хэргисэй түмэнэй ноёд, мянганай ноёд ба ойн иргэнэй ноёдые абаад ерэбэ. Тэдэнь Чингис хаанда сагаан шонхорнуудые, сагаан моридые, хара булгануудаа бэлэглэжэ уулзаба.

Ойродой Худуга бэхиие урдаһаамнай угтан, түмэн ойродоо дахуулан ниилэжэ ерэбэ гэжэ соёрхожо, тэрэнэй хүбүүн Иналчи-да Чэчэйхэн үхинөө үгэбэ. Иналчин аха Түрэлчидэ Зүчийн үхин Олуйханиие үгэбэ. Алага-бэхи үхиниие Онгуудада үгэбэ. Чингис хаан Зүчиие соёрхожо айладхаба: «Хүбүүдэймни ахамад, ши гэрһээ анха гараад мүр һайтай ябажа, хүрэнэн газартаа хүн, мориие гарзалуулжа зобоогоогүйш, үлзытэ ойн иргэниие оруулжа ерэбэлши. Эдэ эрхэтэниие шамда үгээ» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 240. Баһа Борохул ноёниие хори түмэд (хори буряад) иргэниие эзэлүүлхээр ябуулба. Хори түмэд иргэнэй ноён Дайдухул сохорой үхэнэн хойно тэрэнэй һамган тарган Ботой хори түмэдые захиржа байгаа. Борохул ноён тэндэ ошоод, гурбан хүниие дахуулан, ехэ сэрэгһээ түрүүлэн үдэ оройеньшые ойлгохонь бэрхэ бүтүү ой соо нарин харгыгаар ябажа байба. Хори түмэдэй харуулай хүнүүд тэдэнэй арада гаража замыень хаагаад, Борохул ноёниие барижа алаһан юм. Борохулай хори түмэдтэ алуульһыень дуулаад, Чингис хаан ехээр уурлажа, өөрөө морилхоор забдахадань, Боорчи Мухулай хоюулаа Чингис хааниие иджажа болуулба. Тиигээд Дүрбэдэй Дүрбэй-Догшиндо албадан захюульһаниинь: «Сэрэгээ шангаар захиржа, мүнхэ тэнгэридэ зальбаржа, хори түмэдэй иргэниие эзэлхые оролдогты» гэжэ зарлиг буулгаба. Дүрбэй сэрэгээ абаад урдань ябажа, харуулай һаһиһан зам һүбөөр үсөөн сэрэг ябуулжа, тэмдэг үзүүлжэ мэхэлээд, өөрөө олон сэрэгээ абажа улаан бухын ябаһан мүрөөр урагшаа дабшаба. Сэрэгэй алибаа хүнэй зүрхэ алдабал наншаһын тула хүн бүридэ арбан һабаа үргэлүүлжэ, эрэ бүхэниие хүхэ, ооли, хюрөө, һүүшээр зэбсэглүүлээд, улаан бухын ябаһан харгыгаар урагшаа

дабшажа, муртөө дайралдаһан модые отолон сабшуулжа, хюрөөдүүлжэ замаа сэбэрлээд, уула дээрэ гараад, бооридонь найрлажа һуугаа түмэд иргэнэй орой дээрэһээнъ добтолон оробо.

- § 241. Энээнэй урда Хорчи ноён Худуга бэхи хоёр хори түмэдтэ баригдаад, тарган Ботохойн тэндэ байһан юм. Хорчийн баригдаһан ушарынь иимэ: хори түмэдһөө эгээн найхан гушан басагадые шэлэжэ аба гэжэ зарлиг бууһан байгаа. Хорчи ноён хори түмэдһөө басагадые абаха гэжэ ошоходонь, урдань суг хамта ябаһан хори түмэдүүд дахин дайсан боложо, Хорчи ноёниие барижа абаа-щаба. Хорчийн түмэдтэ баригдаһан тухай дуулаад, Чингис хаан ойн иргэнэй байдалые мэдэхэ хүн гэжэ Худуга бэхиие эльгээбэ. Худуга бэхи баһа баригдашоо. Хори түмэдые эзэлжэ дүүргээд, Борохулай хүүр яһанай түлөө зүүн түмэдые тэрэнэй гэр бүлэдэ үгэбэ. Хорчидо гушан үхидые үгэбэ. Тарган Ботохой хатаниие Худуга бэхидэ үгэбэ.
- § 242. Чингис хаан зарлиг буулгажа, эхэ, хүбүүд, дүүнэртээ иргэн зониие хубаажа үгэнэниинь: «Уласые нэгэдүүлхэдэ зобожо зүдэрһэн эхэмни бэээ. Хүбүүдэймни аха Зүчи бэээ. Дүүнэрэймни бага Отчигин (одхон: галай хан, гуламтын эзэн) бэээ» гээд, эхэ Отчигин хоёртоо нэгэ түмэн иргэниие (түмэн үрхэ) үгэхэдэнь, эхэ шамарлажа дуугарбагүй. Зүчидэ юһэн мянган иргэниие үгэбэ. Цагадайда найман мянган иргэниие үгэбэ. Үгэдэйдэ табан мянган иргэниие үгэбэ. Толуйдо табан мянган иргэниие үгэбэ. Хасарта дүрбэн мянган иргэниие үгэбэ. Алчидайда хоёр мянган иргэниие үгэбэ. Бэлгүтэйдэ нэгэ мянга табан зуун иргэниие үгэбэ. Абга Даридаие Хэрэйдтэй ниилэжэ ябаһан гэжэ нүдэнһөө далда болгоё гэхэдэнь, Боорчи Мухулай Шигихутуг гурбан хэлэбэ: «Өөрынгөө гуламтые һүнөөхэ мэтэ, өөрынгөө гэрые эбдэхэ мэтэ болохо бэшэ гү. һайн эсэгыншни гэрээд боложо үлдэһэн ганса абгашни бэшэ гү. Тэрээнээ үгы хэжэ яажа болохоб? Тэрэнээ һайса бодожо ойлгоогүйень хүлисэгты. һайн эсэгыншни багын нютагта гуламтадаа утаа гаргажа ябаг» гэжэ халуун сэдхэлээр идхажа, хамарһаа утаа гаратар хэлэндэнь, «Заа, тиимэ болог» гэжэ һайн эсэгээ һанажа, Боорчи Мухулай Шигихутуг гурбанай үгэдэ орожо һанаагаа амарба.
- § 243. «Би эхэ Отчигин хоёрто түмэн иргэниие хүртээгээд, Хүчү, Хүхэчү, Жунсо, Аргасун дүрбэн ноёдые тушаажа үгэбэб. Зүчидэ Хунан Мүнхээр Хэтэ гурбые тушаажа үгэбэб. Цагадайда Харачар Мүнхэ Идоходай гурбые тушаажа үгэбэб». Баһа Чингис хаан айладхаба: «Цагадайн хэсүү дошхон абаритай тула Хүхэчос үглөө үдэшэ дэргэдэнь байжа һанаһанаа хэлэжэ, зүблэжэ байг» гэжэ зарлиг буулгаба. Үгэдэйдэ Илугай Дэгэй хоёрые тушаажа үгэбэ. Толуйда Жидай Бала хоёрые тушаажа үгэбэ. Хасарта Жибэгээе тушаажа үгэбэ. Алчидайда Чаурхайе тушаажа үгэбэ.
- § 244. Хонхотоной Мэнлиг эсэгын хүбүүд долоо бэлэй. Долоон хүбүүдэй дундахинь Хүхэчү Тэб-тэнгэр бөө байгаа. Тэрэ хонхотоной долоон хүбүүд Хасарые баряад хамнажа наншаба.

Хасар долоон хонхотондо сохюулбаб гэжэ Чингис хаанда һүгэдэн гомдоходонь, Чингис хаан бусад хэрэгээр ехэ ууртай байһан тула сүхалтайгаар Хасарта хэлэбэ: «Амитанда диилдэдэггүй хүн гэдэг бэшэ нэн гүбди шамайе? Яагаад диилдэбэбши?» гэхэдэнь, Хасар нулимса унагаажа бодоод гараба. Хасар гомдожо, гурбан үдэр ерэбэгүй. Тэрэ үедэ Тэб-тэнгэр Чингис хаанда хэлэбэ: «Мүнхэ тэнгэрийн һахюуһаар нэгэ удаа Тэмүүжин уласай эрхые бариха. Нэгэ удаа Хасар уласай эрхые бариха гэжэ зүн мэдэгдэбэ. Хасарһаа болгоомжолоогүй һаа, юу болохыень мэдэхэгүйб» гэхэдэнь, Чингис хаан тэрэ һүниндөө Хасарые барихаяа ошобо, Хүчү Хүхэчү хоёр «Хасарые барихаяа ошобо» гэжэ Оэлүн эхэдэ дуулгаба. Оэлүн эхэ набтар тэргэдэ

сагаан тэмээ хүллөөд бүхэли нүниндөө ябажа, наранай ургаха үеэр хүрэхэ ерэбэ. Чингис хаан Хасарай хамсые уяжа, малгай, бұныень абаад мүшхэн асуужа байба.

Чингис хаан эхээ хараад түбэгшөөн зайлаба. Оэлүн эхэ уурлажа тэргэнэ буухатайгаа зэргэ Хасарай хамсын хүлигые өөрөө тайлажа табяад, малгай, бұныень Хасарта үгөөд, уур хилэнгээ даран ядажа забилан нуугаад, хоёр хүхээ гаргажа, хоёр үбдэг дээрээ барижа хэлэбэ; «Энээниие хаража байна гүш? Хүхэнэн хүхэншни энэ байна. Хабиргаа хадаран хазагшад, хүйнээ хүсэрхэн таңалагшад! Хасар яагааб? Тэмүүжин энэ нэгэ хүхын нүүе хүхэжэ барадаг бэлэй. Хачиун Отчигин хоюулаа нэгэ хүхын нүүе хүхэжэ барадаггүй бэлэй. Хасар хоёр хүхымни нүүе дуунатар хүхэжэ, сээжыемни уужам болгожо амаруулдаг бэлэй. Тиихэдээ Тэмүүжин сээжэдээ эрдэмтэй,

Хасар хаба хүшэтэй тула
Хадхалдан зайлагшадые
Харбаха номоной хүсөөр
Хамажа асардаг бэлэй.
Огшожо зугадагшадые
Онохо номоной хүсөөр
Оруулан асардаг бэлэй.

Одоо дайсаниие даража түгэсэбэбди гэжэ Хасарые үзэн ядажа байна гүш?» гэбэ. Эхин уур сүхалые намдуулаад, Чиигис хаан хэлэбэ: «Эхынгээ хилэгнэнэндэ би айхын ехээр айжа, эшэхын ехээр эшэбэб. Бидэ одоо иигэхээ болиё!» гэбэ. Эхэдээ хэлэнгүй, далдаар Хасарай зарим иргэниень буляан абажа, Хасарта нэгэ мянга дүрбэн зуун иргэниие үлдөөбэ. Энээниие Оэлүн ехэ мэдээд, сэдхэлээ зобооор түргөөр хүгшэрбэ, Хасарта үгэнэн Жалайрай Живэгэ тэндэнээ зайлажа, Баргужин орон руу зугадаба.

§ 245. Тэрэнэй хойно юнэн хэлэтэн (хамаг) улас Тэб-тэнгэртэ хуралдан ошоюн ба Чингис хаанай агтын хороонһоошье олон хүн Тэб-тэнгэртэ ошожо мэдэлдэнэ оробо. Баа Отчигин ноён Тэмүгэгэй харьяата иргэд Тэб-тэнгэртэ ошоюн юм. Отчигин ноён ошоюн иргэнээ асаруулхаар Сохор нэрэтэй элшые эльгээхэдэнэ, Тэб-тэнгэр элшэ Сохорто хэлэбэ: «Отчигин та хоёр яагаа элшэ гэжэ ябажа гүйлдэдэг болобот» гээд элшэ Сохорыень зодожо, эмээлыень үргэлүүлээд, ябаган бусаанан юм. Элшэ Сохорой зодуулжа ябаган ерэнэнэй маргаашань Отчигин ноён өөрөө Тэб-тэнгэриндэ ошожо хэлэбэ: «Элшэ Сохорые эльгээхэмни зодоод ябаган бусаагаат. Одоо би иргэнээ абаашахаяа ерээб» гэхэдэнэ, долоон хонхотон Отчигин ноёной эндэ тэндэнээнэ хаажа: «Элшэ Сохорые эльгээдэгшни зүб гү?» гэжэ барижа зодохые забдаба. Отчигин ноён айжа хэлэбэ: «Элшэ эльгээхэмни буруу болоол даа» гэбэ. Хонхотоной долоон хүбүүд хэлэбэ: «Буруугаа мэдээ хадаа наманшалан нүгэдэ!» гэжэ Отчигиные Тэб-тэнгэрэй хойнооо нүгэдүүлэн юм. Тиигээд Отчигин ноён иргэнээ абажа шадаагүй бусаба, Маргааша үглөөнь Чингис хаанай бодоогүй, орондоо байхадань орожо ерээд, уйлан нүгэдэжэ хэлзбэ: «Юнэн хэлэтэн иргэд Тэб-тэнгэртэ зүблөө хэжэ байгаа. Энэ үедэ Тэб-тэнгэрнээ харьяата иргэнээ абахаар элшэ Сохорые эльгээгээб. Элшэ Сохор зодуулжа эмээлээ үргэлөөд ябагаар ерэхэдэнэ, би өөрөө ошоходомни, долоон хонхотон намайе эндэ тэндэнээмни хаажа, бурууем хүлээлгэн наманшалуулба. Тэб-тэнгэрэй хойнооо нүгэдүүлбэ» гээд уйлаба. Чингис хаанай үгэ хэлэхын үмэнэ Бүртэ үжин орон дээрэнээ үндыгөөд хүнжэлынгөө захаар үбсүүгээ хушажа, Отчигинай уйлахые хаража, нулимса унагаажа хэлэбэ: «Тэдэ хонхотонгууд яанан нүрхэй хүнүүд гээшэб? Урид Хасарые бүнэлэн наншаа. Одоо баа энэ Отчигиные яагаад хойнооо нүгэдүүлбэб? Энэ ямар ёно гээшэб? (Шинии амиды мэндэ байхада. «Алтан тобшоо»), Ойн наръан мэтэ олон найхан дүүнэрыешни иигэжэ дарлажа байна.

Үүнээ хойшо тэдэ

Үүлэн мэтэ бэеыншни
 Үгы боложо ошобол,
 Үлэнэн ехэ уласыешни
 Үри хүүгэдээршни мэдүүлхэ гү?
 нүүлэй сагта тэдэ
 нүлдэ гэгээн бэеыншни
 нүүдэр боложо ошобол,
 нүрэг ехэ уласыешни
 нүйдхэхэдээ болохо бэшэ гү?
 Үндэр уулын нарнад мэтэ
 Үнэр найхан дүүнэрыешни
 Үһөөрхэн дарлагша тэдэ
 Үдэжэ бойжожо амжаагүй
 Үсөөхэн хэдэн хүүгэдтэшни
 Үргэн уласые мэдүүлхэгүй.

Яаһан хэсүү хонхотонгууд гээшэб? Дүүнэрэйнгээ иигэжэ дарлуулхые хараһаар байгаад, ши миин үнгэрүүлхэ гүш?» гээд Бүртэ үжин нулимса нубарюулба. Бүртэ үжинэй энэ үгые соносоод, Чингис хаан Отчигиндэ хэлэбэ: «Тэб-тэнгэр одоо ерэхэ. Үһөөгөө яажа абахые ши өөрөө мэдэ» гэбэ. Тиихэдэнь Отчигин бодожо нулимсаа аршажа гараад, гурбан бүхые бэлэдхэжэ зогсообо. Удангүй Мэнлиг эсэгэ долоон хүбүүдээ дахуулан ерэхэ бултадаа гэртэ орожо, Тэб-тэнгэр сүнгэй баруун талада нууба. Отчигин Тэб-тэнгэрэй дэгэлэй захаһаа барижа: «Үсэгэлдэр ши намайе наманшалуулаа нэн бээш? Хүсээ үзэлсэе» гэжэ үүдэн тээшэ шэрэбэ. Тэб-тэнгэр Отчигиные эсэргүүсэжэ, тэрэнэй дэгэлэй захаһаа бариба. Тэрэ хоёрой барилдахада, Тэб-тэнгэрэй малгай гуламта дээрэ унаба. Мэнлиг эсэгэ унаһан малгайе абажа үнэдөөд үбэртөө хэбэ. Чингис хаан айладхаба: «Газаашаа гаража, бүхэ хүсээ үзэлсэгты» гэбэ. Отчигин Тэб-тэнгэрые богоһо дээгүүр шэрэжэ гарахадань, урид бэлэдхэһэн гурбан бүхэ угтажа, Тэб-тэнгэрые баряад шэрэлсэжэ нюрууень хухалаад, зүүн талын угсарһан тэргын үзүүртэ орхибо. Отчигин орожо хэлэбэ: «Тэб-тэнгэр намайе наманшалуулжа байгаа бэлэй. Одоо хүсээ үзэлсэе гэхэдэмни, зүбшөөрэнгүй мэхээ хүдэлгэн хэбтэжэ байна» гэхэдэнь, Мэнлиг эсэгэ ушарыень мэдэжэ нулимса нубарюулан хэлэбэ:

Уужам эхэ газарай
 Добын шэнээн байхада
 Уулзажа нүхэсэһэн бэлэйлби.
 Уһан ехэ мүрэнэй
 Горхоной шэнээн байхада
 Ушаржа танилсаһан бэлэйлби.

Иигэжэ хэлэхэдэнь хонхотоной зургаан хүбүүд үүдэ хаажа, гуламтые тойрон хамсыгаа шамажа орохоёо забдахадань, Чингис хаан тэбдэн шахагдажа: «Зайл! Гарая!» гээд гэрһээ гараба. Ойгуур байһан хорчин, торгууднар ерэхэ тойрон хамгаалба. Тэб-тэнгэрые угсарһан тэргын адагта нюрууень хухалаад орхиһыень Чингис хаан хаража, арын гэрнүүдһээ нэгэ боро гэрые асаруулжа, Тэб-тэнгэрэй дээрэнь барюулаад: «Унаагаа бэлдэгты! Нүүе» гээд тэндэһээ нүүбэ.

§ 246. Тэб-тэнгэрые табиһан гэрэй үрхые бүглэжэ, үүдыень тулажа, хүнээр һахюулба. Гурбадахи һүни үүр сайжа байхада, гэрэй үрхэ нээгдэжэ, Тэб-тэнгэрэй бэе үгы болоһон юм. һайса шалгажа үзэхэдэнь, үнэхөөр тэрэнэй хүүр байбагүй. Чингис хаан хэлэбэ: «Тэб-тэнгэр минии дүүнэртэ гар хүлөөрөө хүрэнэн ба тэдэнэй хоорондо худал хоб үгэ хэлэнэн тула тэнгэриин хүндэлэлдэ хүртэбэгүй, тэрэнэй ами бэе хоюулайень тэнгэри абажа ошобо» гэбэ. Чингис хаан Мэнлиг эсэгые тэндэ зэмэлэн буруушаажа хэлэнэниинь: «Та хүбүүдэйнгээ абари зангые ойлгуулан хэлэжэ заһаагүй тула тэдэтнай бидэнтэй тэмсэхэ гээд Тэб-тэнгэрэй толгойе алдаба.

Таанарай иимэ зан гаргахыг мэдээ наа, хэды үни Жамууха, Алтан, Хучарнартай адли болгохо бэлэйб» гэжэ Мэнлиг эсэгийг буруушаан донгодоод, иигэжэ «Үглөө хэлэнэнээ үдэшэ мэлзэжэ, үдэрэ хэлэнэнээ үглөө мэлзэжэ ябабал эшхэбтэр бэшэ гү. Урда хэлэнэнээ хатуугаар барижа ябабал дээрэ бэшэ гү» гээд баһа зарлиг буулгаба: «Ааша зангаа татажа ябаһан бол Мэнлиг эсэгийн урагтай хэн тэнсэхэ бэлэй» гэбэ. Тэб-тэнгэрэй үгы болоһонһоо хойшо хонхотоной хүбүүд номгорбо.

XI. Хитад, Тангад, Турк, Багдад ба Оросыг эзлэхийн

§ 247. Тэрэнэй хойно Чингис хаан хонин жэл (1211 он) хитад иргэнийг эзлэхээр морилбо. Фу-чжоу (Цагаан хэрэмэй ойро байгаа мүнөөнэй Хара балгаана) абажа (Чуулалт хаалганһаа баруун тээшэ байгаа) Үнэгэн дабаагаар дабажа, Сюнь-дэ-фу (Датүн-фу-гэй баруун хойно найнай газар байгаа) абажа, Зэбэ Хуйханаг баатар хоёрыг манлай болгожэ эльгээбэ. Цавчаал (Цзюйюн-гуан боомт) ошожо Цавчаал дабаанай бэхилэлтэ хүрөөд, Зэбэ хэлэбэ: «Дайсаниг мэхэлжэ бэхилэлтэһэнь гаргаад байлдаг» гээд сэрэгэ сухарюулба. Зэбын сэрэгэй сухарихыг хараад «Нэхэжэ байлдаг» гэжэ Хитадай сэрэгүүд уулыг бүрхээжэ, хүндыг дүүрэн нэхэжэ, Сюнь-дэ-фугэй хушуу хүрэхэтэйн адли Зэбэ гэдэргэ эрьежэ добтолоод, нэхэжэ ерэнэн дайсанай сэрэгийг үнөөжэ дараба. Чингис хаан гол сэрэгэ абажа дараа дараагаарнь асараад хитадуудыг түрижэ хара хитад, зурчид, жуйнай шэлэмэл баатар сэрэгүүдыг даража, Цавчаал хүрэтэр хитад сэрэгийг хяара хюдаба. Цавчаалай хаалгыг Зэбэ эзэлжэ уулыг дабаба. Чингис хаан Шар-тээгтэ бууба. Жунду (Алтан улсайд дундада ниислэл ба мүнөөнэй Бээжин) хотыг эзлэхэ ба бусад олон хото балгаана эзлүүлхээр сэрэг ябуулба. Зэбыг Дүн чан (Алтан улсайд зүүн ниислэл, мүнөөнэй Ляо ян) хото эзлүүлхээр эльгээбэ. Зэбэ Дүн чан балгаанһанда хүрээд шууд эзэлжэ шадангүй бусажа, зургаан

хоногой газар ябаад гэнтэ эрьежэ, хүтэлхэн моридтой сэрэгыг бүхэли хүнндэнь дабхюулжа, Дүн чаныг хүлээгээгүй байхадань дайран эзэлхэн юм.

§ 248. Зэбэ Дүн чан хотыг абаад харижа ерээд, Чингис хаанда ниилэбэ. Жунду хотыг бүхэлэн байлдажа байхадань, Алтан хаанай ехэ ноён Вангин чансан Алтан хаанда дурадхажэ хэлэһэниинь: «Тэнгэри газарай заяанан хугасаа, ехэ нууриһаа шэлжэхэ саг ерэбэ гү? Монголшууд айхабтар хүсэтэй боложо ерээд, бидэнэй эрэлхэг шэлэмэл хара хитад, зурчид, жуйнай эрхим сэрэгүүдыг хайра гамгүйгөөр хюдаба. Баһа этигэлтэй бата Цавчаал хэрэмыг буляан абаа. Одоо бидэ баһа сэрэгүүдыг зэбсэглэн мордуулжа шадаха болобошье, тэдэмнай монголшуудта дахяад дарагдаа һаа, өөһэдынгөө хото балгаһаар бутаран таража, дахин суглуулха аргагүй болохо байна. Үшөө дээрэнь бидэндэ этигэхэгүй боложо, урбажа манайнгаа урдаһаа һөөргэдэжэ магад. Хэрбээ Алтан хаан танай зүбшөөбэл, Монголой хаантай энэ хирэдэ эблэрэн найрамдая. һүүлээрэнь тэдэнэй бусаһан хойно, ондоо һанал гараа һаань дахяад зүблэе. Монголой сэрэг, моридынь эндэхи газарай халуунда тэсэжэ ядажа байна гэлсэнэ. Хаандань һайхан басага үгэе. Сэрэгшэд, дарганартань алта мүнгэ, эд бараа гаргажа үгэе. Энэ аргада орохо болихыень яажэ мэдэхэб?» гэжэ дурадхан хэлэхэдэнь, Алтан хаан Вангин чансангай энэ үгыг зүбшөөбэ. Хэрэгээ энэ аргаар бүтээе гэжэ Чингис хаанда дээдэ изагуурай үхинийг эльгээжэ, алта мүнгэ, элдэб үнэтэ эд бараа Жундуһаа гаргажа сэрэгэйнь хүнүүдтэ дааха хирээрэнь үгэжэ, Чингис хаанда тусхайлан Вангин чансаниг элшэ болгожо эльгээбэ. Тэдэнэй ниилэн дахажэ эблэрэе гэнэн дурадхалынь Чингис хаан зүбшөөжэ, олон хото эзэлхээр байлдажа ябаһан сэрэгүүдээ гэдэргэнь татажа ерүүлбэ. Вангин чансан, Можоу-фужоу гэжэ нэрэтэй хушуун хүрэтэр Чингис хааниг үдэшэжэ гаргаад хариба. Элдэб эд бараа манай сэрэгүүд даахысаа ашажа, маша нимгэн торгоор ашаагаа татажа ябаба.

§ 249. Тэндэһээ Чингис хаан Хашин иргэд руу зорибо. (Тангад гү, али Си сиягай хан Монголой дотор Хашин хан гэжэ алдаршаһан юм). Хүрэгэ ошоходонь, Хашин улсая Бурхан (эзэн) һайн дураараа ниилэжэ, «Баруун гаршни боложо, хүсээ, үгэе» гэжэ Чага нэрэтэй үхинөө Чингис хаанда асаржа үгэбэ. Баһа Бурхан хэлэбэ: «Чингис хаанай нэрэ алдарыг дуулаад айн һүгэдэжэ байгаабди бидэ. Одоо хүлдэтэ бэээрээ хүрэгэ ерэнэдэтнай һүрдэжэ, ехээр айжа байнабди. Айн һүрдэнэн манай Тангад улс баруун гаршни боложо хүсээ үгэе» гэбэ. «Хүсээ үгэхэдөө бидэ:

Байһан газартаа
 Байрлан нютагладаг,
 Шабар хотодоо
 Шабалдан нуудаг
 Хүнүүд туладаа
 Хурдан аянда
 Түргэн хүдэлжэ шадахагүйбди.
 Хурса дайнда
 Дары мордожо амжахагүйбди.
 Хаан Чингис соёрхоболтнай,
 Хамаг Тангад улс
 Үндэр дэрһэнэй нэмэридэ
 Үсхэнэн олон тэмээгээ
 Үргэл болгожо туһалая.
 Өөрынгөө гараар нэхэнэн
 Үрмэг бүд эдээ
 Бэлэг болгожо үгэе.
 Арга шадалаараа һургаһан
 Ангууша шонхор шубуудайнгаа

Али найниенъ хүргэе» гэжэ айладхаба.

Тэрэ хэлэнэн үгэдөө хүрэжэ, тангад иргэннээ тэмээ татабарилжа, туужа барагдахагүй олон толгой асаржа үгэбэ.

- § 250. Чингис хаан энэ удаа ябахатаа Хитад уласай Алтан хаание найн дураарнь мэдэлдээ оруулжа, ехэ эд зөөри абаад, Хашин (Тангад) уласай Бурхание элсүүлжэ, олон тэмэенъ абаба. Тиигэжэ Чингис хаан тэрэ хонин жэл морилоод, Хитад иргэнэй Ахутай нэрэтэй Алтан хаание ниилүүлжэ, тангад иргэнэй Илаху Бурхание элсүүлэн харижа, Саарь хээртэ бууба.
- § 251. Баа-тэрэнэй хойно Жэу гуанда (Сүн уласай Жэг хаанда найрамдахаар) эльгээнэн Жубхан түрүүтэй олон элшыень Хитадай Алтан хаан барижа алаан хадань, Чингис хаан нохой жэл (1214 он) Хитадтай байлдахаар дахин мордобо. «Бидэнтэй найрамдаад байһан аад, Жэу гуанда эльгээнэн элшыемни яахадаа нүгшөөхэ болообта?» гэжэ байлдахаар мордоод, Чингис хаан Дүн гуан хэрэмые шэглэжэ, Зэбые Цавчаалай шэгээр байлдуулба. Чингис хаание Дүн гуан хэрэмые эзэлхээр ябаба гэжэ Алтан хаан мэдээд, Илэ Хада Хүвэгэтүр гурбаар сэрэгээ захируулжа, дээрэнъ нэмэлтэ хүсэн болгожо, Улаандэглэниие магнайдань ябуулаад Дүн гуан хаалтые бэхилжэ, «дабаа бү дабуулагты!» гэжэ Илэ Хада Хүвэгэтүр гурбанай сэрэгые яаралтайгаар эльгээ-бэ. Чингис хаанай Дүн гуан хаалтада хүрэхэдэнь, Хитадай сэрэ-гүүд уулые бүрхээжэ, хүндыгөөр дүүрэжэ байба. Чингис хаан тэдэ Илэ Хада Хүвэгэтүр гурбантай байлдажа, Илэ Хада хоёрыень сугарюулба. Толуй, Чигу хүрьгэн хоёр хүндэлэн тээнэнь добтолжо, Улаандэглэниие нисаан дараад Илз, Хаданарай сэрэгэй хажууһаанъ сохижо, хитадые зомгоонон болотор хюдаба. Хитадай сэрэгүүд хюдагдан барагдаба гэжэ Алтан хаан мэдэхэдээ, Жунду балгаанһаа зайлан зугадажа, Нанжин (Алтан уласай бии болохын урда тээ ниислэл байһан, Бян лян хото, мүнөөнэй Хэ нань можын Кай фин фу) хотодо ошожо нууба. Үлөөшэ сэрэгынь үлэсхэлэндэ дайрагдажа үхэнэн ба өөһэд хоорондоо алалсажа, зариманиинь хүнэй мяха эдихэдээ хүрэбэ. Толуй, Чигу хүрьгэн хоёрые найн байлдабат гэжэ Чингис хаан ехэтэ магтаба.
- § 252. Чингис хаан Хэ-си-вү-дэ тогтоод, удаадань Жундугай Шара хээртэ бууба. Зэбэ Цавчаал хэрэмэйнь хаалгые эбдэжэ, тэндэнээ сэрэгээ хүдэлгэжэ Чингис хаанда ерэжэ иилэбэ. Алтан хаан Жундуһаа зайлахадаа, тэрэ хотодо Хада гэдэг нэрэтэй ноёниие лю шоу гэдэг сайд болгожо орхион байба. Чингис хаан Жунду балгаанһанай алта, мүнгэ, эд зөөриие тоолуулхаар Үнгүр буурч, Архай Хасар, Шигихутуг гурбые эльгээбэ. Эдэ гурбанай ошоходо, Хада ноён угтажа, алтатай, хээтэй гоё эд зөөри барижа хото сооноо гаража уулзаба. Хада ноёндо Шигихутуг хэлэбэ: «Урдань энэ Жунду хото, эндэхи эд зөөри Алтан хаанай байгаа. Мүнөө Жунду Чингис хаанай мэдэлэй болоо. Чингис хаанай эд зөөриие ши яахадаа доогуур хулгайлан асаржа үгэжэ байнаш? Энэениешни би абахагүйб» гэжэ Шигихутуг ог таһа арсаба. Үнгүр буурч, Архай Хасар хоёр абаба. Эдэ гурбан Жундугай эд зөөриие тооложо ёрэбэ. Тиихэдэнь Чингис хаан Үнгүр Архай Шигихутуг гурбанһаа «Хада юу үгэбэ?» гэжэ асуухадань, Шигихутуг хэлэбэ: «Алтатай, гоё хээтэй эд зөөри асаржа үгэбэ. Би урданһаанъ хэлэбэ: Урдань энэ Жунду хото Алтан хаанай байгаа, Мүнөө Чингис хаанай мэдэлэй болоо. Хада, ши Чингис хаанай эд зөөриие далдуур хулгайлжа яахадаа үгэхэ болобош гээд абахаяа арсааб. Үнгүр Архай хоёр үгэныень абаа» гэбэ. Тиихэдэнь Чингис хаан Үнгүр Архай хоёрые ехээр буруушаажа, шанга донгодолго үгэбэ. Шигихутугые «Ши ехэ ёные зүбөөр тунгаан бодоош» гэжэ найшаан соёрхожо, «Ши минии хараха нюдэн, соносохо шэхэмни гээшэш» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 253. Алтан хаан Нанжин (урда зүгэй ниислэл) орожо өөрөө эблэрэе гэжэ мүргэжэ, Тэнгэри гэжэ нэрэтэй хүбүүгээ зуун нүхэдтэйгөөр Чингис хаанда «Шадар сэрэг болог лэ!» гэжэ эльгээбэ. Чингис хаан тэдэнэй «эблэрэе» гэнэниень зүбшөөжэ «бусая» гэжэ өөрөө Цавчаал хэрэмые дайран бусаха гэжэ Хасарта зүүн гарай сэрэгые захируулан, далайн хүбөөгөөр зубшан ябажа, Бэйгин гэдэг хойто ниислэлдэ (Данин балгаана) бууба. Тэрэ хотые өөһэдынь найн дураар ниилүүлжэ, тэрээнһээ сааша Зүрчидэй Фухануе дайран ошожо, хэрбээ Фухану (мүнөөнэй Үбэр Монголой зүүн хэһэг) байлдаха дуратай наа байлдатты, хэрбээ ниилэжэ орохо гээ наа энэ хизаарай хотонуудые дайран Ула-нау мүрэниие хүндэлэн гаража, Тоурын голые үгсэжэ, Хинганай дабаае дабажа, Ехэ Аураг ордондо ниилэн ерэгты гэжэ эльгээбэ. Хасартай хамта Жорчидай, Алчи, Толун чэрби гурбан ноёдые эльгээлсэбэ. Хасар Бэйгин хотые оруулжа, Зүрчидэй Фухануе өөһэдынь найн дураар ниилүүлжэ, мүртөө дайралдаһан хотонуудые зээлээд Тоур голые үгсэн дабаа дабажа, Чингисэй анханай ордондо буужа ерэбэ.

§ 254. Тэрэнэй хойно Чингис хаанай сартаул иргэндэ ябуульһан Ухуна түрүүтэй зуун элшэдэй алагдаһандань Чингис хаан хэлэбэ: «Алтан аргамжаяа сартаул иргэнээр таһалуулаад миин орхижо болохо гү? Ухуна түрүүтэй зуун элшэнэрэйнгээ үнөө хяһааень абажа, Сартаул (Дунда Азиин Туркестан) уластай байлдая» гэжэ мордоходонь Есүй хатан Чингис хаанда дурадхан айладхаһаниинь: «Хаан!

Үндэр дабаа дабажа
 Үргэн мүрэниие гаталжа,
 Ута аянда морилходоо
 Улас эрхэтэнээ захирхые
 Урдаһаа сэдхэхэ ушартай,
 Түрэнэн бээ түлбэрхэ,
 Түмэн амитанай хуулиие
 Түгэс ухаандаа нанаарай.
 Уула мэтэ бэеыншни
 Нуража ошобол,
 Улас олон Монголыешни
 Хэн захирха юм бэ?
 Тулгуур мэтэ бэеыншни
 Туйбалзан ошобол,
 Түг ехэ һүлдешни
 Хэн үргэхэ юм бэ?
 Түрэнэн дүрбэн хүбүүдһээшни
 Түрэ барихань хэн бэ?
 Хан хүбүүд дүүнэр,
 Харса олон арад ба
 Хатад бидэ бүхэндэ
 Харюу айладхажа үгэхые
 Хаанай зарлиг мэдэг лэ!»,— гэжэ

хэлэхэдэнь, Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Хатан хүн болобошые, Есүйн хэлэнэн үгэнь зүбһөө зүб! Дүүнэр хүбүүд, Боорчи, Мухулай таанарай хэнтнайшые энэ үгые дурадхаагүй. Би үбгэдэй хойноһоо ошохогүйб гэнэн мэтээр мартаһан байгааб. Үхэл намайе тойрожо гараха шэнгээр энээн тухай үнэхөөр нанаагүйб» гээд, «Хүбүүдэймни ахань Зүчи юу хэлэхэб? Ши хэлэ!» гэбэ. Зүчиин үгэ хэлэхын урда Цагадай хэлэбэ: «Зүчиие үгэ хэлэ гээд, Зүчиие юундэ томилхо гэжэ байнабта? Энэ мэргидэй орхидоһондо бидэ захирагдахамнай гээшэ гү?» гэхэдэнь, (Бүртэ хатан мэргидтэ олзологдоод байхадаа жэрмэһэн боложо ерэнэн хадань тиигэжэ хэлэхэдэнь) Зүчи бодоод, Цагадайн энгэрһээ шүүрэн барижа хэлэбэ: «Хаан эсэрын намайе газашалжа үзээгүй байхада, ши намайе яагаад илгажа байнабши? Ши

намнаа ямар эрдэм шадабаряар үлүүбши? Ши гансал дошхон омоогоороо үлүү бээш. Харбалсаад шамда гартабал, эрхийгээ отолжо хаяуужаб! Барилдаад шамда диилдэбэл, унаһан газарһаа бү бодуужаб! Хаан эсэгийн зарлиг мэдэг лэ!» гэбэ. Зүчи Цагадай хоёр энгэрһээ барилсаад, Зүчийн гарһаа Боорчи татажа, Цагадайн гарһаа Мухулайн татажа байхадань, Чингис хаан дуугай нуужа байба. Хүхэчос зүүн хажуудань байжа хэлэбэ: «Цагадай ши юундэ яарабаш? Хаан эсэгэшни хүбүүдэйнгээ дунданаа шамда этигэжэ байгаа бэлэй. Таанарай түрэхын урда тээ:

Одотой тэнгэри эрьежэ
 Олон улас байлдажа
 Орондоо унтаха забгүй
 Олзолон буляалдажа байба.
 Хүрьһэтэ дэлхэй хүрбэжэ
 Хүбшын улад хёморолдожо
 Хүнжэлдөө унтаха забгүй
 Хоролхон тэмсэжэ байба.
 Эрьелдэн бодохо сүлөөгүй
 Эрмэлзэн зүдхэжэ ябаба.
 Ухаран зугадаха газаргүй
 Урагшалан байлдажа ябаба.
 Амар жаргаха аргагүй
 Алалдан тэмсэжэ ябаба.
 Хатан һайхан эхынгээ
 Халуун эльгые хүргэжэ
 Хайрата зүрхыень гомодхоожо,
 Тоһон шэнги һанааень сарсаажа
 һүн шэнги сэдхэлынь ээдүүлхэ
 Салшаа муу үгые,
 Цагадай, ши хэлэбэш,
 Бүлээн эльгэ нэгэтэй
 Бүртэ хатанай хүүгэд бэшэ гү.
 Халуун эльгэ нэгэтэй
 Хамта түрэнэн хүүгэд бэшэ гү.
 Зүрхэнэй хайрата эхын
 Зүдхэнэн ашые мартажа
 Зүйгүй үгөөр гомодхообол,
 Гэмшэбэш аргагүй хожомдохо.
 Хэбэлдээ тээнэн эхын
 Хэтэрхэй ашые мартажа
 Хэдэр үгөөр гомодхообол,
 Хэзээш баясуулжа шадахагүй.
 Хаан богдо эсэгэшни
 Хамаг уласые байгуулхадаа
 Хара толгойгоо хайралангүй,
 Халуун шуһаа гамнангүй
 Хамхиха нюдөө сабшангүй,
 Гарайнгаа хамсые дэрлэжэ
 Газаахи хормойгоо дэбисэжэ,
 Шүльһэнэй хөөһөөр ундалжа
 Шүдэнэй мяхаар хоолложо,
 Магнайн хүлһэ гоожотор
 Масажа шармайжа ябахадань,
 Улынгаа хүлһэ урдатар
 Уласаа хуряажа ябахадань,

Хайрата хатан эхэшни
 Хамта зобожо ябаа юм.
 Оюун түгэлдэр эхэшни
 Оёдолто дэгэлээ огшуулжа,
 Охотор хормойгоо шуужа
 Хүүгэдээ үдхэхын тула
 Хүсэ шадалаа шабхажа,
 Залгиха хоолойнгоо шэмэтэйе
 Заяаан хүүгэдтээ үгэжэ,
 Ууха унданайнгаа дээжые
 Уридлан таанартаа үгэжэ,
 Үдэхэ үринэрээ тэжээжэ
 Үлэдэжэ ядаржа ябаа юм.
 Эгэмһээшни татажа
 Эрын зэргэдэ хүргэһэн
 Эрхим ашыень һаныш.
 Хүзүүнһээшни татажа
 Хүнэй зэргэдэ болгоһон
 Хүндэтэ ашыень бодыш.
 Бохирыешни арилгажа,
 Борбиеешни һунаажа
 Эрын зэргэдэ оруулжа
 Эмээлэй дүрөөдэ хүргөөд,
 Энхэргэн хүбүүд таанарай
 Эрхим һайниие үзэе гэжэ
 Эхэшни одоо бодожо байна.
 Наран шэнги гэгээн ухаатай,
 Набша шэнги дэлгэр сэдхэлтэй
 һайн хатан эхынгээ
 һанаае бү гомдохоо» гэбэ.

§ 255. Тэндэһээ Чингис хаан айладхаба: «Зүчиие тиигэжэ хэлэжэ яажа болохоб? Хүбүүдэймни ахань Зүчи бэшэ гү? Хожом тиигэжэ бү хэлэгты» гэжэ зарлиг буулгаба. Энэ үгэдэнь Цагадай мэшэеэжэ хэлэбэ: «Зүчиин хүсэ эрдэмые баһамжалхагүйб.

Амаараа алаһаниие
 Ашажа болодоггүй.
 Үгээрээ үхүүльһаниие
 Үбшэжэ болодоггүй.
 Абын хүбүүдэй аханарынь
 Зүчи бидэ хоёр бээбди.
 Хаан эсэгэдээ
 Хабсаржа хүсээе үгэе.
 Далдиран зайлаһан этэгээдые
 Таһа сабшажа шиидхэе.
 һалажа һаатаһан этэгээдые
 һалатарынь сабшажа байя.
 Үгэдэйн үршөөлтэй тула
 Үргэмжэлхэдэ болохо.
 Хаан эсэгийн дэргэдэ
 Хамта ойронь байлгажа,
 Бараатай ехэ малгайе
 Баруулан мэдүүлжэ болохо,— гэбэ.

Энэ үгэдэнь Чингис хаан айладхаба: «Зүчи хэлэхэ үгээ хэлэг лэ!» гэбэ. Зүчи хэлэбэ: «Цагадайн хэлэнэн ёноор Цагадай бидэ хоёр хабсаржа хүсээ үгэе. Үгэдэе үргэмжэлэе!» гэбэ. Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Хабсарха гээшэ юун бэ? Эхэ дэлхэй угаа ехэ, уна мүрэн олон бии. Хариин уласые эзэлээд, тус тустань ьалгая. Өөр өөрынгөө нютагые үргэдхэжэ ябаарайт. Харин Зүчи Цагадай та хоёр хэлэнэн үгэдөө хүрэжэ, арад олоной энеэдэ наа-дан болонгүй, эбтэй найн ябаарайт. Үни урдань Алтан Хучар хоёр энэ мэтээр баьал найн ойлголсоьон аад, хэлэнэн үгэдөө хүрэнгүй, хэдэр зан гаргаад юу болоьныень таанар мэдэжэ байгаа бэээт. Одоо Алтан Хучар хоёрой харьяата хүнүүдые таанарта хубаажэ үгэхэб. Тэдэниие хаража сээрлэжэ ябагты» гээд, «Үгэдэй юу хэлэхэбши? Хэлэ!» гэбэ. Угэдэй хэлэбэ: «Хаан эсэгын зүбшөөрэл үгэжэ, үгэ хэлэ гэхэдэнь, би юугээ хэлэхэбиб? Шадахагүйб гэжэ яажэ болохоб? Шадахые оролдоё! Гансахан хойто үеын хүбүүд, ашанарни үбьэндэ орёобошье үхэрэй тоожо эдихэгүй, өөхөөр хушабашье нохойн тоожо эдихэгүй юумэ түрөөд, хандагайе харбаад охотоно онохо болуужан. Би энээнэеэ ондоо юу хэлэхэбиб?» гэбэ. Энэ үгыень соносоод Чингис хаан айладхаба: «Үгэдэй иимэ үгэ хэлэнэниинь болоол даа. Баьа Толуй юу хэлэхэб? Хэлэ!» гэбэ. Толуй хэлэбэ: «Би хаан эсэгын нэрлэнэн ахын дэргэдэ байжа, мартаьаниинь ьануулжа, унтаьаниинь нэрюулжэ, уряалха дуунда уухай боложо, унаха мориндонь ташуур боложо, холын аянда ябалсажа, ойрын дайнда туьалая» гэжэ хэлэхэдэнь, Чингис хаан зүбшөөн зарлиг буулгаба: «Хасарые тэрэнэй үри хүүгэдэнь нэгэн залгамжалаг! Алчидайе тэрэнэй үри хүүгэдэнь нэгэн залгамжалаг! Отчигиные тэрэнэй үри хүүгэдэнь нэгэн залгамжалаг! Бэлгүтэе тэрэнэй үри хүүгэдэнь нэгэн залгамжалаг! Тэрэшэлэн намайе минии үри хүүгэдэй нэгэн залгамжалжа, минии зарлигые хубилгангүй, задалангүй, оьолдонгүй, алдангүй баримталжа ябаг лэ! Үгэдэйн үри хүүгэдэ үбьэндэ орёобошье үхэрэй тоолсо эдихэгүй, өөхөөр хушабашье нохойн тоожо эдихэгүй юумэ түрэбэлынь, минии ураг түрэлнүүд соо нэгэ хүбүүниинь найн түрэхэгүй юм гү?» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 256. Чингис хаан (баруун зүг) байлдаанда мордоод, Тангад уласай Бурханда элшэ ябуулжа хэлүүлэниинь: «Баруун гаршни болоё гэжэ ши хэлээ ьэн бэшэ гүш? Сартаул уласта алтан аргамжаа таьалуулаад, би харюуень абахаяа мордобоб. Баруун гар боложо морило!» гэжэ эльгээхэдэнь, Бурханай үгэ хэлэхэнээ урид Аша хамбу хэлэбэ: «Хүсэ хүрэхэгүй ьаань хаан юундэ ошохо болоо юм?» гээд туьалха сэрэг үгэнгүй, омогтой ехэ үгэ хэлэжэ элшыень бусаьан юм. Тэндэ Чингис хаан айладхаба: «Аша хамбуда яажэ иигэжэ хэлүүлхэ болообиб? Урид тэдээнтэй ошожо байлдабал зохихо бэшэ гү? Гэбэшье ондоо хүндэ зорижо байгаа саг хадань энэ удаа болиё. Мүнхэ тэнгэридэ үршөөгдэжэ, алтан жолоогоо батаар татажа ерэбэл, тэрэ сагта магад болог лэ даа!» гээн юм.

§ 257. Туулай жэл (1219 он) Чингис хаан хатадьяа Хулан хатаниие абажа, дүүнэрхэе Отчигин ноёниие ехэ ордондоо үлдээгээд, Арайн дабаагаар дабажа Сартаул уластай байлдахаар морилбо. Зэбые магнайда эльгээбэ. Зэбын удаа гэзэгэдэ Сүбээдэе эльгээбэ. Сүбээдэйн гэзэгэдэ Тогочарые эльгээбэ. Эдэ гурбые эльгээхэдэе захирьаниинь: «Султан хаанай нютагай газаагуурнь ябажа саанань гараад, бидэнэй ошоходо хамтаржа ниилэхэт!» гэбэ. Зэбэ ябаад хан Мэлигэй хото балгааьа огто ьандаргангүй газаагуурнь гаража ошобо. Тэрэнэй хойноьоо Сүбээдэй баьал тэрэ ёноор номгоноор ябажа үнгэрбэ. Удаадань Тогочар ябахандаа Мэлигэй хизаарай хото гэрнүүдые дээрмэдэн, таряашадые олзолон ябаба. Хан Мэлиг энэ нүйдхэлдэ ороходоо зугадан гаража, Жалалдин султантай ниилэжэ, Чингис хаанай урдаьаа байлдаба. Чингис хаанай сэрэгэй түрүүндэ Шигихутуг ябаба. Жалалдин султан хан Мэлиг хоёр Шигихутугтай байлдажа, Чингис хаанда хүрэтэр түрижэ ерэхэдэнь, Зэбэ Сүбээдэй Тогочар гурбуулаа Жалалдин султан хан Мэлиг хоёрой

хойнооо нэхэн байлдажа, тэдэниие даража хюдаад, Бухар, Сэмисгяб, Отрар хотын алиндашье оруулангүйгөөр үлдэжэ Шин мүрэндэ хүргэбэ. Сартаулай сэрэг Шин (Инд) мүрэндэ харайн орожо, олонхинь шэнгэжэ үхэбэ. Жалалдин султан хан Мэлиг хоёр амияа абархын тула Шин мүрэниие үгсэн зугадаба. Чингис хаан Шин мүрэн өөдэ ябажа Батхэсэниие дайран ошожо, Эхэ горхо, Гүүн горхондо хүрэжэ Баруан хээртэ бууба. Жалалдин султан хан Мэлиг хоёрые нэхэгты гэжэ Жалайрай Балаае эльгээбэ. Чингис хаан Зэбэ Сүбээдэй хоёрые ехээр магтажа хэлэбэ: «Зэбэ шинии нэрэ Зургаадай байһан юм. Тайчуудһаа ерэжэ Зэбэ нэрэтэй болоо бэлэйш». Тогочар хан Мэлнгэй хизаарай хотонуудые өөрынгөө дураар нүйдхэжэ, хан Мэлигые дайсан болгобо. Саашадаа нэргылхын тула тэрэниие алая гэжэ хэлэншье һаа, нүүлээрнь алахаа болижо, ехээр буруушаан зэмэлжэ, сэрэг захирха эрхыень ханаба,

- § 258. Тэрэ Баруан хээрнээ Чингис хаан өөрөө бусажа, Зүчи Цагадай Үгэдэй гурбан хүбүүдээрээ баруун гарай сэрэг захируулжа, Аму мүрэниие гаталан Үргнэчи (Гурганача) хотые хүрэгты гэжэ ябуулба. Толуйе Иру, Исэбүр түрүүтэй олон хотые ззэлүүлхээр эльгээбэ. Чингис хаан өөрөө Отрар хотодо бууба. Зүчи Цагадай Үгэдэй гурбан хүбүүдынь ошоод гэдэргээ иигэжэ лаблан захиба: «Сэрэгээ бүридхээбди. Үргнэчи хото хүрэбэбди. Бидэ хэнэйнгээ үгые дуулажа ябахабиди?» гэжэ нурахадань, Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Үгэдэйн үгөөр ябагты» гэжэ эльгээбэ.
- § 259. Тэндэньэ Чингис хаан Отрар хотодо буугаад бана саашалжа, Сэмисгяб хотодо бууба. Сэмисгяб хотооо гаража Бухар хотодо бууба. Тэндэ Чингис хаан Бала ноёниие хүлээжэ, Алтан горхоной голдо Султан хаанай зуһаланда зуһажа, Толуйда элшэ эльгээжэ хэлүүлһэниинь: «Зунай халуун болобо. Сэрэгээ ойро зуура амаруула. Ши бидэндэ ерэжэ ниилэ!» гэжэ эльгээбэ. Толуй Иру, Исэбүр хотые абаад, Систэн хотые һандаргажа, Чүхчэрэи хотодо ороод байхадань элшэ хүрэжэ ошобо. Толуй Чүхчэрэн хо тые һандаргаад бусажа, Чингис хаанда ниилэбэ.
- § 260. Зүчи Цагадай Үгэдэй гурбан хүбүүд Үргнэчи хотодо орожо, гурбуулаа олон хото ба иргэниие хубаажа абаад, Чингис хаанда хуби гаргажа үгэбэгүй. Гурбан хүбүүдэйнгээ бусажа ерэхэдэ, Чингис хаан Зүчи Цагадай Үгэдэй гурбан хүбүүдтээ уурлажа, гурбан үдэр уулзабагүй. Тиихэдэнь Боорчи Мухулай Шигихутуг гурбан иигэжэ ушарыень мэдүүлбэ: «Тэмсэн үсэрэлдэжэ байһан Сартаул уласай султаниие диилэжэ, хото байра, иргэдыень абаабди. Хубаажа абтаха Үргнэчи хото, хубаажа абаха хүбүүд бултадаа Чингис хаанайл ха юм. Тэнгэри, газарта хүсээ нэмээгдэжэ, сартаул иргэдые иигэжэ доройтууһандаа бидэ олоороо, сэрэгүүд, моридшни баясажа бахархажа байналди. Хаан юундэ иигэжэ уур сухал болобобта? Хүбүүд өөһэдынгөө бурууе мэдээд айжа байнад. Хойшодоо нургаал болог лэ! Хүбүүдэй абари зан даруу хүлээнги болуужан. Хаанай зүбшөөбэлынь, хүбүүдые уулзуулжа болохо гү? гэжэ айладхахадань, Чингис хаанай уур дарагдаба. Зүчи Цагадай Үгэдэй гурбан хүбүүдтээ уулзажа, шангаар донгодоод, үбгэдэй үгые нургаал болгожо, хуушан үгые хуули болгожо, байһан газартань тогтожо ядатар, магнайнь хүлһые аршажа ядатар зэмэлэн буруушааба. Энэ үедэ Хонхай Хонтахар Чормаган гурбан хорчин Чингис хаанда иигэжэ ушарыень мэдүүлбэ: «Ан гүрөөлдэ һая гаража байһан залуу харсага мэтэ, хүбүүд һая дайнда ябажа арай арайхан һуража байхадань, тэдээнэй зоригые шантаруулан энэ мэтээр яажа зэмэлжэ болахоб? Хүбүүд айжа сэдхэл мохонги боложо магад. Ургаха наранһаа шэнгэхэ наран хүрэтэр дайсан иргэд олон байна. Бидэнэй хоорондо ноходые (зуудаг ноходые) тухиржа табяа һаань, дайсан уласые бидэ даража, тэнгэри газарай үршөөлөөр хүсээ нэмээжэ, алта мүнгэ, эд зөөри, бүхы юумыень шамда асаржа үгэхэлди! Али уласта ябуулхаб гэбэл, Багдад иргэнэй Халиф султан гэжэ бии гэнэ. (Багдад гээшэнь Энэдхэг ба Иранһаа баруун тээшээ, Тигр мүрэнэй хүбөө дээрэ байгаа ехэ

хото мүн). Тэрээниие эзэлхээр бидэ аялан ябая!» гэжэ дурадхахадань, энэ үгыень шүүмжэлэн бодожо, Чингис хаанай сүхал таража зүбшөөгөөд, Хонхай Хонтахар Чормаган гурбан хорчиниие соёрхожо, Адаргинай Хонхай Долонгирой Хонтахар хоёрые «Минии хажууда байгты!» гэжэ нүгөө Үдгэгэй Чормаганиие Багдад уласай Халиф султанда аялуулба.

- § 261. Баһа индус (энэдхэг) иргэн багдад иргэн хоёрой забһарта байгаа Ару-Мару Мадсаарай уласай Абту хотые эзлүүлхээр Дүрбэдэй Дүрбэй догшониие аялуулба.
- § 262. Баһа Сүбээдэй баатарые хойто зүгэй Ханлы, Хипчак, Бажигид, Орос, Мажар, Асу, Сасу, Черкес, Кэшимир, Болгар, Лала эдэ арбан нэгэн аймаг хари уласые хүрэтэр Йжил (Волга), Яик (Урал гол) мүрэниие гаталуулан, Кивамен (Киев), Хэрмэн хотонуудые харэтэр ябуулба.
- § 263. Баһа Сартаул уласые эзэлжэ дууһаад Чинтис хаанай зарлигаар хото бүхэндэ дарганарые табихада, Үргнэчи хотоһоо Хоромши обогтой сартаул Ялабач, Масхуд гэдэг нэрэтэй эсэгэ хүбүүн хоёр ерэжэ, хото газарай ёһо заншал тухай Чингис хаантай ярилдаба. Тэдэ хото газарай ёһые найн мэдэхэ тула хүбүүн Хоромши Масхудые монгол дарганартай хамта Бухар, Сэмисгяб, Үргнэчи, Удан, Хисгар, Уриан, Гусандарил түрүүтэй хотые захируулаад, эсэгэ Хоромши Ялавачые асаржа, Хитадай Жунду (Бээжин) хотые захируулба. Ялавач, Масхудар хото нуурин газарай журам ёһые найн мэдэхэ тула Хитад уласые захирха монгол дарганарай дэргэдэ сартаул хүнүүдые зүблэгшэнэрээр томилбо.
- § 264. Чингис хаан Сартаул уласта долоон жэл ябаад, тэндэ Жалайрай Бала ноёниие хүлээжэ байхадань, Бала ноён Шин мүрэниие гаталжа, Жалалдин султан хан Мэлиг хоёрые Энэдхэг газар хүрэтэр нэхэбэ. Жалалдин султан хан Мэлиг хоёр нэгэтэ нураггүй үгы болоһон аад, Индүсэй хизаарай иргэдые олзолжо тоноод олон тэмээ, ямааень абаад бусажа ерэнэн юм. Тэндэнээ Чингис хаан бусаха замдаа Ирчис мүрэндэ зунажа, тахья жэлэй (1225 он) намар Туула голой Хара шугыда ехэ ордоноо заһажа бууба.

ХII. Чингисэй наһа бараһан ба Үгэдэйн хаан болоһониинь

§ 265. Тэрэ үбэл үбэлжэжэ, тангад иргэндэ морилоё гэжэ сэрэгээ шэнээр тоолон бүридхэжэ, нохой жэлэй (1226 он) намар Чингис хаан тангад уластай байлдахаар мордобо. Хатад сооһоо Есүй хатаниие абажа ябаба. Зуураа үбэл замда ябахадань, Арбухада хулан олон байжа, Чингис хаан аба хайдагта гарахадаа, толбото боро морёо унажа ябаба. нурэг хуланай гэнтэ гүйдэжэ ерэхэлээрнь, толбото боро моринь үргэжэ, будхан гэхэдээ Чингис хааниие унагааба. Хаанай бэе шэлээрхэжэ Цоорха гэдэг газар буугаа нэн. Тэрэ хүни хоноод үглөөндэнь Есүй хатан хэлэбэ: «Хүбүүд ноёд хэлсэжэ мэдэгты! Хаан хүниндөө ехээр халууржа хоноо» гэбэ. Хүбүүд ноёд хуралдажа Хонхотоной Толун чэрби хэлэбэ: «Тангад иргэд байһан газарһаа гарангүй нютагладаг, шабар хотондоо шабалдан нуудаг хадаа энэ нуури байраяа хаяжа хайшаа ошобо гээшэб? Бидэ бусажа, хаанай бэеые найжаруулаад, баһа дахин байлдахаар мордоё!» гэбэ. Хүбүүд ноёд энэ үгыень зүбшөөжэ, Чингис хаанда айладхаба. Чингис хаан хэлэбэ: «Тангад иргэд бидэниие зүрхэ ядажа бусаба гэхэ болоно. Бидэ элшэ эльгээжэ, тэдэнэй бусажа ерэтэр, эндээ, Цоорходоо бээ субилжа байгаад, тангадай хэлэхэ үгые соносожо бусабал дээрэ» гэбэ. Элшые томилоод тэдэндээ дуу барюулжа (албан бэшэгынь гол түлэб шүлэг болгоод сээжэлдэхэдэ бэлэн туладань дуун гэжэ нэрлээн) хэлүүлэниинь: «Урдань тангад иргэн баруун гар боложо туһалая гэжэ Бурхан ши хэлээ бэлэйш. Шини тэрэ үгын ёһоор бидэ сартаул иргэниие мэдэлдээ абахаяа мордоходоо, шамда дуулгаа нэмди. Бурхан, ши хэлээн үгэдөө хүрөөгүйш, сэрэгшые үгөөгүйш, харин маниие дайраһан муу үгэ хэлээш. Тэрэ үедэ бидэ ондоо улас руу зориһон тула хожом ушараа ололсоё гэжэ сартаул иргэндэ морилжо, мүнхэ тэнгэридэ үршөөгдөөд, тэдэниие мэдэлдээ оруулбабди. Одоо, Бурхан шамтай ушараа ололсоё гэжэ ерэбэбди» гэжэ эльгээхэдэнь, Бурхан харюусаба: «Дайраһан муу үгэ хэлээгүйлби» гэбэ. Аша хамбу хэлэбэ: «Дайраһан үгые би хэлээб. Одоо, монголшууд, таанар байлдажа нураад тулалдая гэбэлтнай минии Алаша нютагта тэрэм (ханата) гэртэй, тэмээн ашаатай хүнүүд би. Алашада аялжа намда ерэгты! Тэндэ байлда! Алта мүнгэ эд зөөри, бараа хэрэгтэй наань Яргай (Нин-ся), Эржиү (Си-лян) хотодо ерэгты!» гэжэ эльгэээн юм. Энэ үгые Чингис хаанда дуулгахадань, Чингис хаан бэень муу, халуунтай байжа хэлэбэ: «Тэдэнэй иимэ нэнгэргүй үгэ хэлэжэ байхада, бидэ яжа бусажа болонобибди? Үхэбэшые тэрэ үгыень миин орхилтогүй. Мүнхэ тэнгэри, ши мэдэ!» гэжэ Чингис хаан Алаша зорижо гараба. Аша хамбутаи байлдажа, Алашые бүнэлжэ Аша хамбые барижа, тэрэнэй тэрэм гэртэй, тэмээн ашаатай иргэдыень үнээн тоборог болотор сохижо, дээрмэдэн нүйдхэбэ. «Тангад обогой аад, манай талынхидай үгэ дууладаггүй хүнүүдыень хюдажа, хойноһоомнай дахагшадые манай сэрэгүүд дураараа барижа олзолон абаг лэ!» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 266. Чингис хаан Цаст уулада зунажа, сэрэгээ ябуулжа Аша хамбые дахажа уулада зугадан хоргодоһон тэрэм гэртэй, тэмээн ашаатай тангадые хуряан эзэлжэ абаба. Тэндэнээ Боорчи Мухулай хоёрто «Тангад иргэньээ шадалайнгаа хирээр абаг!» гэжэ зүбшөөгөөд зарлиг буулгаба: «Боорчи Мухулай хоёрто хитад иргэньээ хуби хүртээгдээгүй байгаа. Хитад иргэнэй Жуйниие та хоёр адляар хубаажа абагты! Тэдэнэй найн эрэшүүлээрнь шубуудаа барюулжа, дахуулжа ябагты. найхан басагадаарнь эхэнэрнүүдэйнгээ хормойе зануулжа ябагты. Хитад иргэнэй Алтан хаанай этигэлтэ хүнүүдынь Монголоимнай үбгэ эсэгэнэрые хорлоһон Хара хитадай жуйнүүд байгаа бэлэй. Одоо минии этигэлтэй инаг нүхэд Боорчи Мухулай та хоёр гэшэт!» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 267. Чингис хаан Цаст уулаанаа зөөжэ, Яргай хотодо бууба. Яргай хотоноо гаража, Түрэмгий (Лин-чжоу) хотые нандаргажа байхадань, Бурхан Чингис хаантай уулзахаяа ерэбэ. Тэндэ Бурхан уулзажа, алтан нүмэ түрүүтэй, алтан, мүнгэн аяга наба юнэн юные, хүбүүд үхидые юнэн юнэ, мори, тэмээ юнэн юные, элдэб зөөри баялиг тус бүринь юнэн юные бэлэглэжэ асархадань, Бурханиие үүдэнэй газар тээ бараалхуулба. Тэрэ уулзаха үедэнь Чингис хаанай зосоо муухай болобо. Тэрээнхээ хойшо гурбадахи үдэртэнь Чингис хаан зарлиг буулгажа, Илаху Бурханда «шударга» нэрэ үгэбэ. Илаху Бурхан «шударгые» ерүүлээд, Чингис хаан Илахуе Толун чэрби өөрынгөө гараар барижа нүгшөөг гэжэ зарлиг буулгаба. Толун чэрби Илахуе гараараа барижа ами табюулаа гэжэ айладхадань, Чингис хаан зарлиг буулгаба: «Тангад уластай иигэжэ ушараа ололсохо гэжэ ерэжэ ябаһан замдаа Арбухада хулан абалхадаа үбдэһэн бэеымни аргалая гэжэ ами наһым хайрлажа үгэ хэлэһэн Толун ши мүн бээш. Дайсан хүнэй хорото үгэдэ дайрагдажа ябаад, мүнхэ тэнгэрийн хүсэ нэмэһэнэй ашаар дайсаниие гартаа оруулжа үнөөгөө абаабди. Илахугай энэ абажа ерэһэн нүүдэлэй ордон, аяга набые, Толун, ши бүгэдыень аба!» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 268. Тангад уласые эзэлжэ, Илаху Бурханда «шударга» нэрэ үгөөд, тэрэниие нүгшөөжэ, тангад иргэдые уг удамаарынь нэргэхэ аргагүйгөөр үгы болгожо (үрэ үлэгдэлгүй болгожо, энэниие тэмдэглэһэн ушар) эдээ ундаа эдижэ уугаад, «нэргэхэ аргагүйгөөр үгы болгобобди» гэжэ хэлэжэ байгты гэнэн зарлиг буулгаба. Тангад улас үгээ баталжа хэлээд, тэрэ хэлэһэн үгэдөө хүрөөгүй тула дахин байлдахаар ябаба. Тангад уласые нүнөөн дараад гахай жэл (1227 он) долоодохи нарын 12-то Түрэмгий балгаһанда. «Алтан тобшоноо») Чингис хаан тэнгэридэ халиба. Халихынгаа урда тангад иргэдхээ ехэ олыень Есүй хатанда үгэбэ.

(Эзэнэй алтан хүүрые хасаг тэргэдэ тээжэ хүндэтэ газарта ерэхэдэнь, Сүнэдэй Гилүгэтэй баатар иигэжэ магтан шүлэглэбэ:

«Хамагай хаан, уласай эзэмни
Харсага шубуунай жэгүүр болон ошобо.
Ханхинаха тэргын ашаа болон ошобо.
Жэргэхэ шубуунай жэгүүр болон ошобо.
Жэгдэрхэ тэргын ашаа болон ошобо».

Иигэжэ тэрэ магтан дуулаба. Зөөлэн хүрьһэндэ хасаг тэргэнь буладаа хүрэтэрөө шаагдажа, табан хүлэгеер хүдэлгэжэ ядан зобоходонь, Сүнэдэй Гилүгэтэй баатар иигэжэ ушарынь мэдүүлбэ:

«Хүхэ мүнхэ тэнгэрийнхээ заяатай түрэһэн
Хүлэг богдо эзэмни!
Хүр ехэ уласаа орхижо ошобо гээшэ гүш?
Түбшэн батаар байгуульһан түрэшни,
Түгэс заяата хатад, хүбүүдшни,
Түрэһэн эхэ газар уһаншни
Тэмүүжин эзэн шамаяа хүлээжэ байна.
Арюунаар байгуульһан түрэшни,
Албата олон уладшни,
Амараг хатад, хүбүүдшни,
Алтан ордон хашаашни
Алас газарта бэлэй.
Ударидан байгуульһан түрэшни,
Ушарһан хатад, хүбүүдшни,
Ураг эльгэн Монголшни,
Улад олон эрхэтэдшни,
Унаһан Дэлүүн Болдогшни

Тэндэ холо байна.
 Хээр азаргын хүхэлөөр хэнэн
 Хиидхүүр туг нүлдэшни,
 Хэнгэргэ бүрээ уряашни,
 Хэлхээ бүгэдэ уласшни,
 Хэрлэнэй Хүдөө аралшни
 Тэндэ бэлэйл, ззэмни!
 Бүтэхын урда ушарһан
 Бүртэгэлжэн сэсэн хатаншни,
 Буянта газар нютагшни,
 Боорчи, Мухулай нүхэдшни,
 Булта ехэ уласшни
 Тэндэ бэлэй эзэмни!
 Хубилгаанаар ушарһан
 Хулан хатаншни,
 Хуур цуурай ниилэһэн дууншни,
 Хотол бүгэдэ уласшни,
 Хутагта эрхим газар уһаншни
 Тэндэ бэлэй эзэмни!
 Харууна уулые дулаан гэжэ,
 Хари тангадые олон гэжэ,
 Хатад үхидыень һайхан гэжэ
 Хамаг Монголоо мартаа гүш
 Хайрата эзэмни!
 Халуун амиешни алдабашье,
 Хас эрдэни мэтэ хүүрыешни
 Хамгаалан абажа хария, эзэмни!
 Хатан Бүртэгэлжиндэшни үзүүлэе.
 Хамаг уласташни хүргэе»,— гэбэ.
 Хаан эзэн хайралан үршөөбэ.
 Хасаг тэргэнь хангирган хүдэлбэ.
 Хамаг улад баясхалантай болобо.
 Хан ехэ газар тэрэниие үдэшэбэ.
 Хамагай мүнхые замда ябуулжа,
 Хаан зайсангуудай тулгуур боложо,
 Хамаг уласай шүтээн болгоод
 Найман сагаан гэр бариба.
 Эн ехэтэй уласта тунхаг зарлажа,
 Үмдэһэн самса, үргөө гэрыень,
 Орёон оймһыень тэндэ онголбо.

Үнэн хүүрыень зарим улад Бурхан халдунда хүдөө табиба гэхэ, нүгөөдүүлэнь Алтай ханай арада, Хэнтэй ханай үбэртэ Ехэ үтэг нэрэтэй газар хүдөөлүүлбэ гэхэшье ушар бии. «Алтан тобшоо»).

§ 269. Хулгана жэл (1228 он) Цагадай, Бат түрүүтэй баруун гарыень эзэлһэн хүбүүд, Отчигин ноён, Жэү, Есүнхэй түрүүтэй зүүн гарыень эзэлһэн хүбүүд, Толуй түрүүтэй голыень эзэлһэн хүбүүд, үхид, түмэнэй ноёд, мянганай ноёд бүгэдээрээ Хэрлэнэй Хүдөө аралда (мүнөөнэй Баян Улаан) хүрэжэ, Чингис хаанай гэрээд үгын, нүүлшын зарлигай ёһоор Үгэдэе хаан болгон үргэмжэлбэ. Цагадай ахань Үгэдэй дүүгээ хаан болгон үргэмжэлөөд Чингис хаан эсэгынь алтан амиие сахижа байһан хэбтүүл, хорчин, мянган торгууд, хаан эсэгынь шадар ябаһан үмсэ түмэн хишигтэниие Цагадай Толуй хоёр Үгэдэй хаанда үгэбэ. Голой уладые баһал тэрэ ёһоор Үгэдэй хаанда үгэбэ.

§ 270. Үгэдэй хаан болон үргэмжэлэгдөөд байхадаа, хажуудань хамта ябаха түмэн хишигтэн, голой уладые өөрөө захиржа, түрүүн Цагадай ахатаяа зүблөөд, Чингис хаан эсэгийн эзэлжэ дүүргээгүй Багдад уласай Халиф султанда аялхан Чормаган хорчин хойноо Оготор Мүнхэт хоёрые эльгээбэ. Баа урдань Сүбээдэй баатарые Ханлин, Хипчак, Бажигид, Орос, Асу, Сасу, Мажар, Кэшимир, Чиргис, Болгар, Кэрт уласуудта хүрэтэр, Ижил, Яик мүнхүүдые гаталуулан, Мэкэтмэн, Хэрмэн, Кэйбэ түрүүтэй хотонуудые байлдан эзэлхээр ябуульнанинь тэндэхи уладай эсэргүүсэл үлэмжэ ехэ гэнэн мэдээ абаад, Сүбээдэйн хойноо Бат, Бүри, Мүнх түрүүтэй хаанай түрэлэй ахамад хүбүүдые ябуулба. Энэ аянда мордонон бүхы хүбүүд ноёдые Бат ахалан захираг гэжэ хаан зарлиг буулгаба. Гол уласнаа гараан сэрэгые Гүюг ахалаг гэжэ айладхаба. Энэ аянда улад иргэниие захиран хан хүбүүд өөһэдынгөө хүбүүдэй ахануудые ябуулагты! Уладые захираагүй хан хүбүүд, түмэн, мянган, зуун, арбанай ноёд, олон хүн хэн болобошье, баал өөрынгөө хүбүүдэй аханарые ябуулагты! Хаанай үхид, хүрьгэд мүн тэрээнтэй адляр хүбүүдэйнгээ аханарые ябуулагты! Иигэжэ зарлиг буулгаад, Үгэдэй хаан айладхаба: «Хүбүүдэйнгээ аханарые иигэжэ аянда ябуулха гэнэн наналые Цагадай аха гаргаба. Цагадай ахын хэлүүлнанинь: Сүбээдэйн хойноо хүбүүдэйнгээ аханарые ябуулха. Хүбүүдэй аханар ябабал сэрэг арьбан болодог. Сэрэг олон байхадаа нүр хүсэн дээшэлдэг. Тэндэ дайсанай зониинь элбэг олон. Тэрэ хизаарай уладай зан абари хэсүү юм. Уур сүхалаа хүрэл, тэдэнэр өөрынгөө бэеы мэсээр хадхажа үхэхэдөө болохо. Мэсэн ехэ хурса гэжэ дуулгаа. Цагадай ахын болгоомжолжо хэлэнэн энэ үгын ёоор хүбүүдэйнгээ аханарые томилжо ябуулая гэжэ тунхаглан зарлажа, Бат, Бүри, Гүюг, Мүнх түрүүтэниие аянда мордуулха болонон ушар иимэ бэлэй» гэбэ.

§ 271. Баа Үгэдэй хаан Цагадай аханаа зүбшөөл асуужа эльгээһэниинь: «Би Чингис хаан эсэгийнгээ бэлэн нуурида нуубаб. Ямар эрдэмтэй аад, хаан боложо нуубаб гэжэ би хэлэгдэхэ бэшэгүб? Цагадай ахын зүбшөөрбэл, бидэнэй хаан эсэгийн эзэлжэ дууһаагүй орхинон Хитад уласай Алтан хааниие эзэлхээр морилоё» гэжэ зүблэжэ эльгээбэ. Цагадай аха зүбшөөржэ, «Юундэ маргахаб. Аураг ордоноо найн хүндэ тушаагаад морилогты! Би эндэнээ сэрэг гаргажа эльгээхэб» гэбэ. Ехэ ордоноо Олдхар хорчида тушааба.

§ 272. Туулай жэл (1231 он) Үгэдэй хаан хитад иргэдтэ морилжо, Зэбые хамагай түрүүндэ эльгээбэ. Тиихэдээ Хитадай сэрэгые хяратарнь хюдажа, Цавчаалай дабаагаар дабажа зүг бүринь олон хотые хаажэ байлдаха сэрэгүүдые ябуулба. Тэрэ үедэ Үгэдэй хаанда үбшэн хүрэлжэ үгэ хэлэжэ шадахаяа болибо. Бөө, түлэгшэнэрөөр үзүүлхэдэнь, Хитад уласай газар уһанай эзэд хүн зоноо, хүрэнгэ зөөриез нүйдхүүлжэ, хото балгаанаяа эбдүүлнэнэй ушараар уур хилэнгээ гаргажа хаанда хоро хүргэжэ байна гэбэ. Хүн зон, хүрэнгэ зөөри, алта мүнгэ, адууһа, эдеэгээр солиг үгэ гэжэ түлэхэдэншье, үбшэниинь буурабагүй, саашадэа улам хүндэ болобо. Ойро түрэлэй хүнүүднээ солиг болгожо үгэ гэжэ үзэл үзэхэдэнь, хаан гэнтэ нюдөө нээжэ уһа гуйжа уугаад: «Юун болобоб?» гэжэ асууба. Бөөнэр хэлэбэ: «Хитад уласай газар уһанай эзэд нютаг ороноо нүйдхүүлжэ, хүн зон, хүрэнгэ зөөриез дээрмэдүүлээд, хорложо иимэ үбшэн хүргүүлбэ. Элдэб юумээр солиг түлөөнэ үгэ гэхэдэ зүбшөөрнэгүй, улам уурлажа байна. Гансахан ойро түрэлэй хүниие солиг болгожо үгэ гээ наа зүбшөөжэ, үбшэниие хүнгэрүүлжэ магад. Одоо яахые танай зарлиг мэдэхэ!» гэжэ айладхахадань, Үгэдэй хаан зарлиг буулгаба: «Хан хүбүүднээ минии хажууда хэн байнаб?» гэбэ. Хажуудань байһан Толуй хэлэбэ: «Суута Чингис хаан эсэгэмни дээрэшни аханар, доорошни дүүнэрэй байһаар байтар хаан аха таниие агта морин шэнгээр һорижо, эрье хонин шэнгээр барижа үзээд ехэ нуурида нуулгажа, олон уласые захирха дээдэ үүргэ даалгаба. Намайе хаан ахын хажууда байжа, мартаһыень һануулжа, унтаһыень һэрюулжэ яба

гээ бэлэй. Одоо хаан аха шамайе алдабал, би хэнэй мартаные нануулжа, хэнэй унтаые нэрюулхэбиб? Үнэхөөр хаан ахын муудабал, олон монгол улас үншэржэ, хитад улас баясаха болоно. Хаан ахын орондо би золиг болоһуу! Тула загананай нюруе шобторжо ябаалби. Хилмэ загананай нюруе хиргажа ябаалби. Элиие илажа, далдые даража байгаалби. Минии нюур найхан, нюрга үндэр бэээ. Бөөнэр бөөлэжэ зальбарагты!» гэбэ. Бөөнэр бөөлэн зальбаржа, адисланан уные Толуйда уулгаба. Тэрэ ойро зуура нуугаад хэлэбэ: «ногтобоб ногтуунаа нэргэтэрни, үншэн үлээн дүүнэр, бэлбээн бэри Бэрүдые хайралан харалсахые хаан аха мэдэг лэ! Хэлэхэ үгээ хэлэбэ!» гээд гаран ошоходоо мэдээгээ алдажа унаа бэлэй.

- § 273. Үгэдэй хаан тиигээд Алтан хааниие нүнөөжэ Сяо-сы (зарса) нэрэ үгэжэ, алта, мүнгэ, алтатай хээтэй эд зөөриенень, агта мори, албата зарсанарыень хуряжа абаад, захирагша, мэдээлэгшэнэрые томилоод, Нанжин, Жунду ба зүг бүриин хотонуудта дарганарые табижа энхэ мэндэ бусажа, Хар Хорум хотодо ерэжэ бууба.
- § 274. Чормаган хорчи Багдад уласые найн дураарнь мэдэлдээ оруулба. Тэндэхиин газар найн, эд бараань эрхим гэжэ мэдээд, Үгэдэй хаан зарлиг буулгаба: «Чормаган хорчи, тэрэ газарта захирагша (тамгаша) боложо, шара алта, шарамал шэмэглэл, хоргой, магнал, хиб, торго, субад, тана, ута хүзүүтэй, үндэр хүлтэй аргамаг мори, ашаанай тэмээ, луус зэргын юумые жэл бүри хүргэн ерүүлжэ байгты» гэбэ. Сүбээдэй баатарай хойнооо ябанан Бат, Бүри, Гүюг, Мүнх түрүүтэй олон хүбүүд Ханлин, Хипчак, Бажигидые оруулжа, Ижил, Яик мүрэниие гаталжа, Мэгэд хотые нандаргажа, ородуудые хюдажа нүйдхэбэ. Асу, Сасу, Боларман, Хэрмэн, Кива зэргын хотын иргэниие эзэлэн абажа, дарга захирагшадые табяад бусаба. Урдань Зүрчид Солонгосые эзэлхээр аялһан Жалайрдай хорчиин хойнооо Есүдэр хорчиие ябуулба. Тэрэниие тэндэ захирагшаар нууг гэжэ зарлиг буулгаба.
- § 275. Бат хипчак нютагнаа Үгэдэй хаанда нюусаар мэдээ эльгээнэниинь: «Мүнхэ тэнгэриин үршөөлөөр, хаан ахын үргэмжөөр Мэгэд хотые нандаргажа, Орос уласые эзэлжэ, зүг бүхэнэй арбан нэгэн хари уласые оруулжа, алтан жолоогоо татажа налаха болоходоо, ехэ асар бодхоожо хурим наада хээбди. Энэ хурим дээрэ би бүхы хан хүбүүдэй ахань ябанан хадаа нэгэ хоёр аяга нархаг түрүүлэн уугааб. Тиихэдэмни Бүри Гүюг хоёр намда муу нанажа, хуримнаа гаража ошобо. Ябаха дээрээ Бүри иигэжэ хэлэбэ: «Бат бидэнтээ адли байһан аад, яахадаа түрүүлэн ууха болооб? Тэрэ сасуурхаха нанаатай нахалтай эмгэниие нүеыгээр дэбнэжэ, үльмыгөөр гэшхэжэрхиха юм нэн!» гэбэ. Гүюгэй хэлэнэниинь: «Бидэ хоёр тэрэ номо номо агсанан эхэнэрэй эгэмые бороохойгоор зодохо юм нэн!» гэбэ. Элжэгэнэй хүбүүн Аргасунай хэлэнэниинь: «Тэдэндэ модон нүүл зүүлгэбэл зохихо» гэбэ. Бидэ хари эльгэтэй, дайсан уладай дотор ябажа байһан ушарнаа арга зүйень оложо хэлээшые наа, Бүри Гүюг хоёр тиигэжэ хэрүүлэй үгэ хэлээд эблэрэнгүй тараба. Одоо яахые хаан абга мэдэг лэ!» гэжэ ушарыень ойлгуулан эльгээнэниинь юм.
- § 276. Батын энэ үгые соносоод, Үгэдэй хаан ехээр уур сухалаа хүрэжэ, Гүюгые бараалхуулангүйгөөр айладхаба: «Энэ түримхэй гайхал хэнэй үгэдэ орожо, аха хүниие убайгүйгөөр доромжолхо болобоб? Ганса муу үндэгэн бисараа. Аха хүнэй урдаһаа эсэргүүсэхэдээ яанаб. Хари холо газар хайгуулда ябуулжа, арбан хурганайнь хюмные хагзартар уула мэтэ хотые эзлүүлхээр урагшань зүдхүүлэе. Заха холо газарай захирагша болгожо, табан хурганайнь хюмные хагзартар бүхэлмэл хотын хана өөдэ абируулая! Бузар муухай зантай Аргасун хэниие нажаажа, манай урагай хүндэ ама гаража доромжолбоб? Гүюг Аргасун хоёрые сугтань эльгээе. Зүбөөрнь наа, Аргасуниие алахадашые болохо байгаа. Теэд таанар алагшалба гэхэ бэээт. Бүриин тухай Батада хэлэгты! Цагадай ахада хэлэжэ эльгээгты. Цагадай аха мэдэг!» гэбэ.

§ 277. Хан хүбүүдхээ Мангай, ноёдноо Алчидай, Хонхордай занги түрүүтэй ноёд дурадхан айладхаба: «Чингис хаан эсэгыншни зарлиг иимэ нэмнай; хээрын үйлэ хэрэгие хээрэнь шиидхэхэ, гэрэй үйлэ хэрэгие гэртэнь шиидхэхэ гэдэг нэн. Хаан одоо Гүюгтэ уурлажа байнат. Энэ бол хээрын үйлэ хэрэг мүн. Хаанай зүбшөөбэл, энэ хэрэгие Батада даалгажа эльгээбэл болохо гү?» гэжэ нурахадань, хаанай уур сүхал дарагдажа Гүюгтэй уулзажа буруушаан донгодожо нургаба: «Аянда ябаха зуураа шамайе элүүр бүгсэтэй хүниие үлдээгээгүй гэнэ. Сэрэгэй хүнэй нюурай арные хуулажа ябаа гэнэ. Шинии тэрэ уур хилэньээ айжа, Ород уласые найн дураараа ороо гэжэ бодожо байна гүш? Ши ород иргэдые гансаараа мэдэлдээ абаан шэнгээр нанажа, бардам омог зан гаргажа, аха хүнэй урдаһаа дээрэлхэбэ гүш? Чингис хаан эсэгын зарлигта: олон хүн хүсэтэй, гүн уһан аюултай гэжэ бии бэшэ аал? Сүбээдэй Бүжиг хоёрой дали доро ябажа, булта олоороо хамнажа, ород, хипчагуудые эзэлжэ абаан аад, ши анха түрүүшынхээ гэрнээ гараад, ород, хипчагай нэгэшье хүниие баряагүй, ажаглабал эшэгэнэйшье тагалцаг оложо абаагүй байжа элдэб үгэ гаргажа, ганса бээ гайхуулжа ябадагшни гоун гээшэб? Харин Алчидай, Хонхордай зангинар булгилһан зүрхые дараха нүхэр боложо, бусалһан уһые нэхихэ шанага боложо уур сүхалыемни номгоруулба. Хээрэ болоһон хэрэг хадань энээниие Батын шиидхэбэл таа-раха. Гүюг Аргасун хоёрые Бат мэдэг! Бүриие Цагадай аха мэдэжэ шиидхэг!» гэбэ.

§ 278. Баһа Үгэдэй хаан зарлиг буулгаба: «Чингис хаан эсэгийемни хамгаалжа ябаһан хэбтүүл, хорчин, торгууд, бүхы хишигтэнэй тухай олон ниитэдэ мэдээ тунхаг гаргаһаниинь: хаан эсэгын зарлигые урдынхи мэтээр дахажа ябагты! Хорчин, торгууднар урдынхи мэтээр үдэр дараалан ээлжээгээр манажа, нара орохотой зэргэ үүргээ хэбтүүлдэ үгөөд, газар тээ гаража хоног! хүниндөө бидэниие гэрэй хорчин, хэбтүүл һахиг! Нара ороһон хойно хүни ябаха хүн зониие хэбтүүл барижа байг! Олон хүнэй тараһанай нүүлээр хоноһон хэбтүүлнээ ондоо хүнэй дотогшоо ордондо ороболынь, хэбтүүл манааша тэрэ хүнэй толгойе сабшажа хаяг! хүни яаралтай мэдээ хүнэй хургэжэ ерэбэл, хэбтүүлтэй хамта гэрэй хойно байгаад мэдээгээ хэлэг! Ордон гэртэ орохо гараха бүхы хэрэгие Хонхордай Ширхан хоёр хэбтүүлтэй суг хамнажа эрхилэн мэдэг! «Элжэгэдэй этигэлтэй хүн байбашье, үдэшэ хэбтүүлэй хажуугаар ябаһаар баригдаһан» шэнгээр зарлигые дахажа, хэды этигэлтэй хун байбашье, хэбтүүлэй ойро ошожо болохогүй, хэбтүүлэй тоо асуужа болохогүй. Хэбтүүлэй хажуугаар бү ябаг! Хэбтүүлэй хоорондуур бү гараг! Хэбтүүлэй хажуугаар ябажа, тэдэпэй хоорондуур ороһон хүниие хэбтүүл бариг! Хэбтүүлэй тоо асууһан хүниие тэрэ үдэр унажа ябаһан эмээл хазаартай мориинь бүхы хубсаһатайн хамта хэбтүүл абаг! Хэбтүүлэй байра дээрэнь хэншье нуужа болохогүй! Хэбтүүл туг, хэнгэргэ, дүрөө, жада, аяга һабые наринаар хадагалаг! Эдэе унда, архи айраг, мяха шүлые хэбтүүл эрхилэн мэдэг!» гэжэ зарлиг буулгаба. «Ордон тэргые харгалзажа байг! Бидэнэй байлдаанда мордоогүй һаа, хэбтүүл бидэньээ амяараа сэрэгтэ бү мордог! Бидэнэй шубуу агнахада хэбтүүлэй зариманиинь ордон гэрээ, тэргээ һахижа, нүгөө зариманиинь бидэнтэй хамта ябаг! Хэбтүүлнүүд нютаг үзэжэ, ордон үргөөе нүүлгэжэ буулгажа байг! Ордоной үүдэндэ хаалгашан хэбтүүл үргэлжэ һахижа байг! Бүхы хэбтүүлые мянганай ноён Хадаан захиржа мэдэг!» гэжэ зарлиг буулгаба. «Баһа хэбтүүлэй ээлжэ хишигэй ноёд Хадаан Булхадар хоёр нэгэ ээлжэ болон хамтаржа, нэгэ ээлжэ болон манажа, ордоной баруун зүүн талада туданан хахадаа нэргылэн манаг! Амал Чанар хоёр хамтаржа нэгэ ээлжэ боложо, ордоной баруун зүүн талада туданан хахадаа нэргылэн манаг! Хадай Хоричар хоёр хамтаржа, нэгэ ээлжэ болон орожо, ордоной баруун зүүн таладань туданан хахадаа һахижа манаг! Ялбаг Хараудар хоёр хамтаржа, нэгэ ээлжэ болон орожо, ордоной баруун талада туданан хахадаа һахижа манаг! Баһа Хадаан, Булхадарай ээлжэ, Амал, Чанарай ээлжэ, энэ хоёр ээлжэ нубаряанай манаашад ордоной зүүн

талада байрлажа нууг лэ. Хадай Хоричар хоёрой ээлжэ, Ялбаг Хараудар хоёрой ээлжэ, энэ хоёр ээлжэ нубаряанай манаашад ордоной баруун талада байрлажа нууг лэ. Эдэ дүрбэн ээлжын хэбтүүлые Хадаан ноён захирха. Баа хэбтүүл минии бэеын шадар ордоние тойрон байжа, үүдэ хахижа хаража байг лэ. Хэбтүүлэй хоёр хүн ордондо орожо сүн түшэжэ бариг!» гэжэ зарлиг буулгаба. «Баа хорчидые захирхан Есүнтэй, Бүхэдэй, Хорхудаг, Лаблах дүрбүүлээ номо номо агсаан торгуудаа дүрбэн ээлжэ болгожо, ээлжэ буриин хорчиние захиран оложо байг!» гэжэ зарлиг буулгаба. «Баа торгуудай ээлжын ахалагшадые урдань захиран мэдэжэ байһан хүнэй урагнаа болгожо, урдань мэдэжэ байһан Алчидай Хонхордай хоёр хамтаржа, нэгэ ээлжэ торгуудые захиржа орог! Тэмүдэр Жэхү хоёр хамтаржа, нэгэ ээлжэ торгуудые захиржа орог! Мангудай туһалагша нэгэ ээлжын торгуудые захиржа орог! Баа хаан иимэ зарлиг буулгаба: «Бүхы ноёдые Элжгэдэй ахалжа, тэрэнэй үгөөр ябаг! Ээлжын манааша сагнаа хожомдоо наань урдахи зарлигай ёһоор гурба дахин бэрээгээр наншагты! Тэрэ хүнэй үшөө дахин таһалдабалыиь, бэрээгээр долоо удаа наншагты! Баа тэрэ хүн үбшэнэй шалтагаангүй, ээлжын ахалагшын зүбшөөлгүйгөөр гурбадахяа таһалбалынь, бидэндэ хани болохо-һоо бэрхэшээнэн этэгээд гэжэ тоолоод, бэрээгээр гушан долоо дахин наншаад, холо газар нюдэ далда сүлэе. Баа ээлжын ахалагшад харьяата хишигтэнээ бүридхэн жагсаангүйгөөр манаанда ороболынь, ээлжын ахалагшадые буруушаан зэмэлэе! Баа ээлжын ахалагшад гурбан ээлжэ нэлгүүлхэдээ энэ зарлигые хишигтэндээ соносхожо байг! Хэрбээ соносхоогүй наа ээлжын ахалагшадай буруу болохо. Баа ээлжын ахалагшад хамта манажа байгаа минии хишигтэниие ахалагша гээшэб гэнэн шалтагаанаар дура зоргоороо шиидхэжэ болохогүй. Тэдэнэй засагые зүришэбэлынь, бидэндэ мэдээ үгэжэ байгты! Алаха ёһотойень бидэ алахабди. Шиидхэхэ ёһотойень бидэ шиидхэхэбди. Ахалагша гэнэн шалтагаанаар бидэндэ мэдээ үгэнгүйгөөр минии хишигтэндэ гар хүлөө хүргэбэлынь, нударгын орондо нударгаар, бэрээгэй орондо бэрээгээр сохижо харюулхабди. Газаахи мянганай ноёдоо минии хишигтэн дээрэ бээ. Газаахи мянганай ноёдой минин хишигтэнтэй хэрэлдээ наань, мянганай ноёдые буруушаан хэнээхэбди» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 279. Баа Үгэдэй хаан айладхаба: «Чингис хаан эсэгын зобожо байгуулһан уласые бү зобооё. «Хүлынь хүсэртэ, гарынь газарта табюулжа» жаргуулая. Хаан эсэгын бэлэн нууриие эзэлээд, иргэниие зобохогүйе оролдохоб. Шүлэ мяха болгожо харьяата уласайнгаа нүрэг хонин бүриһөө нэгэ нэгэ шүлгэн хони жэл бүри абажа байха. Зуун хонинһоо нэгэ хони гаргажа, улас доторхи үгытэй ядуунуудта туһаламжа болгон үгэжэ байя. Баа олон аха дүү эрэ сэрэг, агта мори удаа дараалан арад зонһоо суглуулаа наа, тэдээнэй унда хоол арадһаа татабарилан абахань буруу. Зүг зүгэй мянгатан бүриһөө гүүнүүдые гаргажа, тэдэниие нааха наалишан, адуулха нютагай хүнүүдые томилжо, хүлһыень түлэе. Баа нрэд аха дүүнэр сугларбал, үгэхэ түлэбэриһыень үгэжэ байя. Энээнэй тула эд бараа, мүнгэ, нүхэ, номо наадаг, хуяг, зэбэ зэргын юумые байшан гэртэ хадагалжа, тэдэниие хаража байха һахюул табия. Эдэниие харуулхын тула зүг бүриһөө тусхай хүнүүд, хадагалагшадые томилжо байя. Баа улас иргэдэй нютаг уные хубаажэ үгэе. Нютагые хубаажэ нунгажа нютаглахада мянгата бүриһөө нютагшаниие гаргажа байбал болохо. Сүл губи нютагта гүрөөһэньһөө ондоо амитан үгы байна. Арад иргэн уужамаар нуухые хүсэдэг. Чанай Уйгуртай хоёр түрүүтэй нютагшаниие ябуулжа, сүл губида худаг малтуулжа, хашаа хүүлэе. Баа элшэнэрые мүнөөнэй байдалаар ябуулхада тэдэнэр ехэ удаарха ушарһаа арад зондо хохидол гарадаг байна. Одоо бидэ саг үргэлжын журам болгожо, зүг бүхэнэй мянгатанһаа замшан улаашаниие гаргажа, нуурин газарнуудта үртөө табижа, элшэнэрые арад олоной дундуур хамаагүй ургалжа бариһан морёор дабхихагүй, харин гансал үртөөгэй замаар ябадаг болгоё. Энэ үйлэ хэрэгые иигэжэ ябуулая гэжэ Чанай Булхадар хоёрой нанажа бидэндэ дурадхананиинь зүб зүйтэй гэжэ бодогдоошые наань, Цагадай аха мэдэг! Энэ

хэлэгдэнэн үйлые зохимжотой гэжэ зүбшөөхэ болихоёо Цагадай аха шийдхэг! гэжэ эльгээхэдэнь, бүгэдыень зүбшөөжэ «Энэ ёноорнь хэгты» гэжэ харюу үгэбэ. Баһа Цагадай ахын хэлэжэ эльгээнэинь: «Би эндэньэ угтуулан үртөө замые байгуулхаб. Би эндэньэ Батада элшэ эльгээе. Бат угтуулан үртөө зам бии болгожо холбоо бариг гээд, баһа хэлээнэинь: «Бултанай хоорондо үртөө зам табия гэжэ зүбһөө зүб үгые дэмжэнэб!» гэжэ эльгээнэн юм.

§ 280. Тэндэньэ Үгэдэй хаан айладхаба: «Энэ ябадалые Цагадай аха, Бат түрүүтэй баруун гарай хүбүүд, аха дүүнэр бултадаа, Отчигин ноён, Жэхү түрүүтэй зүүн гарай хүбүүд, аха дүүнэр, бултадаа, голой үхид, хүрьгэд, түмэнэй ноёд, мянганай ноёд, зуунай ноёд, арбанай ноёд бултадаа зүбшөөбэ. Зүбшөөһэн зүйлынь иимэ: Далай хаанай (Үгэдэй хаание жэжэ хаашуульһаа илгажа, ехэ хаан гү, али Далай хаан гэнэ) шүлэ мяханда хэрэглэхээр жэл бүри нүрэг бүхэнһөө нэгэ нэгэ шүлгэн эрьеые гаргажа үгэхэ гэбэ. Зуун хонинһоо нэжээд шүлгэн эрьеые гаргажа үгэхэ. Зуун хонинһоо нэжээд зунаг хони гаргажа, үгытэй ядуу хүнүүдтэ туһаламжа болгон үгэбэл һайн байгаа. Үртөө табюулжа, замшан, улаашание гаргабал олон улад иргэндэ амгалан болохо нэн, элшэнэртэ таарамжатай гэнэниие бүгэдөөрөө зүбшөөбэ гэжэ хаан зарлиг буулгаба. Цагадай ахатай зүблөөд, тэрэнэй зүбшөөһэн тула бүхы уласһаа, зүг зүгэй мянгатанһаа хаанай зарлигаар жэл бүри нүрэг хонинһоо нэжээд шүлгэн эрье, зуун хонинһоо нэжээд зунаг хони гаргуулба. Гүүнүүдые суглуулжа, унагашадые һуулгаба. Унагашан, балганашан, амушание томилжо олобо. Замшан, улаашание гаргуулжа, һууха байха газарыень тогтоожо, үртөө замые табюулаад Арачиан Тогучар хоёроор захируулжа, замай нэгэ һуури үртөөдэ хорин улаашание гаргаба. һуури бүхэнэй улаанай мори, хүнэһэнэй хони, һаалиин гүү, хүллэхэ үхэр, ашаха тэргэ зэргые тогтооһон хэмжээгээр бэлэдхэбэ. Даажа байһан хүнүүдэй «Охор дээнэ дутаабалынь, уралайнь хахадые отолхо, халбага тэлүүр дутаабалынь хамарайнь хахадые отолхо» гэжэ зарлиг буулгаба.

§ 281. Үгэдэй хаан айладхаба. «Эсэгынгээ ехэ һуурида һуужа, хаан эсэгэньэ хойшо хэһэн бүтээнэн хэрэгни: нэгэдэхинь, би Алтан уласые эзэлэн мэдэлдээ оруулбаб. Хоёрдохинь, бидэнэй хоорондо элшэ ябуулжа харилсаха, элдэб хэрэг зөөлгэхэ үртөө замые табюулбаб. Гурбадахинь, уһа үгы газарта худаг малтуулжа, улад иргэндэ уһа, үбнэ хүртээсэтэй болгобоб. Дүрбэдэхинь, зүг зүгэй һуурин, уласай хотонуудта мэдээлэгшэ, захирагшадые табижа, улад иргэниие «хүлынь хүсэртэ, гарынь газарта табюулжа» амар түбшэн болгобоб. Хаан эсэгэньэ хойшо энэ дүрбэн үйлые нэмээжэ хэбэб. Баһа хаан эсэгын үндэр һуурида һуужа, олон улад иргэниие захирха ехэ үүргые даажа абаһан аад, «бор дарсанда ороһомни» нэгэдэхи буруу болобо. Хоёрдохинь, эмэ хүнэй үгэдэ орожо, Отчигин абгын харьяатанай дундаһаа хүүхэн асаруульһамни буруу байба. Уласай эзэн хаан байтараа, ушар ёһодо таарахагүй эндүүрэлтэй үйлэдэ абтаһамни буруу болобо. Гурбадахинь, Доголхуе далдаар хардаһамни нэгэ буруу. Ямар бурууб гэхэдэ, хаан эсэгымни хараха юдэнэй үмэнэ хамаһаа түрүүн хадхалдажа ябаһан Доголхуе хорото муу үгэдэ орожо хороогооб. Одоо минии урда хэн тиигэжэ түрүүлэн дабхижа үгэхэб? Хаан эсэгым хажууда зүдхэһэн журамтай хүниие һайса мэдэнгүйгөөр үһөөрхэн хорооһоноо би өөрөө буруушаанаб. Дүрбэдэхинь, тэнгэри газарай заяагаар түрэнэн гүрөөные бэшэ аха дүүнэрэй нютагта ошожо болохонь гэжэ харамнажа, шабар хана барюулжа, аха дүүнэрһээ гомдолой үгэ сонособоб. Энэ баһа нэгэ буруумни. Хаан эсэгэньэ хойшо дүрбэн үйлэ хэрэг нэмээбэб. Баһа дүрбэн буруу юумэ хэбэб» гэбэ.

§ 282. Ехэ хуралдаан боложо, хулгана жэлэй (1240 он) хуран (долоодохи) нарада Хэрлэнэй Хүдөө аралай Долоон болдог Шилхинцэг хоёрой забһарта хаанай ордоной буужа байхада бэшэжэ түгэсэбэ.